YAPIT

TOPLUMSAL ARAŞTIRMALAR DERGİSİ

SAYI 48'3 ŞUBAT - MART 1984 – 250 LİRA

NURKUT İNAN
Kamu'da Göreve Son Verme

SUNGUR SAVRAN
Brezilya "Mucize"si

NAİL SATLIGAN
Değer Teorisi Üzerine

DONALD QUATAERT
Tütün Rejisi ve Osmanlı Köylüsü

HALDUN GÜLALP
"Popülizm" Kavramı

ATİLA ERALP
Uluslararası İşbölümü ve Azgelişmişlik

UYGUR KOCABAŞOĞLU
"Osmanlı Tarihi" Yazarları

DOST

YAPIT
Toplumsal Araştırmalar Dergisi

Sahibi ve Yayımcısı
Bilimsel Araştırmalar ve Yayın Kooperatifi
adına Türker ALKAN

Sorumlu Yazışleri Müdürü
Türker ALKAN

Yazı Kurulu
Türker ALKAN, Halil BERKTAY, Korkut BORATAV, Nuri KARACAN,
Yakup KEPENEK, Çağlar KEYDER, Şevket PAMUK,
Bülent TANÖR, Mete TUNÇAY

Yazı Kurulu ile Haberleşme Adresi
P.K. 658, Kızılay - Ankara

Yönetim Yeri ve Abone İsteme Adresi
Hanımeli Sokak No: 51/7 Sıhhiye - Ankara
Posta Çeki: 10687-9

Abone Koşulları
1 yıllık 1.200.– TL
Yurtdışı $ 15

İlanlar
Arka kapak: 20.000.–, İç sayfalar, tam sayfa: 15.000.–, yarım sayfa: 7.500.–
çeyrek sayfa: 3.500.– TL.

Dizgi - Baskı ve Cilt: ERK Matb., Ankara

Kapak Düzeni
Ümit ÖĞMEL

Kapak Baskısı
ÜNAL OFFSET 29 82 47 30 6186

İKİ AYDA BİR ÇIKAR

YAPIT

SAYI 48'3 ŞUBAT/MART 1984

3	Yazı Kurulu	SUNUŞ
6	Nurkut İnan	SIKIYÖNETİM KANUNUNA GÖRE KAMU PERSONELİNİN GÖREVİNE SON VERİLMESİ
32	Sungur Savran	"BREZİLYA MUCİZESİ" ÜZERİNE
48	Nail Satlıgan	DEĞER BÜYÜKLÜKLERİNİN BELİRLENMESİ ÜZERİNE : FİLOLOJİK BİR DENEME
68	Donald Quataert	REJI, KAÇAKÇILAR VE OSMANLI HÜKÜMETİ
		İLETİŞİ
86	Haldun Gülalp	POPÜLİZM KAVRAMI ÜZERİNE
		BİLİMSEL TOPLANTILAR
92		"AKDENİZ BÖLGESİNDE ALTERNATİF STRATEJİLER" KOLLOKYUMU ÜZERİNE NOTLAR
		KİTAPLAR
95	Atila Eralp	ULUSLARARASI İŞBÖLÜMÜ AZGELİŞMİŞLİĞİ AÇIKLAR MI?
108	Uygur Kocabaşoğlu	"OSMANLI TARİHİ" YAZARLARINI YAZMAK

YAZARLAR HAKKINDA

Atila ERALP : Orta Doğu Teknik Üniversitesi Kamu Yönetim Bölümü öğretim üyesi. Yayımlanmamış doktora tezi : «Türkiye'nin İthal İkameci Dönemindeki Uluslararası Sermaye — Yerel Sermaye — Devlet İlişkileri». Bu konuyla ilgili olarak, «Türkiye'de İzlenen İthal İkameci Kalkınma Stratejisi ve Yabancı Sermaye» adlı makalesi. **ODTÜ** Gelişme Dergisi'nin «Türkiye'de Planlı Gelişmenin Yirmi Yılı» konulu 1982 Özel Sayı'sında basıldı.

Haldun GÜLALP : ODTÜ İdari İlimler Fakültesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü eski öğretim görevlisi. Kitapları : **Yeni Emperyalizm Teorilerinin Eleştirisi** (1979), **Gelişme Stratejileri ve Gelişme İdeolojileri (1983)**. Ayrıca yerli ve yabancı bilimsel dergilerde yayımlanmış makaleleri var.

Nurkut İNAN : Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi eski Öğretim Üyesi; 1982'de doçent Başlıca eserleri : **Türk Hukukunda Hatır Senetleri** (1969), **Çek Rizikolarından Doğan** Sorumluluk (1981), İnan'ın ayrıca değişik dergilerde makaleleri yayımlanmıştır.

Uygur KOCABAŞOĞLU : Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi eski öğretim üyesi. Eserleri : **Şirket Telsizinden Devet Radyosuna** (doktora tezi, 1980); Henri Pirenne'den Çeviri : **Ortaçağ Avrupasının Ekonomik ve Sosyal Tarihi** (1983.

Donald QUATAERT : ABD Texas Üniversitesi öğretim üyesi; **Osmanlı Türk** XIX. yüzyıl İktisat tarihi uzmanı.

Nail SATLIGAN : İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi eski araştırma görevlisi (1975-1983), Aynı kurumda yazdığı doktora tezi : «Emek-Değer Teorileri ve Dış Ticaret». Ayrıca **Türk Solu** ve **Eğitim Mücadelesi** gibi dergilerde yayımlanmış makaleleri var.

Sungur SAVRAN : İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi eski öğretim üyesi. Halen çalışmalarını Fransa'da sürdürmektedir.

Sunuş

Yapıt'ın 2. sayısının yayımlanmasından bu yana geçen Aralık '83 ve Ocak '84 ayları, kimilerinin «ekonomide ihtilâl» diye adlandırdıkları bir dizi karara tanık oldu. Sözkonusu düzenlemeler, toplumsal sistemimizin temelini ören iç ve dış üretim-bölüşüm ilişkilerinin özünde bir dönüşümü ifade etmiyor şüphesiz; bunun yerine, Türkiye'nin «azgelişmiş ülkeler» (veya «dünya kapitalist sisteminin periferisi», veya «Üçüncü Dünya») genel kategorisi içindeki özgül konumunu belirleyen bazı tarihî karakteristiklerin, bağımsızlık yönünde değil fakat bağımlılığın farklı bir biçimi yönünde, hızla yıkılması ardamında bir «yapısal değişiklik» gündemde. Ekim başındaki birinci Sunuş notumuzda ortaya attığımız bir temanın tam karşı kutbunda, ANAP hükûmeti, ülkemizin göreli iç pazar genişliğini bir «güçlü» yan olarak koruyup dış şoklara karşı daha fazla güvence altına almak yerine, iç pazarı büyük ölçüde daraltmak peşinde. Dolayısıyla akla öncelikle şu iki soru kümesi geliyor : (a) Millî gelirin yurtiçinde talep edilen bölümündeki düşme, özellikle şu evrensel durgunluk konjonktüründe, hangi ihracat sektörü veya sektörlerinin gerçekten olağanüstü olması gereken gelişmesiyle telâfi edilebilecek? Diğer dallardaki büyüyen işsizliği ve âtıl sermayeyi massedebilecek ve sonra kendi dinamizmlerini ekonominin bütününe yayacak böyle dışa dönük «motor»lar çıkmadığı takdirde, bunalım içindeki bir dünya sistemiyle daha fazla bütünleşerek o sistemin hiyerarşik işbölümünü şimdiye kadar yapmadığı derecede kabullenmiş olmanın (1929 Krizi karşısındaki «otarşi» politikasının sıkıntılarından çok farklı nitelik ve ölçülere varabilecek) faturasını Türkiye nasıl ödeyecek? (b) «Enflasyonla birlikte yaşamla» aşamasından «enflasyo-

nu frenlemenin olanca sıkıntısını halka bindirme» aşamasına geçişi simgeleyen 24-25 Ocak 1980 kararlarının şimdiki uzantıları, bu programı kitlelere kabul ettirmede kullanılan «liberalizm» söyleminin ardında, acaba gerçekte ne ölçüde liberaldir? Dahası, sadece küçük ölçekli sorunlar karşısında etkili fakat ancak bir Ekonomi Politik anlayışının besleyebileceği «makro» duyarlılıklardan yoksun mühendis mantığının göremediğinden endişe ettiğimiz gibi, tüm umutların bağlandığı ihracat hamlesi, dünya çapındaki daralmaya tosladığı takdirde, şu anda mevcut olan «liberalizm» dozunu dahi sürdürmek, acaba ne ölçüde mümkün olabilecek?

Bütün sorunlarımızın gerçekten «devletçilik» ve «himayecilik»ten kaynaklandığına inanmaya başladıkları için, Ozal'ın yeni-liberalizm adına verdiği mucize vaatlerini kabullenmeye yatkınlaşan bir kısım aydınlarımızın da gözden kaçırabildiği bu ihtimaller hakkında, hem kendi ülkemizin geçmiş deneylerine, hem de diğer azgelişmiş ülkelerin deneylerine başvurarak daha derin öngörülerde bulunabiliriz. Birinci tür sorgulamada, örneğin 1950'lerin başlarındaki liberalizasyonun, Kore Savaşının yarattığı elverişli konjonktür geçtiğinde neye dönüştüğünü hatırlamamak elde değil. 24-25 Ocak rotasının 1983 sonuna kadarki pratiği ise, geçen sayımızda Yakup Kepenek ve Oktar Türel tarafından gözden geçirilmişti. Ikinci tür sorgulamaya gelince... Bu sayımızdaki yazıların bir bölümü, bu açıdan belli bir referans malzemesi oluşturuyor. Sungur Savran'ın, şimdiki resmî ekonomi politikasını gerekçelendirmede çok başvurulan «Brezilya mucizesi»ni irdelemesi, iki sayı sürecek. Aşağıda bulacağınız ilk bölüm, şimdiden, dış pazar öncelikli bir gelişme biçiminin, dış ticarette dengeyi kuramadığı gibi, özellikle kabaran dış borç yükleri karşısında ister istemez yüzgeri edebileceği hakkında olsun, bu açılma aşamasının bile devletin rolü ve müdahalesini iddia edildiği gibi önemli ölçüde azaltmaktan çok uzak kaldığı hakkında olsun, önemli ipuçlarını içeriyor. Sungur Savran'ın yazısının bir başka boyutu ise, azgelişmiş ülkelerin ekonomik politika «tercih»lerine hükmeden belirleyicilerle ilgili. Savran burada, gerek dünya kapitalist sisteminin bütünü açısından dönem dönem geçerlilik kazanan belli sermaye birikimi modelleri ve bunların herbiri çerçevesinde «merkez»in «çevre»ye yüklediği işlevlere, gerekse azgelişmiş ülkelerin kendi içinde değişen sınıf ittifaklarına ve bunların siyasî tezahürlerine başvurarak, «popülist rejim»/«otoriter rejim» ayırımı ve karşılıklı-geçişliliğine sık sık değiniyor. Yapıt'ın *ilk sayısında Korkut Boratav, bu kavramları Türkiye'nin 1960-1980 dönemine uyarlamayı denemiş; bu çözümlemenin istatistikî dayanakları ise ikinci sayımızda Nuri Karacan tarafından eleştirilmişti. Bu sayımızda ise, sözkonusu polemiğe Haldun Gülalp'in, «popülizm» kavramının hem Karacan, hem Boratav tarafından nicelleştiriliş tarzına karşı çıkan bir katkısını sunuyoruz. Gülalp'in kendi yaklaşımı, yakın zamanda yayımlanan* Gelişme Stratejileri ve Gelişme İdeolojileri *kita-*

bında daha ayrıntılı olarak ortaya konmuştu; «Kitaplar» bölümümüzde bu eseri Atila Eralp'in bu sayıda değerlendirmesi, konunun işlenişine ek bir bütünlük kazandırıyor. Gerek Savran'da, gerekse Gülalp'de, vurgu, azgelişmiş ülkelerin tümü arasındaki ortak yönler üzerindedir; her iki yazar bu tutumu, «merkez»deki sermaye birikimi modelinin empoze ettiği ihtiyaçları ve ritmi, «çevre»deki devlet yapıları ve ekonomi politikaları açısından birinci derecede belirleyici görmek ile birleştiriyorlar. Eralp ise, Gülalp'in çalışması bağlamında bu anlayışı fazla «ekonomik-determinist», belki fazla «merkez-determinist» bularak sorgulamaktadır. Atila Eralp'in takıldığı noktalardan birini, Gülalp'in, Latin Amerika deneyiminden Türkiye'ye aktarmalar yaparken, çeşitli azgelişmişleşme patikalarının özgül tarihlerini önemsememesi oluşturuyor. Yazar, Gülalp'in Osmanlı İmparatorluğunun bir sömürge aşaması yaşamamış olduğuna hiç değinmemesini buna örnek göstermiştir. Osmanlı-Türk iktisat tarihi üzerinde çalışan Batılı araştırmacıların önde gelenlerinden Donald Quataert'in yazısında ise, andığımız siyasî özellik hep ön planda : Burada, XIX. yüzyıl sonu-XX. yüzyıl başlarının ünlü Tütün Rejisine karşı halkın tepkisinin ve özellikle kaçakçılığın bastırılamamasında doğrudan doğruya merkezî devletin Reji aleyhtarı tutumunun oynadığı role dikkat çekiliyor. Azgelişmişlik sorunlarıyla bağlantılı son yazımız, bir bilimsel toplantı özeti. Ekim sonunda İtalya'da yapılan «Akdeniz Konferansı»na, Türkiye'den, Yapıt Yazı Kurulu'nun üç üyesi katılmışlardı.

Bu sayımızdaki diğer yazılar, aralarında herhangi bir bağlantı kurulamıyacak kadar çeşitli ve biz, bunu da yayın politikamızın önemli bir amacı sayıyoruz... Büyük bir ilgiyle karşılanacağına emin olduğumuz ilk hukuk incelememiz, Nurkut İnan'ın kaleminden... Neoklasik değer ve bölüşüm teorisinin çürütülmesi açısından Piero Sraffa ve Joan Robinson'un öncülüğünü yaptıkları «Cambridge eleştirisi»nin negatif değeri üzerinde, son yirmi beş yılın iktisat literatüründe çok duruldu, fakat bu yaklaşımın Neoklasik teoriye emek-değer (ve artı-değer) teorisi dışında bir alternatif üretmek gibi pozitif bir işlemi kaldırıp kaldıramıyacağı aynı derecede berraklaştırılmadı. Nail Satlıgan'ın makalesi bir bakıma bu sorunsal içinde; yazar, değer probleminin nitel olmayan ve dolayısıyla Marx'inkinden başka bir çözümü olmadığını savunuyor... Uygur Kocabaşoğlu'nun kitap değerlendirmesi, toplumumuzda Tarih'e artan ilginin, bilimsel titizlikteki gelişmeyle her zaman atbaşı gitmediğini ortaya koyuyor.

Titizlik açısından, bizim de çok eksiğimiz var kuşkusuz. Yapıt'ın ikinci sayısında, başlıklarda olsun, metinlerde olsun, çok fazla dizgi ve tertip hatâsı çıktı. Yazarlarımız ve okuyucularımız tarafından haklı olarak eleştirildik. Aşağıdaki sayfaları, daha rahat ve kolay okuyabileceğinizi umuyoruz.

YAZI KURULU

NURKUT İNAN

Sıkıyönetim Kanununa Göre Kamu Personelinin Görevine Son Verilmesi *

I. GİRİŞ

A. Sunuş

Maddelerinin çoğunluğu 30 Aralık 1982 tarihinde yürürlüğe giren[1] 2766 sayılı Kanun ile 1402 Sayılı Sıkıyönetim Kanununun 2. maddesinin son fıkrası aşağıdaki şekli almış bulunmaktadır :

(*) Bu inceleme 1983'ün Şubat ayında hazırlanmış ve basılmak üzere Ankara Üniversitesi **Hukuk Fakültesi Dergisi** yayın kuruluna verilmiştir. Dergideki diğer makalelerle birlikte Mayıs ayında dizgiye giren yazı, üniversitedeki görevime 1402 Sayılı Sıkıyönetim Kanunu gereğince son verilmesi üzerine, **Hukuk Fakültesi Dergisi**nden çıkartılmıştı. Buradaki metin, **Hukuk Fakültesi Dergisi**nce kabul edilmiş olandır.

(1) Kanunun yürürlük maddesi aynen şöyledir: «Madde 5 — Bu kanun; 2 nci maddesi 26/12/1978 tarihinden geçerli olmak üzere, yayımı tarihinde yürürlüğe girer.» Yayını tarihinden tam 4 yıl 4 gün önceden geçerli olacağı öngörülmüş olan 2. madde Sıkıyönetim Kanununun 3. maddesinin (c) bendini değiştirmektedir. Bu bend sıkıyönetim komutanlarının iletişim araçlarını kontrol etmek, yayın yasağı veya sansür koymak, yasaklanan yayınları toplatmak yetkisine ilişkin olup 1402 Sayılı Sıkıyönetim Kanununun ilk halinde de mevcuttu. 29/12/1982 tarih ve 2766 Sayılı Kanunla yapılan değişiklik sıkıyönetim komutanlarına iki yetki daha tanımaktadır: i) toplatılan haberleşme araçları ile yayınların «...müsaderesine karar verilmemekle birlikte, sıkıyönetim komutanlıklarınca sahiplerine iadesinde sakınca görülen-

«Sıkıyönetim komutanlarının; bölgelerinde genel güvenlik, asayiş veya kamu düzeni açısından çalışmaları sakıncalı görülen veya hizmetleri yararlı olmayan kamu personelinin statülerine göre atanması veya işine son verilmesi, mahallî idarelerde çalışanların görevden uzaklaştırılmaları veya işlerine son verilmesi hakkındaki istemleri ilgili kurum ve organlarca derhal yerine getirilir. Bunlar hakkında, tâbi oldukları; 5434 Sayılı T.C. Emekli Sandığı Kanunu veya diğer sosyal güvenlik kurumları hakkındaki kanun hükümleri uygulanır. Bu şekilde işlerine son verilen memurlar, diğer kamu görevlileri ve kamu hizmetlerinde görevli işçiler bir daha kamu hizmetlerinde çalıştırılamazlar. Bu kanunun 21 nci maddesi kapsamına girenlere ilişkin istemler hakkında kendi özel kanunlarındaki hükümler uygulanır.»

2766 Sayılı Kanunun Geçici Maddesi ise aynı konuda şu hükümleri getirmektedir.

«Bu kanunun yürürlüğe girdiği tarihten önce, 1402 sayılı Sıkıyönetim Kanununun 2 nci maddesine 19.9.1980 tarih ve 2301 sayılı Kanunla eklenmiş bulunan fıkra hükümlerine göre, sıkıyönetim komutanlarının istemleri üzerine işlerine son verilenlerin durumları; sıkıyönetim komutanlıklarınca yeniden tetkik edilip, kamu hizmetlerinde görevlendirilemeyecekleri tes-

lerin imhası için gerekli önlemleri almak» ve ii) «yayına yeni girecek gazete ve dergilerin çıkarılmasını izne bağlamak».

Geçerlik tarihi dört yıl öncesinden başlatılan, işte bu iki yetkidir. Her ikisi de geleceğe dönük önlemler içeren bu iki hükmün niçin geçmişi kapsayacak biçimde yürürlüğe sokulduğunu anlamak oldukça güçtür. Acaba sıkıyönetim komutanları 1979 yılında yayınlanmağa başlamış bir gazeteye bu hükme dayanarak yayın izni vermekten kaçınabilecekler midir? Sıkıyönetim komutanlarının zaten yine aynı bend uyarınca bu gazeteyi kapatmak yetkileri olduğuna göre, yayın iznine ilişkin yetkinin geriye yürütülmesine gerek yoktur.

Bu durumda geçmişi kapsaaycak biçimde uygulanabilecek yetki olarak toplatılmış yayınları imha yetkisi kalmaktadır. Bilindiği gibi suç oluşturan ya da suç aracı olarak kullanılan şeylerin müsaderesine mahkemeler karar verebilir. Sıkıyönetim komutanlarının müsadere kararı verme yetkileri yoktur. İlgili hükme göre müsadere kararı verilmemiş olmakla birlikte iadesinde sakınca görülen yayınların imhası sıkıyönetim komutanlıklarınca sağlanabilecektir. Hükmün geçmişi kapsayacak biçimde geçerli olmasının kanımca anlamı şu olabilir: 26/12/1978 tarihinden bu yana (12 Eylül 1980 günü yürürlükte olan sıkıyönetim 26/12/1978'de ilân edilmişti) sıkıyönetim komutanlıklarının toplattıkları yayınlardan iade edilmeyen ya da imha edilenler olabilir. Hükmün geriye yürümesi bu işlemlere hukukilik kazandıracak, imha edilmemiş olanların ise imhası sağlanabilecektir.

Sanıyorum ki, bu yürürlük maddesini başka biçimde mantıklı olarak açıklamak mümkün değildir.

pit edilen memurlar, diğer kamu görevlileri ve kamu hizmetinde görevli işçiler bir daha kamu hizmetlerinde çalıştırılamazlar. Bunlar hakkında; tabi oldukları; 5434 sayılı T.C. Emekli Sandığı Kanunu veya diğer sosyal güvenlik kurumları hakkındaki kanun hükümleri uygulanır.»

Bu incelemenin konusunu yukarda metni verilen, Sıkıyönetim Kanununun bu hükmü oluşturmaktadır. I. bölümde Cumhuriyet devrindeki sıkıyönetim kanunları hakkında kısaca bilgi verdikten sonra, 1982 Anayasası açısından sıkıyönetim rejimine ve 1402 Sayılı Kanunun konumuna sadece değineceğim. II. bölümde sıkıyönetim komutanlarının kamu personelinin işine son verilmesini talep etme yetkisine ilişkin düzenlemeyi pozitif hukuk açısından ayrıntılı olarak ele almağa çalışacağım. III. bölümde ise olması gereken hukuk açısından görüşlerimi ve değerlendirmemi açıklamak istiyorum.

B. Yasal Tarihi Gelişim

Cumhuriyet döneminde yürürlüğe giren ilk sıkıyönetim kanunu 22.5.1940 tarih ve 3832 Sayılı Örfî İdare Kanunudur[2]. Bu tarihten önce Osmanlı Devleti döneminden kalma 1293 tarihli Idari Örfiye Kararnamesi ile buna «müzeyyel» kanun ve karar-

(2) Resmî Gazete 25 Mayıs 1940 Sa. 4518.

(3) 3832 Sayılı Örfi İdare Kanunu ile yürürlükten kalkan mevzuat şunlar idi:

İdarei Örfiye Kararnamesi (20 Eylül 1293) Düstur 1. T. C. 4 sh. 71. 24 Ramazan 1294 tarihli İdarei Örfiye Kararnamesine Müzeyyel Kanun (20 Haziran 1325) Düstur 2. T. C. 1 sh. 393.

Divanı Harplere Muhavvel Ceraimin Heyeti Tahkikiye Bulunmayan Yerlerde Sureti Tahkiki Hakkında Kanunu Muvakkat (10 Ağustos 1331) Düstur 2. T. C. 7 sh. 709.

24 Ramazan 1294 Tarihli İdarei Orfiye Kararnamesine Müzeyyel Kararname (18 Eylül 1335) Düstur 2. T. C. 11 sh. 380.

İdarei Örfiye Kararnamesinin 22 Zilhicce 1337 Tarihli Zeyline Müzeyyel Kararname (24 Teşrinsanî Düstur 1335) 2. T. C. 11. sh. 475.

İdarei Örfiye Cari Olan Mahallerde Her Nevi Kütüp ve Risail ve Evrak ile Matbuatı Mevkute ve Gayri Mevkute Hakkında Kararname (5 Şubat 1335) Düstur 2. T. C. 11 sh. 117.

Vakti Seferde İcraatı Hükümete Karşı Gelenler İçin İttihaz Olunacak Tedabir Hakkında Kanunu Muvakkat (14 Mayıs 1331) Düstur 2. T. C. 7 sh. 609.

Harp ve İsyan Sahalarındaki İdarei Örfiye Mıntıkalarında Müteşekkil Umum Divanı Harplerden Verilecek İdam Kararlarının İcrasına Dair Kanun (Kanun No. 595) Düstur 3. T. C. 6 sh. 179.

3832 sayılı Örfi İdare Kanunu 11 Ağustos 1941 tarihinde 4106 Sayılı (Resmî Gazete 15 Ağustos 1941 Sa. 4887) ve 6 Mayıs 1942 tarihinde 4219 Sayılı Kanunlarla (Resmî Gazete 11 Mayıs 1942 Sa. 5103) değişikliğe uğramıştır.

nameler yürürlükte idi[3]. 1940 tarihli Örfî İdare Kanununun, İkinci Dünya Savaşının başladığı tarihten yaklaşık 8 - 9 ay sonra yürürlüğe girdiğine dikkati çekmek isterim. Bu kanun 1924 Anayasası hükümlerine uygun olarak hazırlanmıştı.

3832 Sayılı Örfî İdare Kanunu 1402 Sayılı Sıkıyönetim Kanununun yürürlüğe girdiği 15 Mayıs 1971'de yürürlükten kalkmıştır[4]. 12 Mart 1971 tarihinden iki ay sonra yürürlüğe giren 1402 sayılı kanun, 1961 Anayasası hükümlerine uygun olarak hazırlanmış olmakla birlikte halen hukukî varlığını sürdürmektedir. Ancak 1973 yılında bir kez değişikliğe uğramış olan[5] Kanun, 12 Eylül 1980 tarihinden bu yana en genişi 19.9.1980 tarihinde olmak üzere tam 14 kez değiştirilmiştir[6]. Değişikliklerin sonuncusu 28 Aralık 1982 tarihinde olmuştur.

Sıkıyönetim komutanlarının kamu personelinin işlerine son verilmesini talep etmek yetkisi 3832 Sayılı Örfî İdare Kanunu ile 1402 Sayılı Sıkıyönetim Kanununun ilk halinde mevcut de-

(4) Resmî Gazete 15 Mayıs 1971 Sa. 13837 (Kabul tarihi 13/5/1971).

(5) 15/5/1973 tarih ve 1728 Sayılı Kanun (Resmi Gazete 20 Mayıs 1973 Sa. 14540).

(6) 19.9.1980 tarih ve 2301 Sayılı Kanun (Resmî Gazete 21 Eylül 1980, Sa. 17112).
8.10.1980 tarih ve 2310 Sayılı Kanun (Resmî Gazete 10 Ekim 1980 Sa. 17131).
7.11.1980 tarih ve 2337 Sayılı Kanun (Resmî Gazete 8 Kasım 1980 Sa. 17154).
14.11.1980 tarih ve 2342 Sayılı Kanun (Resmî Gazete 15 Kasım 1980 Sa. 17161).
8.12.1980 tarih ve 2354 Sayılı Kanun (Resmî Gazete 11 Aralık 1980 Sa. 17187).
12.1.1981 tarih ve 2371 Sayılı Kanun (Resmi Gazete 13 Ocak 1981 Sa. 17219).
24.3.1981 tarih ve 2439 Sayılı Kanun (Resmî Gazete 26 Mart 1981 Sa. 17291).
8.6.1981 tarih ve 2474 Sayılı Kanun (Resmî Gazete 10 Haziran 1981 Sa. 17366).
3.9.1981 tarih ve 2515 Sayılı Kanun (Resmi Gazete 7 Eylül 1981 Sa. 17451).
16.10.1981 tarih ve 2538 Sayılı Kanun (Resmî Gazete 18 Ekim 1981 Sa. 17488).
12.3.1982 tarih ve 2632 Sayılı Kanun (Resmî Gazete 16 Mart 1982 Sa. 17635).
14.4.1982 tarih ve 2651 Sayılı Kanun (Resmî Gazete 20 Nisan 1982 Sa. 17670).
17.6.1982 tarih ve 2682 Sayılı Kanun (Resmî Gazete 19 Haziran 1982 Sa. 17729).
28.12.1982 tarih ve 2766 Sayılı Kanun (Resmî Gazete 30 Aralık 1982 Sa. 17914).

ğildi. Bu yetki komutanlıklara ilk kez 19.9.1980 tarih ve 2301 sayılı kanunla tanınmış ve aynı hüküm 28.12.1982 tarih ve 2766 Sayılı Kanunla değiştirilmiş, daha doğrusu genişletilmiştir.

C. Anayasa ve Sıkıyönetim

1982 Anayasasının sıkıyönetim ile ilgili 122. maddesi Türkiye Büyük Millet Meclisinin göreve başlaması ile yürürlüğe girecektir [Anayasa m. 177 (d)][7]. Bu nedenle sıkıyönetim rejiminin anayasal kaynağını ve dayanağını 2324 Sayılı Anayasa Düzeni Hakkında Kanun ile 2485 Sayılı Kurucu Meclis Hakkında Kanun hükümleri çerçevesinde saptamak gerekir.

(6a) Bu incelemenin tamamlanmasından sonra Sıkıyönetim Kanununda bir değişiklik daha yapılmıştır (2836 No. lu Kanun, yürürlük tarihi 4 Haziran 1983, Resmî Gazete 4.6.1983 No. 18067).

Bu değişikliğin en önemli hükmü şudur:

(Madde 3/d, son fıkra) «Genel güvenlik ve kamu düzeni bakımından zararlı faaliyette bulunanlardan gerekli görülenler sıkıyönetim komutanının takdirine göre beş yılı geçmemek üzere sıkıyönetim bölgesi dışına çıkarılarak İçişleri Bakanlığınca belirlenecek yerlerde ikamete mecbur tutulurlar.»

Bu son derece sakıncalı hüküm başlı başına bir makale konusu oluşturur. Göreve son verme yetkisi hakkında bu yazıdaki değerlendirmelerim (bak. II Sonuç ve Değerlendirme) aynen, hattâ evleviyetle bu hüküm için de geçerlidir.

(7) Anayasanın 177. maddesinin (d) bendi yayın tarihinde yürürlüğe girmeyecek Anayasa hükümlerini sayarken «Bakanlar Kurulu başlığı altındaki tüzükler, Milli Savunma, olağanüstü yönetim usulleri» demektedir. Halbuki olağanüstü yönetim usulleri Bakanlar Kurulu başlığı altında değildir (Üçüncü Kısmın İkinci bölümünü oluşturan «Yürütme»de Bakanlar Kurulu II. No.lu başlık, Olağanüstü Yönetim Usulleri ise III No.lu başlıktır). Bağımsız bir başlık oluşturur. Ancak yine de, 177. maddenin (d) bendinde açıkça belirtildiği için yürürlüğe girmemiştir. Buna karşılık bu hükümlerin ne zaman yürürlüğe gireceğini belirleyen (d) bendinin son cümlesi «olağanüstü yönetim usulleri»nden hiç söz etmemekte, sadece «Cumhurbaşkanı ve Bakanlar Kuruluna ait yürürlüğe girmeyen hükümler(in) Türkiye Büyük Millet Meclisinin göreve başlaması ile ... yürürlüğe ...» gireceğini öngörmektedir.

Bu durumda sıkıyönetime ilişkin 122. maddeyi de kapsayan III No.lu «Olağanüstü Yönetim Usulleri» başlığının ne zaman yürürlüğe gireceği belli değildir. Bendin ilk cümlesinden de anlaşılacağı üzere maddede aşikâr bir maddî hata yapılmış ve «Olağanüstü Yönetim Usulleri» Bakanlar Kurulu başlığı altında zannedilmiştir. Bu nedenle bu hükümlerin de Türkiye Büyük Millet Meclisinin göreve başladığı tarihte yürürlüğe gireceğinin kabulü sanırım yerinde olacaktır.

Anayasa Düzeni Hakkında Kanun'un (ADHK) 1. maddesi, 1961 Anayasasının «...aşağıdaki maddelerde belirtilen istisnalar saklı kalmak üzere, yeni bir Anayasa kabul edilip yürürlüğe girinceye kadar yürürlükte...» olduğunu belirlemektedir. ADHK'un 6. maddesine göre ise : «Millî Güvenlik Konseyinin Bildiri ve Kararlarında yer alan ve alacak hükümlerle Konseyce kabul edilerek yayımlanan ve yayımlanacak olan kanunların 9 Temmuz 1961 tarihli ve 334 sayılı Anayasa hükümlerine uymayanları Anayasa değişikliği olarak ... yürürlüğe girer.»

Kurucu Meclis Hakkındaki Kanunun 2. maddesinde Millî Güvenlik Konseyi ile Danışma Meclisinden oluşan Kurucu Meclisi'n «... Türkiye Büyük Millet Meclisi kurulup fiilen göreve başlayıncaya kadar, kanun koyma, değiştirme ve kaldırma suretiyle yasama görevlerini yerine...» getireceği öngörülmüştür.

ADHK'un 2. maddesine göre 1961 Anayasası ile «... Türkiye Büyük Millet Meclisine ... ait olduğu belirtilmiş olan görev ve yetkiler ... Millî Güvenlik Konseyince ... yerine getirilir ve kullanılır.»

Bu hükümler çerçevesinde sıkıyönetim rejimi açısından aşağıdaki saptamaların yapılabileceğini sanıyorum :

1. Sıkıyönetim Kanununda 12 Eylül 1980 tarihinden sonra yapılan değişiklikler ile bu konudaki Millî Güvenlik Konseyi Bildiri ve Kararlarındaki 1961 Anayasasına uymayan hükümler 1961 Anayasasını değiştirmiş ve Anayasa gücündeki hükümler niteliğini almıştır.

2. Sıkıyönetim Kanununda sıkıyönetimin ilân biçimi, süresi ve yenilenmesi konusunda hükümler mevcut değildir. Sıkıyönetim Millî Güvenlik Konseyinin 12 Eylül 1980 tarihli 1. No.lu Bildirisi ile ilân edilmiştir. Bu bildiride sıkıyönetimin süresi hakkında bir açıklama yoktur. Millî Güvenlik Konseyi daha sonra da (bugüne kadar ve saptayabildiğim kadarı ile) sıkıyönetimin süresi ve uzatılması konusunda bir Bildiri ya da Karar yayınlamış değildir.

3. Bu durumda sıkıyönetimin süresi ve uzatılması açısından birbirine zıt iki yorum düşünülebilir :

a. Millî Güvenlik Konseyinin 1 No.lu kararında ilân edilen sıkıyönetimin süresi hakkında bir açıklama olmadığı, ve «süresiz» sözcüğü de kullanılmamış olduğuna göre, 1961 Anayasasının 124. maddesinin sıkıyönetim ilânı, süresi ve uzatılmasına ilişkin hükümleri yürürlüktedir. ADHK'un 2. maddesi uyarınca Türkiye Büyük Millet Meclisinin yetkileri Millî Güvenlik Konseyine geçmiş olduğuna göre, mevcut sıkıyönetimin hukukî varlığını sürdürebilmesi için 12 Eylül 1980 tarihinden itibaren her iki ayda bir Millî Güvenlik Konseyinin uzatma kararı alması gerekirdi.

b. Millî Güvenlik Konseyinin 1 No.lu Bildirisinde sıkıyönetimin süresi belirtilmediğine göre, «süresiz» sözcüğü kulla-

nulmamış olsa bile, sıkıyönetimin yeni bir kararla kaldırılmasına kadar geçerli olacağı, yani bu Bildirinin 1961 Anayasasının 124. maddesini sıkıyönetimin süresi ve uzatılması açısından da değiştirdiğini kabul etmek gerekir.

4. ADHK'un 1. maddesine göre 1961 Anayasası, «...yeni bir Anayasa kabul edilip yürürlüğe girinceye kadar yürürlükte...» kalacaktır. 1982 Anayasası yürürlüğe girmiş olduğuna göre, 1961 Anayasasının artık yürürlükte olmadığını kabul etmek gerekir. Ancak 1982 Anayasasının tüm hükümleri ve bu arada sıkıyönetime ilişkin 122. maddesi henüz yürürlüğe girmiş değildir. Acaba 1961 Anayasasının yeni Anayasanın yürürlüğe girmemiş olan maddelerini karşılayan hükümleri, bu arada sıkıyönetime ilişkin 124. maddesi şu anda yürürlükte midir?

5. Bu konuda da iki ayrı yorum olabileceğini sanıyorum :

a. 1961 Anayasası tümü ile yürürlükten kalkmıştır. 1982 Anayasasının yürürlüğe girmemiş hükümleri açısından bir Anayasal boşluk vardır. Bu boşluk 12 Eylül 1980 tarihinden sonra kabul edilen kanunlar ve Millî Güvenlik Konseyi Bildiri ve Kararları ile kısmen doldurulmaktadır.

b. 1982 Anayasasının yürürlüğe girmeyen hükümlerini karşılayan 1961 Anayasası hükümleri halen yürürlüktedir. Ancak bu hükümler 12 Eylül 1980 tarihinden sonra kabul edilen kanunlar ve Millî Güvenlik Konseyi Bildiri ve Kararları ile değiştirilmiş bulunmaktadır.

6. Sıkıyönetim Kanununda 12 Eylül 1980 tarihinden sonra yapılmış olan değişikliklerin, 1961 Anayasasına aykırılığı ileri sürülemeyeceği gibi (ADHK m. 3), sıkıyönetim ile ilgili 122. maddesi yürürlüğe girdikten sonra 1982 Anayasasına aykırılığı da iddia edilemeyecektir (Anayasa Geçici Madde 15 son fıkra). Bu nedenle Sıkıyönetim Kanununun 1982 Anayasasına aykırı olan maddeleri ancak yeni bir kanun değişikliği yolu ile düzeltilebilecektir.

7. Sıkıyönetim Kanununun 1982 Anayasasına açıkça aykırı olan bir hükmü Ek Madde 3'dür. Bu maddeye göre «Bu kanunla sıkıyönetim komutanlarına tanınan yetkilerin kullanılmasına ilişkin idarî işlemler hakkında iptal davası açılamaz.»[8]

Anyasal konumunu çok kısa ve sadece incelemek istediğim konu ile ilişkisi açısından saptamağa çalıştığım Sıkıyönetim Kanunu[9] ile sıkıyönetim komutanlarına tanınan kamu personelinin işine son verilmesini talep etme yetkisini şimdi daha ayrıntılı biçimde incelemeğe çalışacağım.

(8) Yalnızca konumuzla olan ilgisi açısından bu hükmü aşağıda daha ayrıntılı olarak inceleyeceğim.

(9) Sıkıyönetim rejimini 1961 Anayasası açısından ciddî, derinlemesine ve doyurucu olarak inceleyen bir eser: Doç. Dr. Pertev Bilgen, 1961 Anayasasına Göre Sıkıyönetim, İstanbul 1976, İ. Ü. Hukuk Fakültesi Yay. No. 474.

II. YETKİNİN NİTELİĞİ, YAPISI VE SONUÇLARI

A. Genel Olarak

Yukarda madde metnini tam olarak verdiğim hükmün işleme mekanizması şöyle olacaktır: Sıkıyönetim komutanı kendi bölgesinde genel güvenlik, asayiş veya kamu düzeni açısından çalışmaları sakıncalı görülen veya hizmetleri yararlı olmayan kamu personelini ismen belirleyerek çalıştığı kuruma bildirecektir, kurum da zorunlu olarak ilgilinin işine son verme işlemini gerçekleştirecektir.

Görüldüğü gibi iki safhalı olan işlem tamamlandığında idarenin tek taraflı irade açıklaması ile, ilgili kamu personelinin hukukî statüsü değişmiş, daha doğrusu kamu personeli statüsü ortadan kalkmış olacaktır. Bu nedenle burada bireysel ve öznel bir idarî işlem söz konusudur[10]. Hukukî sonuç idarenin tek taraflı iradesi ile doğduğu için bu işlem idare hukuku doktrininde idarî karar denen kavramı oluşturmaktadır[11].

İşlemin iki safhası birbirinden ayrılarak incelendiğinde gerçek anlamda idarî kararın ilgili kurumun işlemi olduğu görülmektedir. Çünkü kamu personelinin hukukî durumunu değiştiren kurumun kararıdır. Sıkıyönetim komutanlığının istemi bir idarî işlem benzeri olup[12] hazırlayıcı işlem kategorisine sokulabilir[13]. Hazırlayıcı işlemler idarî kararın alınmasından önce yapılan ve yetkili makamı yöneltici ya da aydınlatıcı işlemlerdir[14].

Kamu kurumunun kanun gereği sıkıyönetim komutanının istemini yerine getirmeğe mecbur olması, sıkıyönetim kararının hazırlayıcı işlem olma niteliğini ortadan kaldırmaz. Buradaki durumu bir ön işlem olarak istenmesi ve uyulması zorunlu olan danışma işlemlerine benzetebiliriz[15]. Ancak ön işlem olarak danışmanın zorunlu olduğu ve danışmadaki görüşlere uyulması gerektiği hallerde idarî karar alma mekanizması, nihaî kararı alacak makam tarafından başlatılmaktadır. Sıkıyönetim komutanı doğrudan doğruya kararı alabilecek makamı harekete geçirir. Ayrıca sıkıyönetim komutanının istemini bir danışma saymak da mümkün değildir.

Buna rağmen yukardaki gözlemlerimin doğru olduğunu sanıyorum. Teknik anlamda idarî kararı alan makam olarak sıkıyönetim komutanını görmek ve ilgili kamu kurumunu sade-

(10) Şeref Gözübüyük, Yönetsel Yargı 5. bası, Ankara 1982, sh. 111; Lütfi Duran, İdare Hukuku Ders Notları, İstanbul 1982, sh. 390.

(11) Duran, age sh. 394 vd.

(12) Bu kavram hakkında bak. Duran, age, sh. 397 vd.

(13) Gözübüyük, age, sh, 124; Duran, age sh. 398 - 399.

(14) Duran, age, sh.399.

(15) Gözübüyük, age, sh 173.

ce bu kararın icracısı kabul etmek, maddenin metni ile uyuşmadığı gibi idare hukuku ilkelerine de aykırı düşmektedir. Sıkıyönetim komutanı ile ilgili kamu kurumu arasında hiyerarşik bir ilişki olduğu söylenemez. Ayrıca kamu kurumu sıkıyönetim komutanının istemini yerine getirmezse, komutanlık kurum yerine geçerek idarî işlemi kendisi yapamaz. Yani ilgili kurumun kararı olmaksızın kamu personelinin işine son vermek mümkün değildir.

Bu açıklamalardan anlaşılacağı üzere inceleme konusu olan işlem tipik bir idari işlem olarak ortaya çıkmamaktadır. Bu nedenle bir birlik oluşturdukları ve tek bir idarî karara yol açtıkları halde sıkıyönetimin yetkisi ile kamu kurumunun yetki ve görevini ayrı ayrı ele almak gerekir.

B. Yetki

1. Sıkıyönetim Komutanı

Sıkıyönetim komutanı kanun ile belirli durumlarda kamu personelinin işine son verilmesini ilgili kamu kuruluşundan talep etmek yetkisi ile donatılmıştır. Madde, komutanın bu yetkisini coğrafî bakımdan kesin biçimde sınırlamıştır. Sıkıyönetim komutanı bu yetkisini ancak kendi sıkıyönetim bölgesi içinde çalışmakta olan kamu personeli açısından kullanabilecektir.

Ayrıca Sıkıyönetim Kanununun niteliği gereği bu yetki zaman ile de sınırlıdır. Yetki sıkıyönetim ilân edildiği tarihten itibaren ve sıkıyönetim kaldırılıncaya ya da süresi bitinceye kadar kullanılabilecektir.

Yetkinin içeriği açısından kanun, kamu personeli ile mahallî idarelerde çalışanlar arasında bir ayırım yapmıştır. Sıkıyönetim komutanı kamu personelinin «atanması veya işine son verilmesi»ni talep edebilir. Madde metnindeki «atanma»dan kasıt her halde kamu görevlisinin başka bir yere atanması olacaktır. Kanımca sıkıyönetim komutanı görevlinin sıkıyönetim bölgesi dışında bir yere atanmasını talep edemez. Çünkü bu durumda komutanlık hem yer bakımından yetkisinin dışına çıkmış olmaktadır, hem de böyle bir karar kamu görevlisinin sıkıyönetim bölgesinin dışına çıkarılması sonucunu doğurur. Bir kişinin sıkıyönetim bölgesi dışına çıkarılması kararı Sıkıyönetim Kanununun 3. maddesinin (d) bendinde hükme bağlanmıştır. Böyle bir kararın verilebilmesi için de 2. maddedekinden çok daha ağır koşulların bulunması gerekir (hükümlülük, ikametgâhın bulunmaması, şüpheli kişi olma v.b.). (16a)

Mahallî idarelerde çalışanlar hakkında ise sıkıyönetim komutanı bunların «görevden uzaklaştırılması veya işlerine son verilmesi»ni talep edebilir. Görevden uzaklaştırma disiplin ya da ceza kovuşturması sırasında kamu görevlisine uygulanabilecek bir tedbirdir. Bu nedenle geçici olması gerekir. Görevli,

(16a) Bu konuda ayrıca bak. Sh. 11 Not 6a.

sıkıyönetim komutanının yeni bir kararına kadar kurumunca çalıştırılmayacaktır.

Sıkıyönetim komutanlarının bu yetkilerini ilerde «Konu» başlığı altında daha ayrıntılı biçimde inceleyeceğim.

2. Kamu Kurumu

Teknik anlamda idarî kararı alacak olan kamu kurumu sıkıyönetim komutanının talebini yerine getirmekle yetkili kılınmıştır. Bu bakımdan yer ve zaman açısından yetki, sıkıyönetim komutanı ile paraleldir.

Burada önemli olan husus kanunda öngörülmüş olan yetkinin hangi kamu kurumlarına verilebileceği, diğer bir deyimle, sıkıyönetim komutanının talebini kimlere yöneltebileceğidir.

Kanun önce «kamu personeli» ve «mahallî idarelerde çalışanlar» terimlerini kullanmakta, sonra ise «Bu şekilde işlerine son verilen memurlar, diğer kamu görevlileri ve kamu hizmetlerinde görevli işçiler»den söz etmektedir. Bu ibarelerin 657 Sayılı Devlet Memurları Kanununa tâbi olarak çalışan kişiler ile Belediyeler ve İl Özel İdarelerinde çalışanları kapsadığı açıktır. 440 Sayılı Kanuna tâbi İktisadî Devlet Teşekkülleri ile bu kanuna tabi olmamakla birlikte kanunla kurulmuş olan diğer kamu iktisadî teşebbüslerinin madde kapsamına girip girmediği şüphelidir. Bu kuruluşlardan gerçek anlamda kamu hizmeti yapmakla görevli olanların da madde kapsamına girecekleri düşünülebilir. Ancak maddenin cezaî nitelikte bir yaptırım içermesi dar yorum yapılmasını gerektirir. Gerçekten de son derecede ciddî sonuçları olan bir maddenin uygulanmasında yetkinin kapsamının sert ve dar biçimde belirlenmesi yerindedir.

Maddenin son cümlesine göre Sıkıyönetim Kanununun 21. maddesi kapsamına giren kişiler için Sıkıyönetim Komutanının istemde bulunmağa yetkisi vardır. Ancak bu kişilerin bağlı oldukları kamu kurumlarının sıkıyönetim komutanının istemine uymak zorunlulukları yoktur. Aksine, bu kişiler için kendi özel kanunlarındaki hükümler uygulanır.

Sıkıyönetim Kanununun 21. maddesi haklarında sıkıyönetim komutanlığınca kovuşturma yapılabilmesi izne bağlı olan kişileri belirlemektedir. 2. maddede 21. maddeye yapılan atıf sadece maddede sayılan kamu görevlileri açısındandır. Bu kişilerin görevlerine son verilmesi, ancak bağlı oldukları kanunlarda öngörülen nedenlerle ve gösterilen yöntemlerle mümkün olabilecektir. 21. maddede sayılan kişiler şunlardır : Bakanlar Kurulu üyeleri, milletvekilleri, müsteşarlar, general ve amiraller, valiler ve kaymakamlar, yüksek mahkemeler başkan ve üyeleri ile, sivil ve sakerî yargıç, savcı ve yardımcıları. Sıkıyönetim komutanının bu kişilerin görevine son verilmesini talep etme yetkisi vardır. Durumu bir örnek ile açıklamak isti-

yorum : Sıkıyönetim komutanı bir bakanın görevine son verilmesi talebini başbakana iletecektir. Başbakan bu talebe uymağa mecbur değildir. Uygun görürse Cumhurbaşkanına önerecek ve Cumhurbaşkanı da bakanın görevine son verecektir [Anayasa m. 104 (b)]. Sıkıyönetim komutanına tanınan bu yetkinin devlet hiyerarşisi ile bağdaştığı söylenemez.

C. Biçim

Kamu görevlisinin işine son verilmesi işleminin ilk safhasında sıkıyönetim talebinin yazılı olarak yapılması[16] ve sıkıyönetim komutanınca imzalanması gerekir.

Sıkıyönetim komutanının talebini alan ve buna uymağa mecbur olan kamu kurumu ilgilinin işine, atanmasındaki yöntemi izleyerek son verecektir. Kanunda açıkça özel bir yöntem gösterilmediği sürece, bir idarî kararın kaldırılması aynı idarî kararın tesisi için izlenen yönteme göre yapılır. Genel idare hukuku kuralı olan «yöntemlerde paralellik» ilkesi[17] bunu gerektirir. Böylece kısmen biçimsel açıdan da olsa ortaya devlet hiyerarşisine bu kez ciddî olarak ters düşen uygulamalar çıkabilecektir. Üçlü kararname ile atanmış olan bir devlet memurunun işine son verilmesi talep edildiğinde, ilgili bakan, başbakan ve Cumhurbaşkanı sıkıyönetim komutanının talebine uymağa mecbur olup, işe son verme kararını imzalayacaklar mıdır? Bu soruya olumlu cevap verecek bir yorum tarzının kabulü mümkün değildir. Bu memurun işine son verme kararının sadece bakan tarafından imzalanması halinde de işlem biçimsel açıdan geçerli olmayacaktır. Bu çelişki her zaman biçimsel bir sorun olarak da ortaya çıkmayabilir. Örneğin Cumhurbaşkanının atamış olduğu bir Yüksek Öğretim Kurulu Üyesinin işine son verilmesi talep edildiğinde, Cumhurbaşkanının bu talebi yerine getirmeğe mecbur olduğu düşünülemez. Halbuki Sıkıyönetim Kanununun 2. maddesi, haklarında işlerine son verilmesi talebine uyulması mecburî olmayan kamu görevlilerini 21. maddeye atıf yaparak tahdidî biçimde saymıştır. Bu nedenle sorunu kanunun sistematiği içinde ve yorum yolu ile çözümlemek mümkün görülmemektedir.

D. Neden

İki safhalı olan idarî işleme salt idarî kararı vermeğe yetkili kurum açısından bakıldığında kurumun bağlı yetkisi olduğunu görüyoruz. Kurumun karar alabilmesi için sıkıyönetim

(16) İdari işlemler kural olarak yazılı işlemlerdir. Gözübüyük, age, sh. 167; Duran; age, sh. 408.

(17) Bu kavram hakkında bak. Gözübüyük, age sh. 171; Duran, age, sh. 410.

komutanının talebinin kuruma ulaşması yeterli ve gereklidir. Kanunun belirlediği somut bir olayla karşılaşan kamu kurumu, bu olaya yine kanunun gösterdiği sonucu bağlamak ve bu yönde karar almak zorundadır[18].

İdarî işleminin ilk safhası hatta ön şartı ise sıkıyönetim komutanının talebinin oluşmasıdır. Tek başına etkili bir idari işlem[19] olmamakla birlikte, yapısı bakımından bu talep aynen bir idarî karar gibi oluşacaktır. Kanun sıkıyönetim talebinin nedenini göstermiş bulunmaktadır : «... genel güvenlik, asayiş veya kamu düzeni açısından çalışmaları sakıncalı görülen veya hizmetleri yararlı olmayan...»

«Sakıncalı olmak» ya da «yararlı olmamak» idare hukuku doktrininde «belirsiz kavramlar» adı verilen terimlerdir[20]. İdareye mutlak bir takdir yetkisi verip vermedikleri konusunda görüş ayrılıkları olmakla birlikte, egemen görüş idarenin belirli sınırlar içinde bir hareket serbestisi olduğu yolundadır[21]. Diğer bir deyimle idare, işine son verilmesi talep edilecek kamu görevlisinin somut bir davranışından ya da somut bir olaydan hareket ederek bu davranış ya da olayın, «neden»i oluşturan belirsiz kavramın kapsamına girip girmediğini saptayacaktır. Bu konuda idarenin sınırlı bir «nitelendirme serbestisi» olduğu söylenebilir[22]. Bu tür idari kararların yargı denetimine tâbi oldukları konusunda şüphe yoktur. Mahkeme hem idarenin saptadığı somut davranış ya da olayların gerçekliğe uygunluğunu, hem de yapılan nitelendirmeyi, yani somut olayın belirsiz kavram kapsamına girip girmediğini denetleyecektir[23].

Maddenin uygulanabilmesi için kamu görevlisinin çalışmasının genel güvenlik, asayiş veya kamu düzeni açısından sakıncalı görülmesi gerekir. Bu üç kavram da diğer ikisi gibi «belirsiz kavramlardır» ve öbür kavramların sınırlarını çizmekte-

(18) Bağlı yetki kavramı için bak. Güzübüyük, age sh. 175 ve 189; Metin Günday, İdarenin Takdir Yetkisi, Ankara 1982 (Yayınlanmamış doçentlik tezi) sh. 1; Sıddık Sami Onar. İdare Hukukunun Umumi Esasları, İstanbul 1966, sh. 426.

(19) «İdari karara benzeyen» işlem kavramı için bak. Duran, age sh. 397.

(20) Günday, age sh. 41 vd; Mukbil Özyörük, İdare Hukuku Dersleri, Ankara 1972 - 73 (Teksir) sh. 213; Tahsin Bekir Balta, İdare Hukukuna Giriş. Ankara 1970 sh. 87 - 88; Gözübüyük, age, sh. 175.

(21) Bu konuda ayrıntılı bilgi için bak. Günday, sh. 86 - 103.

(22) Günday, age, sh. 88 vd.; Balta, age, sh. 87; Karş. Gözübüyük, age, sh. 175 vd.; Onar, age. sh. 93 vd.; Azrak belirsiz kavramların nitelendirilmesinde idarenin serbestisi olmadığı görüşündedir. Ülkü Azrak, Yargı ve İdare iki Fonksiyonun Karşılaştırılması Üzerine Teorik bir Deneme, İÜHFM C. XXXIV, Sa. 1 - 4 sh. 146. Ayrıca bak. İsmet Giritli, Türk Devlet Şûrası İçtihatlarına göre İdarenin Yetkisini Saptırması, İstanbul 1957, sh. 79.

(23) Günday, age, sh. 69; Gözübüyük, age, sh. 178 - 179.

dirler. Kamu görevlisinin çalışmasının sağlık ya da kamu yararı açısından sakıncalı görülmesi hallerinde maddeyi uygulama olanağı yoktur. «Genel güvenlik», «asayiş» ve «kamu düzeni» terimlerinin yalnızca «çalışmasında sakınca görülmek» kavramını mı nitelediği (sınırlandırdığı) yoksa bu niteliklerin «hizmetlerinin yararlı olmaması» durumunun saptanması için de mi gerekli olduğu maddenin yazılış tarzından anlaşılamamaktadır. Bu sorunu maddenin ve Sıkıyönetim Kanununun amacına bakarak çözümlemek gerekir.

Sıkıyönetim komutanına hizmeti herhangi bir açıdan yararlı olmayan herhangi bir kamu görevlisinin işine son verilmesini talep etmek yetkisi tanınamaz. Sıkıyönetim Kanununun ve sıkıyönetim komutanına tanınan yetkilerin amacı olağanüstü dönemlerde ülkenin iç güvenliğini sağlamaktır. İyi çalışmayan herhangi bir kamu görevlisinin işine son vermek işleminin bu amaçla bağdaşmayacağı ve kanun koyucunun iradesinin bu yolda olamayacağı açıktır. Bu nedenle bu kavramın da sınırlı uygulanması ve hizmetin genel güvenlik, asayiş ve kamu düzeni açılarından yararsız bulunması gereklidir.

Bu durumda ise «hizmetlerinin yararlı olmadığı» kıstası tüm kamu görevlilerine uygulanamayacaktır. Çünkü bir kamu görevlisinin hizmetlerinin genel güvenlik, asayiş veya kamu düzeni açısından yararsız sayılabilmesi için, her şeyden önce bu kamu görevlisinin genel güvenlik, asayiş ve kamu düzeni ile ilgili bir işte çalışıyor olması gerekir. Öyleyse bu ölçü bir kısım kamu görevlileri (örneğin güvenlik güçleri, sıkıyönetim görevlileri gibi) için geçerlidir ve ancak görevleri genel güvenlik, asayiş ya da kamu düzeni ile ilgili kamu personeline uygulandığı zaman amaca uygun kullanılmış olur.

Sıkıyönetim Kanununun 2. maddesindeki idarî işlemin yargı denetimine tâbi olduğunu varsaydığımız takdirde (bu konudaki görüşümü aşağıda açıklayacağım) idare, işlemin dayanağı olan tüm olay ve nedenleri, tüm bilgi ve belgeleri mahkemeye vermek zorundadır[24]. «İdarenin işlemine hiç gerekçe göstermemesi veya yalnızca soyut bir gerekçe göstermesi, işlemin hem sebep ve hem de maksat unsurları yönünden hukuka aykırılığının kabulü için yeterlidir.»[25] Demek oluyor ki idare önce kamu görevlisinin çalışmasını sakıncalı bulduğu için mi, yoksa hizmetlerini yararlı görmediği için mi kararı oluşturduğunu açıklayacak, sonra bunu genel güvenlik, asayiş ya da kamu düzeni yahut bunların birkaçı açısından mı gerekli gördüğünü

(24) İdarî Yargılama Usulü Kanunu m. 20. Danıştay Kanunu m. 82; Bu konuda bak. Günday age, sh. 105 vd.

(25) Günday age, sh. 111; Danıştay'ın da uygulaması istikrarlı biçimde bu yönde olmuştur: 5 D K. 1984/1722; 8 D K. 19974/2778; 12 D K. 1971/376. Bu kararların ilk yayınlandıkları yerler ve metinler için bak. Günday, age, sh. 109 - 111 dip notlar 121 - 125.

belirtecek ve nihayet bu kanıya varmasına yol açan somut davranışları ya da olayları bildirecektir. Mahkeme ise olayların gerçeğe uygunluğunu araştıracak ve idarenin nitelendirmesini de denetleyecektir[26].

Maddedeki işlemin yargı denetimine tabi olmadığını varsaydığımız takdirde durum değişiktir. İdare hukuku mevzuatımızda idarî işlemin gerekçesinin ilgiliye bildirilmesini emreden bir hüküm mevcut değildir[27]. Bu nedenle işine son verilen kamu görevlisinin talebi halinde dahi gerekçe kendisine bildirilmeyebilir. Ancak bu sonuç, sıkıyönetim kararının gerekçesiz olabileceği ya da sadece soyut bir gerekçeye dayanabileceği anlamına gelmez. İşlemin yukarda anlattığım ölçü ve genişlikte bir gerekçesi yoksa karar hukuka aykırı olacaktır. Bir idarî işlem aleyhinde yargı yolunun kapalı olması, o idarî işlemin hukuka aykırı olamayacağını göstermez. Sıkıyönetim komutanı bu bakımdan Genelkurmay Başkanı ile Başbakana karşı sorumludur[28].

İşe son verme işleminin hukuka aykırı olup olmadığının saptanması, yargı yolu kapalı olsa bile, önemli bir sonuç doğurur. Sakat idarî işlemlerin geçmişe etkili biçimde geriye alınması mümkündür. Hatta yerine göre bu, idare için bir yükümlülük olarak ortaya çıkar[29]. Göreve son verme işlemi ilgilinin temel hakkını etkilediği için, işlemin sakatlığının belirlenmesi halinde hem sıkıyönetim, hem de ilgili kamu kurumu bu işlemi geri almak zorundadırlar kanısındayım.

E. Konu

1. İşe son verme

Kanun, maddeye tâbi olan kamu personelini ikiye ayırmış bulunmaktadır: Kamu personeli ve Mahallî Idarelerde çalışanlar[30]. Ancak işe son verme işlemi açısından bu iki grup arasında bir fark gözetilmemiştir.

Kamu görevlisinin hukukî statüsünü ortadan kaldıran işlem, sıkıyönetimin değil ilgili kamu kurumunun işlemidir. Bu nedenle kamu kurumu gerekli kararı vermediği takdirde söz

(26) Gözübüyük, age sh. 178 - 179; Günday, age, sh. 111 ve 113 vd.; Onar, age, sh. 297 Giritli, age, sh 79.

(27) Günday, age sh. 105 - 106; Duran, age, sh. 409; Gözübüyük, age, sh. 176. Ülkemizde bir İdarî Usul Kanununun yokluğu bu konuda olduğu gibi başka hususlarda da bazen idarî işlemin muhatabının haklarının yeterli güvence altında olmaması sonucunu doğurabilmektedir. Bak. Gözübüyük. age, sh. 167

(28) Anayasa b. 117/IV ve 122/son. Ayrıca bak. Sıkıyönetim Kanunu m. 6 (7.11.1980 tarih ve 2337 Sayılı Kanunla değişik metin).

(29) Duran, age, sh. 424; Gözübüyük, age, sh. 143; Balta, age, sh. 174

(30) Mahallî İdare kavramı için bak. Anayasa m. 127.

konusu kamu görevlisinin işine son verilmiş olmayacaktır. Yöntemde paralellik ilkesi dolayısıyla görevlinin atanması yolunda irade açıklamasında bulunan makamların, bu kez işe son verme iradelerini açıklamaları gerekir. Bunu yapmazlarsa sıkıyönetim komutanı kamu görevlisinin görevine bizzat son veremez. Ancak kamu kurumu sıkıyönetimin talebine uymak zorunda olduğu için, işe son verme kararını imzalaması gereken yetkili kişi imzalamayı reddederse Sıkıyönetim Kanununun 16. maddesi uyarınca sıkıyönetim komutanlığının «...istekleri(ni) yerine getirme(diği...» gerekçesiyle cezalandırılabilir. Sıkıyönetim talebinin kanuna aykırı olduğu kanısında olan kamu kurumu yetkilisi bu görüşünü sıkıyönetim komutanına bildirdiği takdirde, komutanın talebini yazılı olarak yenilemesi gerektiği düşünülebilir (Anayasa m. 137). Ancak burada sıkıyönetim komutanı ile kamu kurumu yetkilisi arasında bir astlık üstlük ilişkisi olmadığı unutulmamalıdır.

Her durumda kamu kurumu yetkilisinin sıkıyönetim komutanının talebini yerine getirmemek için istifa etmesi halinde, kendisine Sıkıyönetim Kanunu uyarınca ceza verilemeyeceği gibi, başka biçimde de sorumlu tutulamaz.

Sıkıyönetim komutanının talebi üzerine kamu kurumunun idarî kararı usulüne uygun olarak oluşturması halinde, idarî işlem tamamlanmış olur. Ancak bu işlemin hüküm ve sonuçlarını meydana getirebilmesi için, işine son verilen kamu görevlisine tebliği şarttır ve ilgilinin hukukî statüsündeki değişiklik tebliğ anında oluşur[31]. Bu nedenle fazla ödenmiş maaşın iadesi yahut emeklilik süresinin hesaplanması gibi işlemler için tebliğ tarihi esas alınmalıdır.

2. *Atanma*

Mahalli idarelerde çalışanların dışındaki kamu personeli için Kanun, sıkıyönetim komutanına bunların «statülerine göre atanması»nı talep etmek yetkisini de tanımaktadır. Bu ibarenin ancak kamu görevlisinin başka bir göreve atanması anlamına geldiğini ve yetkisi yer bakımından belirlenmiş olan sıkıyönetim komutanının, bu atamanın kendi bölgesi dışına yapılmasını talep edemeyeceğini daha önce açıklamıştım.

«Statülerine göre» teriminden anlaşıldığı üzere, kamu görevlisi kazanılmış hak aylığı ile ve bu aylığa uygun bir kadroya atanabilecektir. «Statülerine göre atanma» o kadar geniş ifadedir ki, önemli uygulama sorunlarına yol açabilir. Sıkıyönetim komutanı bir kamu kurumundaki görevlinin başka bir kamu kurumuna atanmasını talep edebilecek midir? Somut bir örnek vereyim : Millî Eğitim Bakanlığına bağlı bir memur bu madde gereğince genel güvenlik ya da kamu düzeni açısından

(31) Duran, age, sh. 411; Gözübüyük, age, sh. 11 - 112, 122.

çalışması sakıncalı görülerek acaba Bayındırlık Bakanlığına bağlı bir göreve atanabilecek midir? Madde metnine göre bunun mümkün olacağı düşünülebilir.

Bunun yanında mahallî idarelerde görevli kişiler açısından sıkıyönetim komutanına bu yetkinin niçin tanınmadığı anlaşılamamaktadır.

3. Görevden uzaklaştırılma

Sıkıyönetime «görevden uzaklaştırılma» talebinde bulunmak yetkisi sadece mahallî idarelerde çalışanlar açısından tanınmıştır. Bu kavramın bir disiplin hukuku terimi olduğunu ve ancak geçici süreli olabileceğine daha önce değinmiştim. Mahallî idareler, yani il özel idareleri ile belediyelerde çalışanlar 657 Sayılı Devlet Memurları Kanununa tâbidir (m. 1). Bu nedenle sıkıyönetim komutanının talebi üzerine ilgili kurum, 657 Sayılı Kanunun 137 vd. maddelerine göre görevliyi görevden uzaklaştıracaktır. 657 Sayılı Kanunun 139. maddesi gereğince, görevden uzaklaştırma kararından itibaren 10 iş günü içinde ilgili hakkında disiplin soruşturmasının başlaması şarttır. Böyle bir durumda hangi disiplin suçundan ötürü soruşturma açılacağını saptamak mümkün değildir. Sıkıyönetim Kanununun 2. maddesi kamu kurumunun disiplin soruşturması açmağa mecbur olduğunu belirtmemektedir. Soruşturma açılmazsa 10 gün sonra görevden uzaklaştırma kararı kendiliğinden ortadan kalkacak ve görevli işine iade edilecektir. Soruşturma açılması halinde de görevden uzaklaştırma en çok üç ay sürebilir (657 Sayılı Kanun m. 145).

Kısacası maddede öngörülen görevden uzaklaştırma tedbirinin amacını ve nasıl uygulanacağını anlamak mümkün olmamaktadır.

«Görevden uzaklaştırma» terimi ile başka bir işlem kastedilmiş de olamaz (örneğin mahallî idarelerde seçimle görev başına gelenlerin görevden alınması gibi). Çünkü mahallî idarelerde çalışanlar 657 Sayılı Devlet Memurları Kanununa tâbidir ve maddeye konan terim de 657 Sayılı Kanunda düzenlenmiş ve kullanılmış teknik terimlerden biridir.

F. Sonuçları

Sıkıyönetim Kanununun 2. maddesinin son fıkrasında düzenlenen kamu görevlisinin işine son verme idarî işlemine ayrıca iki hukukî sonuç daha bağlanmıştır. Maddede öngörülen işe son verme işlemi dışındaki kararlar açısından bu hukukî sonuçlar söz konusu olmayacaktır.

1. Sosyal Güvenlik hakları

Maddeye göre işine son verilenler hakkında «... tâbi oldukları 5434 Sayılı T.C. Emekli Sandığı Kanunu veya diğer sosyal

güvenlik kurumları hakkındaki kanun hükümleri uygulanır.»

Bu hükmün amacı işine son verilen kamu görevlilerinin kazanılmış sosyal güvenlik haklarının (ve bunların en önemlisi olan emeklilik hakkının) ortadan kalkmayacağının belirlenmesidir. Aslında böyle bir hüküm olmasaydı dahi, kazanılmış sosyal güvenlik haklarının geri alınması söz konusu olamazdı.

İşine son verilmiş olan kamu görevlisi eğer süre açısından emeklilik hakkını kazanmış ise, emeklilik işlemleri tamamlanıp kendisine emekli ikramiyesi ödenerek maaş bağlanacaktır. Kamu görevlisi eğer süre açısından emeklilik hakkını kazanmamış ise, değişik olasılıklar söz konusudur. Emekli Sandığı Kanununun uygulama tekniğine ilişkin bu olasılıkların incelenmesi konumuz dışında kalmaktadır. Ancak aşağıda açıklayacağım gibi Sıkıyönetim Kanunu gereğince işine son verilmiş olan kamu görevlisinin yeniden kamu hizmetlerinde çalıştırılması yasağı mutlak ve müebbed değildir. Bu nedenle sonraki görev ile süre açısından emeklilik hakkının kazanılması mümkündür.

Süre bakımından emeklilik hakkını kazanmamış ve Sosyal Sigortalar Kurumuna tabi kamu görevlilerinin ise, kamu sektörü dışında çalışacakları işlerde emeklilik sürelerini tamamlayacakları açıktır. Kanımca bunların da yeniden kamu hizmetinde çalıştırılmaları söz konusu olabilir.

2. *Kamu Hizmetinde Çalıştırılma Yasağı*

Kamu görevlisinin işine son verme işleminin en önemli sonucu ve belki de Sıkıyönetim Kanununun 2. maddesinde öngörülen en ağır yaptırım kamu hizmetinde yeniden çalıştırılma yasağıdır. Kanuna göre bu kişiler «...bir daha kamu hizmetlerinde çalıştırılamazlar.» Kanunun lafzından bu yasağın süresiz olabileceği anlamı çıkabilir. Ancak sağlıklı ve hukuka uygun bir sonuca varabilmek için bu konudaki Anayasa hükümlerinin incelenmesi gerekmektedir.

1982 Anayasasının 70. maddesi aynen şöyledir :

«Her Türk kamu hizmetlerine girme hakkına sahiptir.

Hizmete alınmada, görevin gerektirdiği niteliklerden başka hiçbir ayırım gözetilemez.»

Bu madde Anayasa sistematiği açısından «Temel Haklar ve Ödevler» başlığını taşıyan İkinci Kısımda yer almıştır. Yani «kamu hizmetlerine girme» her Türk için temel haktır. Bu hükme özgü özel bir sınırlandırma maddede mevcut değildir. Bu nedenle kamu hizmetlerine girme hakkı ancak Anayasanın genel sınırlama maddesi niteliğinde olan 13. maddesine göre «...millî güvenliğin, kamu düzeninin, genel asayişin (v.s.) ... korunması ile ... kanunla sınırlanabilir.»

Sıkıyönetim Kanununda belirlendiği biçimde «...genel güvenlik, asayiş veya kamu düzeni açısından çalışmaları sakıncalı görülen...» ve bu nedenle işine son verilmiş olan bir kamu

görevlisini aynı gerekçelerle müebbeden kamu hizmetlerinde çalışmaktan yasaklanmak, 13. maddesinin gayesini aşan ve özellikle «demokratik toplum düzeninin gereklerine aykırı» bir sınırlamadır. Çünkü böyle bir hüküm ilgilinin her zaman genel güvenlik, asayiş veya kamu düzenine aykırı davranacağını varsaymak demektir. Böyle bir varsayım ise demokratik toplumun temel ilkelerine ve dolayısıyla Anayasaya açıkça aykırıdır.

Ayrıca müebbeden kamu hizmetlerinde çalışmaktan yasaklanmak, Ceza Kanunumuzda öngörülen «memuriyetten müebbeden mahrumiyet» cezası ile eşdeğerlidir. Sıkıyönetim Kanununa göre bu karar idarî bir işlem ile oluşmakta, usulüne uygun verilmiş mahkeme kararı bir yana, ilgilinin savunması dahi alınmamaktadır. Ceza Kanununda öngörülmüş bir yaptırımın tek yönlü idarî bir kararla uygulanan bir işleme sonuç olarak bağlanması kanımca demokratik toplum düzeninin gereklerine ve Anayasanın 13. maddesine bu açıdan da aykırıdır.

Bütün bunlara karşılık çalışma yasağının Sıkıyönetim Kanununda yer aldığı ve sıkıyönetim dönemlerinde olağan dönemlere oranla temel hak ve hürriyetlerin daha da kısıtlanabileceği bilinmektedir. Nitekim Anayasanın 15. maddesine göre «sıkıyönetim veya olağanüstü hallerde, durumun gerektirdiği ölçüde temel hak ve hürriyetlerin kullanılması kısmen veya tamamen durdurulabilir...» (Ayrıca bakınız Anayasa m. 122/V). Sıkıyönetim dönemlerine özgü bu sınırlama yetkisine dayanılarak çıkartılmış olan bir sıkıyönetim kanununda, sıkıyönetim dönemini aşan kısıtlamalar getirilemez. Bu nedenle Sıkıyönetim Kanununun 2. maddesindeki çalışma yasağı sıkıyönetim kalktıktan sonra uygulanacak biçimde yorumlanırsa hüküm açıkça Anayasaya aykırı olacaktır.

Sıkıyönetim Kanunu halen yürürlüktedir ve yürürlüğe giriş tarihi itibariyle Anayasa Mahkemesinde Anayasa aykırılığı iddia edilemez (Anayasa Geçici Madde 15/III). Öyle ise pozitif hukuk açısından sıkıyönetim komutanlarının kamu görevlilerinin işine son verilmesini talep etme yetkileri mevcuttur. Bu biçimde işlerine son verilmiş kamu görevlileri de «...bir daha kamu hizmetlerinde çalıştırılamazlar.» Bu hüküm de yürürlüktedir. Ancak bu kişilerin ne zamana kadar kamu hizmetlerinde çalıştırılmayacakları hükümde açıkça belirtilmemiştir. Vakıa «bir daha» terimi hiçbir zaman çalıştırılamayacakları anlamında yorumlanabilir. Ancak Sıkıyönetim Kanununun sadece sıkıyönetim süresi içinde geçerli olduğu unutulmamalıdır. Kanun koyucu bazı hükümlerin sıkıyönetim sona erdikten sonra da etkili olmalarını istediği zaman bunu açıkça belirtmiştir. Örneğin 23. madde sıkıyönetimin kaldırılmasından sonra Askerî Mahkemelerin, görülmekte olan davalar sonuçlandırılıncaya kadar görev ve yetkilerinin devam edeceğini âmirdir. Buna karşılık 2. maddedeki çalışma yasağının sıkıyönetimin kaldırılmasından sonra devam edeceği açıkça yazılı değildir. Demek

ki «bir daha» terimi sıkıyönetim süresinin sonuna kadar anlamında kullanılmıştır.

Bu yaptığım analizin bir yorum tarzı olduğu, maddedeki «bir daha» teriminin «hiç bir zaman» anlamında da yorumlanabileceği söylenebilir. İşte bu noktada Anayasa'ya aykırılık konusu karşımıza çıkar.

Anayasanın başlangıç kısmında şu ibare yer almıştır : Anayasa «...sözüne ve ruhuna mutlak sadakatle yorumlanıp uygulanmak üzere...». Demek ki Anayasanın metnine dahil olan Başlangıç kısmı (m. 176) da «... idare makamlarını ... bağlayan temel hukuk kurallarıdır.» (m. 11) Bu nedenle kanunların Anayasaya uygun biçimde yorumlanması gerekir. Bir kanun maddesinin Anayasaya aykırılığının iddia edilememesi, o maddenin Anayasaya aykırı biçimde yorumlanmasını mümkün kılmaz.

Oyleyse Sıkıyönetim Kanunundaki «... bir daha kamu hizmetlerinde çalıştırılamazlar.» ibaresinin tek yorum biçimi vardır. Yeniden çalışma yasağı sıkıyönetimin kaldırılması ile sona erecektir. Bunun aksine yapılacak yorum, maddeyi Anayasanın 70 ve 13. maddelerine aykırı hale getirecek, Başlangıç kısmındaki talimata uyulmamış olacaktır.

Varılabilecek tek sonuç bu olduğuna göre, pozitif hukuk açısından çalışma yasağı aynen sıkıyönetim komutanının gazete kapatmak yetkisine benzeyecektir. Bu gazete sıkıyönetim döneminde kapatılır ve yeni bir karar olmadığı sürece kapalı kalır. Ancak sıkıyönetim kaldırıldığı anda gazete hemen yayına başlayabilir. Sıkıyönetim kararıyla işine son verilmiş olan kamu görevlisi de sıkıyönetim süresince yeniden kamu hizmetinde çalışamayacak, ama sıkıyönetim kaldırıldığı anda bu yasak ortadan kalkacaktır. Pek tabii bu, kamu görevlisinin eski görevine iade edileceği anlamına gelmez. Ama eski statüsüne uygun bir kamu görevine yeniden atanması tamamen hukuka uygun olur.

G. Yargı Denetimi

Sıkıyönetim Kanununa 7.11.1980 tarih ve 2342 Sayılı Kanunla eklenen Ek Madde 3'e göre, «Bu kanunla sıkıyönetim komutanlarına tanınan yetkilerin kullanılmasına ilişki idari işlemler hakkıda iptal davası açılamaz.» Kanunun bu mddesi açıkça Anayasaya aykırıdır[32]. Anayasanın 125. maddesi «İdarenin her türlü eylem ve işlemlerine karşı yargı yolu açıktır.» demekte, ve yargı denetimi dışında bırakılan hususlar olarak sadece Cumhurbaşkanının tek başına yapacağı işlemler ile Yüksek Askerî Şuranın kararlarını saymaktadır. Ayrıca 125. maddenin VI. fıkrası sıkıyönetim halinde kanunla yalnızca yürütmenin durdurulması kararı verilmesinin sınırlanabileceğini

(32) Aynı görüş : Şeref Gözübüyük, Yönetim Hukuku Ankara 1983 sh. 188.

açıklamaktadır. Buna karşılık Anayasanın Geçici 15. maddesinin III. fıkrası 12 Eylül 1980 tarihinden, ilk genel seçimler sonucu toplanacak Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanlık Divanı oluşturuluncaya kadar geçecek süre içinde, çıkarılan kanunların Anayasaya aykırılığının iddia edilemeyeceğini hükme bağlamıştır. Sıkıyönetim Kanunundaki yargı denetimine ilişkin maddenin kanunlaşma tarihi de 7 Kasım 1980'dir. Bu nedenle açıkça Anayasaya aykırı olan bu madde için Anayasa Mahkemesine başvurmak ve maddeyi iptal ettirmek mümkün değildir.

Sıkıyönetim Kanununun ek 3. maddesi yürürlükten kaldırılıncaya kadar sıkıyönetim işlemleri idarî yargı denetimine tâbi olmayacaktır. Ancak incelemekte olduğum 2. maddedeki idarî işlem bu açıdan bir özelliğe sahiptir. Madde metnine göre kamu görevlisinin işine son verme işlemi sıkıyönetim komutanlığının işlemi değildir. Etkili idari karar ilgili kamu kurumunca oluşturulacaktır. Bu nedenle söz konusu işlemin kamu kurumunca oluşturulan safhasının yargı denetimine tabi olması gerekir. Sıkıyönetimin alanına bırakılmış olan neden unsuru idarî yargı yolu ile denetlenemeyecektir. Buna karşılık yetki, biçim ve bazen de konu açısından denetleme mümkün olmak lâzımgelir.

Sıkıyönetimin talebi üzerine kamu görevlisinin işine son veren kamu kurumu eğer yetkisiz ise, örneğin belediyede çalışan bir görevlinin işine Valilik son vermiş ise; yöntemde paralellik ilkesine uyulmamışsa, örneğin üçlü kararname ile atanmış olan bir memurun işine yalnız ilgili bakanın imzası ile son verilmişse; ve nihayet sıkıyönetimin başka yere atanmasını talep ettiği bir görevlinin işine son verilmişse; bu kararların sırasıyla yetki, biçim ve konu açısından iptal edilmeleri gerekir.

Ancak Danıştay bu görüşte değildir. Yüksek mahkemenin 2.3.1982 tarihli kararı ile[33] işine son verilen bir kamu görevlisinin ilgili kamu kurumu aleyhinde açtığı iptal davası, yukardaki tartışma hiç yapılmaksızın ek 3. maddeye dayanılarak reddolunmuştur. Danıştay'ın bu kararı oyçokluğu ile alınmıştır. Karara ilişkin karşı oy yazısında Sıkıyönetim Kanununun ek 3. maddesinin yürürlükte olmadığı görüşü savunulmaktadır. Önemine dayanarak karşı oy yazısının ilgili bölümünü aynen aktarmak istiyorum :

(33) 5. D. 2.3.1982 E. 1982/79 K. 1982/1166 (Yayınlanmamıştır).

«2577 sayılı İdarî Yargılama Usulü Kanununun 2. maddesinde idarî dava türleri, idarî yargı yetkisinin idarî eylem ve işlemlerin hukuka uygunluğunun denetimi ile sınırlı olduğu belirtildikten sonra Devlet Başkanı'nın doğrudan doğruya yaptığı işlemlerin idarî yargı denetimi dışında kaldığı açıklanmıştır. Adı geçen maddeye göre, asıl olan, idarî işlemlerin yargısal denetime bağlı olmalarıdır; tek istisna Devlet Başkanının doğrudan doğruya yaptığı idarî işlemlerdir. Bunun dışında, geçici maddelerle getirilen iki istisna daha vardır: Geçici 1. maddeye göre Anayasa Düzeni Hakkında Kanun hükümleri saklıdır. Yani Milli Güvenlik Konseyinin bildiri ve kararlarının, 12 Eylül 1980 tarihinden sonra alınan Bakanlar Kurulu Kararnamelerinin ve Müşterek Kararnamelerin iptali istemi ileri sürülemeyecektir. Geçici 2. maddeye göre de yeni Anayasa yürürlüğe girinceye ve Sayıştayla ilgili yasal bir düzenleme yapılıncaya kadar, Sayıştay'ın yargı kararlarına karşı açılan davalar, idarî yargı mercilerinin denetimi dışındadır.

«Görüldüğü üzere 2577 sayılı Yasanın düzenlenmesinde, idarî işlemlerin yargısal denetime bağlı olması ilkesini esas alan kanun koyucu bu ilke dışında tuttuğu işlemleri asıl ve geçici maddelerde ismen ve açıkça belirtmiş, bu konudaki iradesini ortaya koymuştur. Bu düzenleme biçimine göre, bazı idarî işlemleri yargı denetimi dışında tutan yasa hükümlerini, bu husus kendilerinden sonra yürürlüğe girmiş olan 2577 sayılı yasada teyit ve tekrar edilmedikçe, yürürlükte kabul etme olanağı bulunmamaktadır. Görüşüme göre, çoğunluğun kararına hukukî dayanak olarak aldığı ve Sıkıyönetim Kanunu ile sıkıyönetim komutanlarına tanınan yetkilerin kullanılmasına ilişkin idarî işlemler hakkında iptal davası açılamayacağını öngören Sıkıyönetim Kanunu'nun ek 3. maddesi de artık yürürlükten kalkmış ve hükümsüz kalmıştır.»

Sonraki kanunun önceki kanundaki hükümleri zımnen ortadan kaldırıp kaldırmadığını saptamak kanun koyucunun objektif iradesinin belirlenmesi ile mümkün olabilir. Bu konuda yukarki fikri destekleyen ikinci bir hüküm de 1602 sayılı Askerî Yüksek İdare Mahkemesi Kanununun 25.12.1981 tarih ve 2568 sayılı kanunla değiştirilmiş olan 21. maddesidir. Bu maddede sıkıyönetim komutanlarının sıkıyönetim kanununda yazılı tasarruflarının yargı denetimi dışında olduğu öngörülmektedir. Bu hüküm zaman itibariyle İdarî Yargılama Usulü Kanunundan önce kabul edilmiştir. Yani kanun koyucu bu tarihte, bazı idarî işlemleri yargı denetimi dışında tutan yasa hükümlerinin, bu husus kendilerinden sonra yürürlüğe girmiş olan ve idarî yargının yetkisini hükme bağlayan kanunlarda teyit ve tekrar edilmedikçe, yürürlükte kalmayacaklarını düşünüyordu. Bu nedenle askerî idarî yargı açısından sıkıyönetim ile ilgili kural tekrar ve teyit edilmiş, sivil idarî yargı açısından bu yapılmamıştır. Buna göre sıkıyönetim kanununun ek 3. maddesinin yürülrükten kalkmış olduğunu kabul etmek kanun koyucunun iradesine uygun olmak lâzımgelir. Bu durumda sivil idarî yargının konusuna giren sıkıyönetim işlemleri hakkında iptal davası açılabilecektir.

Anayasanın 125. maddesi gözönünde tutulduğunda yukarki yorum tarzının Anayasaya uygunluk açısından da yerinde olduğunu kabul etmek gerekir.

H. Kamu Hizmetlerinde Görevli İşçiler

Sıkıyönetim Kanununun 2. maddesine göre sıkıyönetim komutanı kamu hizmetlerinde görevli işçilerin işlerine son verilmesini talep edebilir. İşveren durumundaki kamu kurumu bu talebi de derhal yerine getirmekle yükümlüdür. Burada, işe son verme işleminin niteliği diğer kamu görevlilerine oranla tamamen değişiktir.

İşçi ile İdare arasındaki ilişki bir statü ilişkisi değildir. Bu ilişkinin kurulması idarenin tek taraflı kararı ile değil, aktedilecek bir iş sözleşmesi ile sağlanır. Böylece idare ile işçi arasında bir özel hukuk ilişkisi doğar. Sıkıyönetim komutanının talebine uygun olarak kamu işvereninin işçinin işine son vermesi, sözleşmenin tek taraflı feshi anlamındadır. Bu fesih bir idarî işlem değildir. Yani idarî yargının yetki alanı dışındadır. Danıştay'ın yerleşmiş içtihatları da bu yoldadır[34].

Sözleşmesi feshedilen işçi adliye (iş) mahkemesine başvuracaktır. Bu nedenle sıkıyönetim kanununun 2. maddesi gereğince işine son verilen işçinin İş Kanunu hükümleri çerçeveside dava açması her zaman mümkündür. Sıkıyönetim Kanununun ek 3. maddesi yalnızca idarî işlemleri yargı denetimi dışında bırakmış olduğu için bu kısıtlamanın adliye yargısı denetimini kapsaması düşünülemez.

Sıkıyönetim komutanının talebini yerine getirerek, iş akdini feshetmiş olan kamu işverenini dava eden işçi, görevine iade edilmesini talep edemez. Bu talep, ilke olarak zaten İş Kanununa göre de mümkün değildir. İş Kanununun 13. maddesi uyarınca işçinin haksız fesih tazminatı da talep edebileceğini sanmıyorum. Ancak kanımca işçi ihbar ve kıdem tazminatını talep edebilecektir. İş Kanununun 14. maddesinin 1. bendine göre işveren, kanunun 17. maddesinin II. bendinde gösterilen sebeplerin dışında bir sebep ile sözleşmeyi feshederse, işçi kıdem tazminatına hak kazanır. 17.maddenin II. bendi işçinin davranış ve tutumu olarak ahlak ve iyi niyet kurallarına uymayan halleri saymaktadır. Bu hallerin varlığı durumunda işveren iş sözleşmesini feshedebilecek, fakat işçi kıdem tazminatına hak kazanmayacaktır. 9 bend halinde sıralanan bu hallerden hiçbiri sıkıyönetim komutanının talebi üzerine işine son verilmiş olan işçinin durumunu kapsamaz. «Genel güvenlik» «asayiş» veya «kamu düzeni» açısından işçinin çalışmasının sıkıyönetimce sakıncalı görülmesi her halde ahlak ve iyi niyet kurallarına aykırı bir durum olarak nitelendirilemez.

(34) Uyuşmazlık Mahkemesi 31.3.1973 E. 69/446 K. 73/8 (Resmî Gazete 30.5.1973 14549); Danıştay Dava Daireleri Kurulu 20.10.1972 E. 68/311 K. 72/957 Gözübüyük, Yönetsel Yargı, sh. 78

III. SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Yaptırımı ile birlikte bir hukuk normunu değerlendirmek, çok yönlü bir yaklaşım gerektirir. Değerlendirmenin anlamlı ve az çok bilimsel olabilmesi, değerlendirici tarafından kullanılan değer yargılarının açıkça belirlenmesi halinde mümkündür. Bu değer yargıları yeterince açıklanmamışsa, varılacak sonucun doğruluğundan şüphe edilebilir. Değer yargılarının apaçık ortaya konması halinde, bu yargılara göre doğru bir sonuca varılabilirse de, bu kez değer yargılarının tartışma konusu yapılması mümkündür. Ancak, bir araştırıcının değer yargılarından arınmış çalışma yapabilmesi mümkün olmadığı gibi bu, istenen bir şey de olamaz.

Buna rağmen, şimdilik bu değerlendirmeyi kendi değer yargılarıma dayanarak yapmak istemiyorum. Bunu daha değişik bir ortamda yapmayı yeğlerim. Şimdiye kadar, olan hukuk açısından incelediğim bu idarî işlemi değerlendirirken ölçüt olarak Türk hukuk sistemini (çağdaş bir hukuk sistemi olarak), 1982 Anayasasını ve Türkiye'nin taraf olduğu uluslararası andlaşmaları kullanmak istiyorum. Bunu yaparken de, bu anlaşmalar ve özellikle 1982 Anayasası hakkındaki kişisel değer yargılarımı dikkate almayacağım.

1. Sıkıyönetim Kanununun 2. maddesinde yer alan yetkinin kullanılması sonucunda kamu görevlisinin işine son verilecek ve bu kişi «bir daha kamu hizmetlerinde çalıştırılmayacaktır[35].» Bu iki sonucu devlet memurları açısından ele alalım. Acaba devlet memurunun işine genel olarak nasıl son verilir? 657 Sayılı Devlet Memurları Kanununa göre devlet memurluğu sıfatının ortadan kalkması ancak aşağıdaki hallerde mümkündür :

657 Sayılı Kanun, kanunda yazılı haller dışında devlet memurunun bu sıfatının ortadan kalkmayacağını âmirdir (m. 18). Istifa ve istifa sayılan haller dışında (10 günden fazla bir süre göreve gelmemek), (m. 90) memuriyete alınma koşullarından birinin kaybedilmesi (belirli cezalarla mahkumiyet, Türk vatandaşlığının kaybı gibi), emeklilik ve ölüm hallerinde memurluk sıfatı ortadan kalkar (m. 98). Bu haller ya memurun istemi ile gerçekleşir ya da somut bir olayın ortaya çıkması bu sonucu doğurur. İdarenin herhangi bir «nitelendirme serbestisi» söz konusu değildir.

İki kez üstüste olumsuz sicil almış olan memur, merkez değerlendirme kurulu kararı ile memuriyete devam ettirilmeye-

(35) Maddedeki «bir daha» sözcüğünün pozitif hukukî açısından nasıl yorumlanması gerektiğini yukarda açıklamıştım. Ancak bu sözcüğün dar yorumlanması yapacağım değerlendirmeyi değiştirmemektedir. Sözcüğün geniş yorumlanması ise sadece hükmün sakıncalarını ve vahametini artıracak niteliktedir.

bilir (m. 120). Burada idarenin belirli bir nedene dayanarak (olumsuz sicil) kullanabileceği takdir hakkından söz edilebilir.

Nihayet disiplin soruşturması sonucunda da memura devlet memurluğundan çıkarma cezası verilebilir (m. 125/E).

Bütün bu hallerde memurun şikayet (hiyerarşik başvuru) ve dava hakkı mevcuttur (m. 21). Memuriyetten disiplin cezası yolu ile çıkarmada ise memurun savunmasının alınması şart olduğu gibi (m. 130 ayrıca Anayasa m. 129), kendisine itiraz ve dava hakları da sağlanmıştır (m. 135 ayrıca Anayasa m. 129).

Sıkıyönetim Kanununun 2. maddesi gereğince işine son verilen memur kendine uygulanan idari işlemin nedenini öğrenmek hakkından dahi mahrumdur. Kendini savunması, dava yolu ile hakkını araması mümkün değildir. Üstelik «genel güvenlik, asayiş veya kamu düzeni» gibi «belirsiz kavramlar»ın uygulanmasının söz konusu olduğu bir durumda...

Sıkıyönetim gerektiren olağanüstü durumlarda dahi bir memurun çalışması hangi koşullarda genel güvenlik, asayiş veya kamu düzeni açısından sakıncalı olabilir? Bu kavramları zedeleyen bir davranış genellikle suçtur. Bu durumda memur yargılanacak, cezalandırılacak ve zaten memurluk sıfatı kalmayacaktır. Kamu hizmetini aksattığı hallerde ise disiplin soruşturması yapılarak aynı sonuca varılacaktır.

Sıkıyönetim ilânını gerektiren olağanüstü durumların memur hukukunun temel ilkelerinden bu derecede ayrılmayı ve memur güvencesinin tamamen ortadan kaldırılmasını haklı gösterebileceğini sanmıyorum. Memurun suç oluşturmayan ya da disiplin kovuşturması gerektirmeyen tutum ve davranışları sıkıyönetim döneminde de olsa, böylesine sert bir yaptırıma yol açabilecek ciddiyette görülemez.

2. Sıkıyönetim Kanununun 2. maddesinde düzenlenen işe son verme işlemine bağlanmış olan sonuç yeniden kamu hizmetinde çalıştırılmamaktır. Aynı yaptırım Ceza Kanununda bir ceza olarak öngörülmüştür. Ceza Kanunun cezaları belirleyen ikinci babındaki 20. maddenin ikinci bendi memuriyetten mahrumiyet cezasını tanımlamaktadır. Kanunumuzun cürümleri düzenleyen ikinci kitabında da bir çok suça mütemmim ceza[36] olarak süreli ya da müebbed memuriyetten mahrumiyet cezası verilmesi öngörülmüştür[37]. Yukarda gördüğümüz gibi aynı yaptırım disiplin cezası olarak da uygulanabilir.

Devletin hangi yaptırımları ceza olarak seçip uygulayacağı sorunu ceza siyasetine ilişkin çok önemli bir konudur[38]. Devlet (kanun koyucu) bu konudaki seçimini yapıp cezaları bir

(36) Bu kavram için bak. Sulhi Dönmezer - Sahir Erman, Nazarî ve Tatbikî Ceza Hukuku, Genel Kısım Cilt II, 7. bası, İstanbul 1981, sh. 717.

(37) Örneğin TCK. m. 202, 203, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 215, 216, 217.

(38) Bu konuda bak. Dönmezer - Erman age, sh. 665 vd.

kez belirledikten sonra aynı yaptırımların idarî işlemle uygulanmasını öngören bir düzenleme çok büyük sakıncaları birlikte getirir. Ceza yaptırımlarına hükmetmek yargı organının yetkisinde olmalıdır[39]. Ayrıca ceza yaptırımları kanunsuz suç ve ceza olmaz ilkesinin çerçevesinde düzenlenirler. Ve nihayet cezaya hükmedebilmek için sanığa gerekli güvenceyi sağlayan ceza yargılama usullerine uyulması gerekir. Nitekim, niteliği gereği idarî işlem olmasına rağmen disiplin cezalarının verilmesinde de ceza hukukuna ilişkin ilkeler gözönünde tutulur. Sanığın savunmasının alınması şarttır. Disiplin suç ve cezaları da kanunla açıkça belirlenmelidir. Disiplin cezası veren idarî karara karşı yargı yolu kapatılamaz[40]. Gerek ceza yaptırımı gerek disiplin cezaları açısından bu saydığım ilkelerin hepsinin 1982 Anayasasında yer aldığını vurgulamak isterim[41].

Sıkıyönetim Kanunu yaptırımın uygulanacağı fiili idare hukukundaki deyimi ile «belirsiz kavramlarla» tanımlamaktadır. Böyle bir tanımlama «kanunsuz suç olmaz» ilkesine açıkça aykırıdır[42]. Kamu görevlisinin savunmasının alınması bir yana, suçun ne olduğunun dahi kendisine bildirilmesi gerekmemektedir. Cezanın yargı yolu ile hükmedilmesi yerine karara karşı yargı yolu dahi kapatılmıştır. Kısacası ceza ile aynı sonucu doğuran bir yaptırım söz konusu olmasına rağmen, ceza hukukunun evrensel ilkeleri ve bu konudaki Anayasa hükümleri hiç gözönüne alınmamıştır.

Sıkıyönetim Kanunundaki bu yaptırımın düzenlenmesinin idarî işlem olarak Anayasa'ya uygun olduğunu (ki değildir) bir an için düşünsek dahi, yaptırım maddî yapısı itibariyle bir ceza ile aynı nitelikte olduğu için, karşımıza çıkan durum Anayasa'nın yasaklandığı bir sonuca, yine Anayasanın meşru kıldığı bir yoldan varmak teşebbüsüdür.

Sıkıyönetim ilanına yol açan olağanüstü durumlar acaba Anayasanın ilkelerinden bu derecede ayrılmayı haklı gösterir mi? Sıkıyönetim ülkede huzur ve genel güvenliğin yeniden sağlanması için gerekli bir rejimdir. Bu nedenle «...durumun gerektirdiği ölçüde temel hak ve hürriyetlerin kullanılması kısmen veya tamamen durdurulabilir.» (Anayasa m. 15). Böylece sıkıyönetim komutanlıklarının sıkıyönetimin amacına uygun olarak çabuk karar alabilmesi ve bu kararlarını derhal uygulayabilmesi sağlanmış olur.

Bu amaca ulaşmak için kamu görevlisinin görevinden uzaklaştırılması yeterlidir. Görevine tamamen son vermek ve kendisini memuriyetten mahrum etmek, çabukluk gerektirmeyen

(39) Bu konuda bak. **Dönmezer - Erman**, age, sh. 677.

(40) Anayasa m. 129, 657 Sayılı Kanun m. 135.

(41) Anayasa m. 38, 138, 141, 142.

(42) **Dönmezer - Erman**, age, Cilt I İstanbul 1979, sh. 20 vd. **özellikle** sh. 34.

önlemlerdir. Bu sonuçları usulüne uygun olarak alınacak bir yargı organının kararına bırakmak, hatta bu konuda olağan dönemin hukuk kurallarını uygulamak, sıkıyönetim rejiminin gereklerine aykırı düşmez. Kamu görevlisinin görevden uzaklaştırılması ile yeterli önlem zaten alınmıştır.

Ayrıca sıkıyönetimin amacı huzur ve güveni sağlayarak vatandaşların korkusunu ortadan kaldırmaktır. Bunu yaparken kamu görevlilerini, sebebi kendilerine açıklanmaksızın işlerini tamamen kaybetmek korkusu ile karşı karşıya bırakmak, sıkıyönetim rejiminin genel amacı ile de uyum içinde değildir.

3. Sıkıyönetim Kanununun 2. maddesindeki idarî işlemin maddî yapısı açısından Anayasa'nın 70. maddesine aykırı olduğunu daha önce açıklamıştım[43]. Sıkıyönetim işlemlerine karşı yargı yolunun toptan kapatılmış olmasının da Anayasaya aykırı olduğu görüşü ileri sürülmüştür[44]. Bu hüküm Anayasanın idarî işlemlerle ilgili 125. maddesine aykırı olduğu gibi, hak arama hürriyetine ilişkin 36. ve temel hak ve hürriyetlerin korunmasına ilişkin 40. maddelere de aykırıdır.

Bunun dışında, ülkemizin taraf olduğu Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Evrensel Beyannamesinin[45] yine hak arama hürriyeti ile ilgili 10. maddesi ve Avrupa Konseyinin İnsan Haklarını ve Ana Hürriyetlerini Korumaya Dair Sözleşmesinin[46] 6. maddesi Sıkıyönetim Kanunundaki düzenleme ile uyuşmamaktadır[47].

Bu hükümlerin ayrıntılı açıklamasına girişmek istemiyorum. Esasen aykırılık, maddelerin metni okunduğunda hemen ortaya çıkacak niteliktedir.

Buraya kadar yaptığım tüm bu açıklamalara rağmen, Sıkıyönetim Kanunun değindiğim maddelerini namaca ve özellikle Anayasa'ya uygun olduğu yolundaki bir yorum tarzına ya da iddiaya karşı verilecek cevap, kanımca yine Anyasa'da bulunmaktadır :

Anayasa Madde 14 Son Fıkra :

«Anayasanın hiçbir hükmü, Anayasada yer alan hak ve hürriyetleri yok etmeye yönelik bir faaliyette bulunma hakkını verir şekilde yorumlanamaz.»

(43) Bak. yukarda II, F, 2 «Kamu hizmetlerinde çalıştırılma yasağı».

(44) Şeref **Gözübüyük,** Yönetim Hukuku Ankara 1983, sh. 188. Ayrıca bak. yukarda dip not 32 ve ilgili olduğu metin.

(45) Resmî Gazete 27 Mayıs 1949 No. 7217.

(46) Resmî Gazete 19 Mart 1954 No. 8662.

(47) Aynı görüş : Şeref **Gözübüyük,** Yönetsel Yargı, 5. bası, Ankara 1982 sh. 30.

SUNGUR SAVRAN

Devlet ve Sermaye Birikimi:
Brezilya Deneyiminden Esinlenen Düşünceler (*)

1. "Brezilya Mucizesi" Üzerine

1970'lerin sonunda yeni-liberal[1] rüzgârlar Türkiye'yi etkisi altına alırken, belirli bir düşünce akımı, kapitalist iktisadî gelişmenin ideal biçiminin, devletin ekonomiden elini tümüyle çektiği, iktisadî yaşamı piyasanın kör işleyişine terkettiği bir durumda ortaya çıktığı iddiasını, neredeyse bir dogma statüsüne yükseltmiştir. Devlet ile sermaye birikimi arasındaki ilişkinin belirli bir biçimde anlaşılmasına dayanan bu düşünce tarzı yer yer bazı örneklerden beslenmiş; tartışma içinde, bu örneklere, örtülü veya belirtik olarak, bire kanıt statüsü tanınmıştır. Örnekler arasında baş köşeyi alan ülkeler, hiç yok ki, Güney Kore ve Brezilya deneyimleridir. Her iki deneyim de, «piyasa ekonomisi» uygulamasının yaratabileceği «mucizelerin» birer temsilcisi olarak sunulmuş ve böylece, başka us-

(*) Bu yazı, 1979 Aralık ayında öldürülen Prof. Dr. Cavit Orhan Tütengil'in anısına İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi tarafından yayınlanacağı bildirilen **Armağan** için, 1981 Ekim'inde kaleme alınmıştı. Aradan geçen iki yıl içinde **Armağan** olarak yayınlanan kitapta, bazı başka yazıların yanısıra bu yazıya da yer verilmemiştir. Çalışma, burada, uzunluğu dolayısıyla iki bölüm halinde yayınlanacaktır.

(1) Bu yazıda, aksi belirtilmedikçe, liberal görüşlerden söz edildiği zaman kastedilen, siyasal liberalizm **değil** sadece iktisadî liberalizm olacaktır.

yürütmelerle birlikte, devlet müdahalesinin asgarîye indirildiği liberal bir siyasetin başarısının yaşayan kanıtları olarak gösterilmiştir.

Bu yazının amacı, sözkonusu örneklerden birinin: Brezilya'nın kapitalist gelişme deneyiminin irdelenmesi yoluyla, devlet/sermaye birikimi ilişkileri konusunda ileri sürülen görüşleri eleştirel bir süzgeçten geçirmektir. Brezilya deneyiminin somut bilgiye dayalı bir yöntemle gözden geçirilmesinin bir ikinci amacı da vardır: Genellikle yeni-liberal siyaset yanlıları, «Brezilya modeli»ni son derece sığ ve yüzeysel biçimde ele alarak Türkiye'de uygulanması önerilen stratejiye bir örnek olarak sunmaya çalışmışlardır. Sonuç, bu ülkenin deneyiminin Türkiye'ye çarpık bir biçimde aktarılması olmuştur. Eğer Brezilya deneyimi konusunda yazılanlar sadece belirli bir ülke hakkında yanlış bilgi aktarımıyla yetinmiş olsaydı, bu kolaycılığın sakıncaları göreli olarak sınırlı kalmış olurdu. Oysa asıl sorun, bu ülkenin Türkiye'de ateşli bir tartışmanın konusu olan bir «modelin» baş temsilcilerinden biri olarak gösterilmesinden kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla, «temsilci» konusunda yayılan yanlış görüşler, «model» konusundaki yanlış anlayışların da desteği, dayanağı niteliğini kazanmaktadır. Asıl vahim olan da budur. Bu yüzden, Brezilya konusunda, birkaç haftalık dergi veya günlük gazeteden devşirilmiş efsanelerin yerini gerçeğe uygun bilginin almasının, bu ülkenin önemini aşan bir yönü vardır.

Burada ayrıntısına giremeyeceğim bir başka nokta da, azgelişmiş kapitalist toplumların karşılaştırmalı biçimde incelenmesinin, bu toplumların tarihlerinin ve bugünlerinin anlaşılmasında vazgeçilmez bir yeri olduğudur. Bu nokta Türkiye'de toplumsal bilimler tarafından, bazı istisnalar dışında, görmezlikten gelinmiş; gelenek, dikkatini ya Türkiye tarihinin sınırları içine hapsetmiş, ya da bu sınırların dışına çıkma cesaretini gösterdiği zaman Türkiye'nin toplumsal gelişmesini Avrupa'nın erkenden kapitalizme geçen toplumlarıyla karşılaştırmıştır. Sonuç, tek-yanlı olarak karşıtlıkların ve Türkiye'nin özgüllüğünün vurgulanması olmuştur. Bu ikinci yöntemin, tüm yararlarına karşın, dünya sistemi içinde ortak bir konumu yaşayan azgelişmiş kapitalist toplumların tarihsel gelişmesinden alınacak zengin derslerin yerini tutamayacağı inancındayım. Yanlış anlamaları engellemek için şunu da eklemek gerekli: Burada savunulan, bu toplumların özdeşliği değil, *çeşitlilikleri içindeki birliği*. Yani, tarihsel, sınıfsal, ideolojik, kültürel, vb. özgül yanlarının varlığı yadsınmıyor; sadece bu özgüllüklerin daha geniş bir birliğin bağrında yer aldığı ileri sürülüyor.

Çalışmanın planını şöyle özetlemek olanaklı: Bu ilk bölümde, önce Brezilya'da kapitalizmin gelişme tarihi ana çizgileriyle kısaca özetlenecek. Bu temel üzerinde, ülkenin 1964 sonrasındaki deneyimi (bayağı iktisadın dilinde «Brezilya muci-

zesi») incelenecek ve bu deneyimin önemli bir boyutu olan iktisat stratejisinin temel öğeleri sergilenecek. Brezilya tarihinin incelenen dönemi 1964-1974 arasıyla sınırlı: Kapitalist dünya bunalımının başlamasından sonra bu ülkede ortaya çıkan gelişmeler ilginç olmakla birlikte, bu yazının konusu açısından ikincil bir önem taşıyor. Çalışmanın, *Yapıt*'ın gelecek sayısında yayınlanacak olan ikinci bölümü ise kurumsal bir nitelik taşıyor. Brezilya bu ikinci bölümde sadece bir hareket noktası, bir esin kaynağı olacak. Tartışma, genel olarak azgelişmiş kapitalizmde devlet/sermaye birikimi ilişkisi üzerinde yoğunlaşacak. Bu tartışma çerçevesinde, «piyasa ekonomisi» sloganıyla yola çıkan yeni-liberal görüşlerin bu özgül konudaki tezlerinin bir eleştirisi yapılacak. Hatırdan çıkarılmaması gereken bir nokta, uzunluğu dolayısıyla iki bölüm halinde yayınlanacak olan bu yazının bir bütün oluşturduğu ve Brezilya üzerine söylenenlerin, esas anlamını ikinci bölümdeki kuramsal tartışmanın ışığında kazanacağıdır.

TARİHSEL ÖNKOŞULLAR: POPÜLİST MİRAS

XIX. yüzyıl başında, Latin Amerika'da sömürgecilik dönemi sona ererken ve kıtanın dört bir yanında bağımsız devletler yükselirken, İspanyol sömürgeleri ile Portekiz Latin Amerika'sında karşıt yönlü bir gelişme doğrultusu gözlemek olanaklıdır. Madenciliğin erkenden geliştiği ve XVIII. yüzyıl başında gerilediği İspanyol sömürgelerinde bu tarihten sonra merkezkaç güçler ağır basmış, bunun sonucunda bu alanda yirmiye yakın devlet kurulmuştur. Geç gelişen altın ve elmas madenciliğinin bütünleştirdiği Portekiz sömürgesi ise, dev bir devletin oluşumuna tanık olmuştur (Furtado, 1976 : 18,31-33). Bu gelişme sonucundadır ki, bugün 120 milyona varan nüfusu, geniş iç pazarı ve zengin doğal kaynaklarıyla kapitalizmin gelişmesi için son derece elverişli bir siyasal birim olarak kurulmuştur Brezilya. Ne var ki, bu büyük devlet, başlangıçta, farklı bölgesel çıkarların korunduğu gevşek bir federal yapıya sahiptir. 1840'lardan 1930'lara dek Brezilya ekonomisinin dünya pazarıyla bütünleşmesinde ana köprü rolünü oynayacak olan kahvenin yetiştirildiği bölgelerin egemenliği altında kurulan 'Eski' Cumhuriyet (1889-1930), farklı bölgesel egemen sınıflar arasında bir uzlaşmanın ürünüdür (Munck, 1979: 16). Bu dönem, Brezilya'nın, başta kahve olmak üzere, çeşitli tarımsal ürünlerin (kauçuk, kakao, şeker, pamuk vb.) dışsatımına ve sınaî ürünlerin dışalımına dayanan geleneksel bir işbölümü içinde, kapitalist dünya pazarıyla tümüyle bütünleştiği bir yapının oluşumuna tanık olmuştur.

Bu yapı, 1929 Büyük Bunalımı ile birlikte büyük bir sarsıntı geçirir. Geleneksel olarak ülkenin dışsatım gelirinin yüzde 50-70 arasında bir bölümünü sağlayan kahvenin fiyatı 1929-31

arasında New York borsasında yüzde 60 oranında düşünce (Evans, 1979: 58 ve 67), Brezilya'nın dışalım kapasitesi 1930-39 arasında 1925-29 arası ortalamasına göre yılda yüzde 35 daralır (Furtado, 1976: 56). Bunalımın toplumsal gelişme üzerindeki etkisi derin olacaktır. 1930'un Ekim ayında, başta Sao Paulo'nun yeni gelişmekte olan burjuvazisi tarafından desteklenen bir devrimle, ülkenin geleceğine siyasal damgasını vuracak olan Getulio Vargas iktidarı eline geçirir. Büyük kitlelerin siyasal seferberliğine değil, egemen sınıflar arasında bir uzlaşmaya dayanan (Quartim, 1971: 22; Meireles, 1974: 92-93; Munck, 1979: 17-18) bu devrim sonucunda, Vargas'ın adım adım oluşturduğu korporatist devletin («Estado Novo»: Yeni Devlet), Brezilya'da kapitalizmin gelişmesinde oynadığı tarihsel rol birkaç noktada özetlenebilir: işçi sınıfının korporatist bir örgütlenmeyle kesin bir disiplin altına alınması, gevşek federal yapının yerine güçlü bir merkezî devletin geçirilmesi, iç pazarın çeşitli önlemlerle bütünleştirilmesi, artığın çeşitli yöntemlerle tarımsal dışsatım kesiminden sınaî sermayeye aktarılması ve devletin, özellikle değişmez sermayenin yaygın olarak kullanılan öğelerini oluşturan mallarda (ara malları) üreten faaliyetlere girişmesi (Munck, 1979: 18-19; Meireles, 1974: 95-96)[2]. Bütün bunların sonucu, Brezilya'da iç pazara dönük bir sınaî sermaye birikiminin hız kazanması olmuştur. 1950 yılına varıldığında imalat sanayisinin GSMH içindeki payı yüzde 16,5'i bulmuştur (Furtado, 1976: 132).

İkinci Dünya Savaşının bitimiyle birlikte Vargas iktidardan düşmüş ve Brezilya, oy ve örgütlenme hakları kısıtlı olmakla birlikte (Therborn, 1979: 90), 1964'e dek sürecek bir «demokratik ara» yaşamıştır. Bu dönemin temel özelliği, 1950'den askerî darbeye dek, hemen hemen sürekli olarak, popülist bir siyasal hareketin iktidarı elinde tutmuş olmasıdır. Brezilya popülizminin temeli, işçi sınıfı, köylülük ve diğer çalışanların bağımsız örgütlenmesini engelleyerek, kitlelerin siyasal eylemini tepeden kurulmuş ve devlet aygıtına bağımlı örgütlere kanalize etmeye dayanır. Çalışan sınıfların desteğini bu yolla elde eden siyasal iktidar, ülkede iç pazara dönük bir kapitalizmin inşasına uygun bir siyasal ortam yaratmayı başarmıştır (Quartim, 1971: tümü; Meireles, 1974: 101-107). Bu siyasal ortam içinde, 1940'larda ve 1950'lerin başında devletin yarattığı altyapı ve ivme temelinde, Kubitschek döneminin (1956-60) Hedefler Planı'na bağlı hızlı genişlemesi ortaya çıkar. Bu dönem aynı zamanda yabancı sermayenin ,özellikle dayanıklı tüketim malları üretiminde, geniş çapta faaliyet göstermeye başladığı

(2) Vargas rejiminin (ve onu izleyecek olan popülist koalisyonun) kapitalizmin gelişmesinde oynadığı aktif rol ve çeşitli siyasal hareketlerin bu rolü yorumlayış tarzları Türkiye için zengin derslerle doludur. Örnek olarak bk. Mantega/Moraes (1980) ve Munck (1979).

andır. Dışalım ikamesine dayanan bu sanayi sermayesi birikimi sürecinin hızı oldukça yüksektir: 1955-60 döneminde Brezilya imalat sanayii yılda ortalama yüzde 10,3 oranında büyümüştür. Bu oran tüm Latin Amerika ülkelerinden yüksektir (Furtado, 1976: 152, Tablo 15.1). Bunun sonucunda 1960 yılına varıldığında, salt imalat sanayiinin payı GSMH içinde yüzde 23.4'e ulaşmıştır (A.g.y.: 132-133, Tablo 13.1). Imalat sanayiine madencilik, inşaat, elektrik, su ve gaz da katıldığı takdirde, sözkonusu oran yüzde 35'e yükselmektedir (Dünya Bankası, 1978: 80-81, Tablo 3).

Popülist dönemin iktisat siyaseti stratejisi, iç pazara dönük, dışalım ikamesine dayanan bir sanayi sermayesi birikimi sürecinin yaşandığı birçok azgelişmiş ülkede görülen stratejinin tipik bir örneğini oluşturur. Brezilya deneyiminde bu stratejinin ana eksenlerini şu siyasetler temsil eder (Balassa, 1979: 1023-1024; Bacha, 1980: 269; Serra, 1979: 70; Fernandes, 1974a: 149-53): (1) ülke içinde üretilen sınaî malların dışalımını hemen hemen olanaksız kılan özendirme ve korumacılık; (2) piyasa değerine oranla aşırı değerlendirilmiş ulusal para *(cruzeiro)* ve katlı döviz kuru; (3) sabit ve düşük faiz oranına ve yüksek karşılık zorunluluklarına dayanan bir finans kesimi; (4) enflasyona yaslanan bir finansman siyaseti; (5) yabancı sermaye girişini özendirmek amacıyla, özel avantajlı döviz kurlarını da içeren çeşitli önlemler; (6) ulaştırma altyapısı ve dolaşır değişmez sermayeye giren metalarda yoğun devlet üretken faaliyeti.

Bu strateji çerçevesinde 1950'ler boyunca son derece hızlı bir gelişme gösteren sermaye birikimi, 1961'den itibaren ciddî güçlüklerle karşı karşıya kalmıştır. 1955-60 arasında ortalama yüzde 6 olan yıllık büyüme hızı (Furtado, 1976: 134, Tablo 13.2), en düşük noktasında, 1963 yılında yüzde 1,5'e dek gerilemiş (Foxley, 1980: 889, Tablo 1), sınaî üretimin yıllık büyüme hızı 1955-60 arasındaki yüzde 10,3'den 1960-65 döneminde yüzde 4,9'a düşmüş, (Furtado, 1976: 142-33, Tablo 13.1), enflasyon 1961'de yüzde 33 iken 1964'de yüzde 88'e yükselmiştir (Foxley, a.y.). Bunların yanısıra, dış ödemeler sorunlarının doğması da kaçınılmazdır: 1947'den itibaren GSMH yılda ortalama yüzde 7 büyürken, dışsatım gerçek hacim olarak hiç büyümemiş, buna karşılık sanayileşme tarzı Brezilya'yı dışalımlara tümüyle bağımlı kılmıştır (Malan/Bonelli, 1977: 42, dn. 33). Sermaye birikiminin bu bunalımı, popülizmi aşılmaz bir çelişkinin içine düşürmüştür: bunalımın mantığı sert bir kemer sıkma siyasetini zorlarken, siyasal desteğini kendi denetlediği örgütsel yapılar aracılığıyla çalışan sınıflardan elde eden popülist hareket ve temsilcisi Başkan Goulart için bu tür bir siyaset olanaksız bir seçenek niteliği taşımaktadır. Böylece bunalım, egemen sınıfların çıkarları ile o güne dek egemenliğin sürdürülüş biçimini oluşturan siyasal ittifak arasında bir boşluk, bir uyum-

suzluk doğurur. Bu uyumsuzluk, Brezilya tarihinde popülizmin ölüm fermanını ilan eden ve günümüze dek süregelecek olan askerî diktatörlüğün 1964 darbesiyle iktidar sahnesine çıkışını hazırlayan temel olmuştur (Meireles, 1974: 106-112; Quartim, 1971: 47-55).

BREZILYA «MUCİZESİ»

Diktatörlüğün ilk aşamada uyguladığı iktisat siyaseti ödünsüz bir kemerleri sıkma siyaseti aracılığıyla bunalımı derinleştirmek olmuştur. 1964-67 arasında hükümetin başında bulunan General Castelo Branco'nun Planlama Bakanı Roberto Campos, tipik bir liberal/parasalcı iktisat siyasetini uygulamaya koyar. Çeşitli alanlarda devletin müdahalesi azaltılır, para arzı denetim altına alınarak enflasyon engellenmeye çalışılır, ücretler hızla düşürülür. Campos'un uyguladığı en ilginç yöntemlerden biri «pozitif iflas» ilkesidir. Bu yönteme göre, belirli bir üretkenlik düzeyinin altında kalan sermayelere verilen krediler kesilmektedir. Amaç, Campos'un deyişiyle, 'enflasyoncu yatırım biçimlerinin yerine enflasyoncu olmayan yatırım biçimlerini' geçirmektir (Quartim, 1971: 62-63).

Uygulanan iktisat siyasetlerinin sonucunda enflasyon ve bütçe açığı denetim altına alınırken, ekonomi 1964-67 arasında uzunca bir durgunluk dönemi yaşamış (Foxley, 1980: 889), sınaî üretim 1965 yılında yüzde 5 oranında gerilemiş (Furtado, 1976: 715), iflaslar hızla artmıştır (örneğin Sao Paulo'da 1963'de 840'dan, 1967'de 3700 dolayına - Quartim, 1971: 62-63). Kısacası, sermayenin yeniden-yapılanması, yani kârlılığın düşük olduğu kesimlerde sermayenin imhası veya budanması ve gelecekte kârlı olacağı alanlara akışı için serbest kalması açısından yeterli temel atılmıştır.

1967 yılında Castelo Branco yönetiminin yerini Costa e Silva yönetimi aldığında, Brezilya kapitalizmi sermaye birikiminde yeni bir atılım yapmaya hazırdır. Bu yeni dönemin iktisat siyasetinin oluşturulması, yeni hükümetin Maliye Bakanı Delfim Netto ve ekibine düşer. Bu ekibin yaklaşımı ortodoks parasalcı/liberal yaklaşımdan farklıdır. Enflasyonla mücadele konusunda Latin Amerika'da süregiden geleneksel tartışmada parasalcılar ile yapısalcılar arasında bir orta yol çözümünü benimseyen ekip, «ılımlı geçişçilik» («gradualismo») adı verilen bir siyaset çerçevesinde bir yandan fiyat ve ücret denetimine başvururken, bir yandan da para arzını (1968'de yüzde 45 oranında) ve devlet yatırımlarını (aynı yıl yüzde 20 oranında) dikkatli bir dozda artırır. Bunun yanısıra tüketim kredisi genişletilir ve fiyat denetimi kurulur (Foxley, 1980: 896-97). Bu yeni yönelim, Brezilya'da sermaye birikiminin yeni bir döneminin habercisidir.

1968'den 1974'e dek süren ve son derece hızlı bir sermaye birikimi sürecinin yaşandığı bu döneme, uluslararası sermaye

çevreleri ve kimi gözlemciler «Brezilya mucizesi» adını uygun görmüştür. XX. yüzyılın ikinci yarısında «mucize»lerden bu kadar sık söz edilebilmesi, insanlığın varmış olduğu uygarlık aşamasının değerlendirilebilmesi açısından ilginç bir antropolojik olgudur kuşkusuz. «...Kâr aşkı mucizelere kolaylıkla inanılmasına yol açar... mucizelerin varlığını kanıtlayacak dalkavuk öğreti sahipleri ise hiçbir zaman eksik olmamıştır...» (Marx, 1867: i,220). Biz bu sorunu geleceğin tarihçisine havale ederek, «mucize»ye ilişkin bazı temel göstergelerden söz etmekle yetinelim. Bu dönemde Brezilya'da GSMH ve imalat sanayiinin yıllık ortalama büyüme hızları sırasıyla yüzde 10,1 ve yüzde 11,7'dir. (Bu hızlar diğer azgelişmiş kapitalist ülkeler arasında sadece Güney Kore, Tayvan ve Singapur'dan geride kalmaktadır). Dışsatımdaki gelişme ise daha çarpıcıdır: daha önceki iki onyıl boyunca dışsatımı gerçek hacim olarak hiç artmayan Brezilya, bu dönemde toplam dışsatım hacminin yıllık artış hızının yüzde 10.2'ye çıktığına tanık olmuştur. Karşılaştırma sağlayabilmek amacıyla değer büyüklükleri kullanıldığında, toplam dışsatımın yıllık artış hızı yüzde 24,8, *geleneksel olmayan* ilksel maddelerinkinin yüzde 26,8 ve imalat sanayii ürünleri dışsatımınınkinin yüzde 38,5 olduğu görülür. (Bu hızlar yine sözkonusu üç Doğu Asya ülkesinin gerisindedir sadece). Aynı dönemde gayrısafî yatırımların GSMH içindeki payı da yüzde 22,3'den yüzde 27,5'e yükselmiştir. Ama aynı tablonun 1. sonrasında ciddî sorunlar doğuracak olan yanlarını da kaydetmekte yarar var. Dışsatım yılda yüzde 24,8 oranında büyürken dışalım daha da hızlı (yüzde 27) büyümüştür. Bir yandan bunun etkisi altında, bir yandan da yatırımlarda «dış tasarruf» payının yükselmesi dolayısıyla, dış borçlar hızla büyüyerek 1967'deki 3,3 milyar dolarlık düzeyinden 1973'de 12,6 milyar dolara ulaşır (Balassa, 1979: 1025-26; Malan/Bonelli, 1977: 24).

1974'de dünya kapitalizminin bunalımı ile birlikte, Brezilya «mucizesi»nin soluğu da kesilir. Enflasyon yüzde 15-20'den yüzde 30-35'e yükselirken, dış ödemeler carî hesabı hem 1974'de, hem de 1975'de 7 milyar dolar açık verecek, büyüme hızı 1975'de yüzde 4'e düşecektir. Bu sonuncu gelişmede en önemli etken, sınaî üretim büyüme hızının yüzde 3,7'ye gerilemesidir (Malan/Bonelli, 1977: 26). Ne var ki, iktisat siyasetinde yeni bir yönelimle birlikte, ciddî yalpalamalar geçirmekle beraber, Brezilya dünya bunalımını *şimdilik* öteki azgelişmiş ülkelere oranla daha hafif atlatmayı başarmıştır. Ancak bunun dev boyutlara ulaşan bir dış borçlanma (1980'de 60 milyar dolar) ile birlikte gerçekleştiği unutulmamalıdır. Bu yazıda amacım temel olarak Brezilya «mucizesi»nin ve bunun ardında yatan «model»in incelenmesi olduğundan, 1974 sonrasında sermaye birikiminin gelişiminin ve iktisat siyasetlerindeki yönelim değişikliğinin ayrıntılarına girmiyorum. Yalnız şu noktanın geçer-

ken vurgulanmasında yarar var: Türkiye'de yaygın olarak kabul gören bir görüşün aksine, günümüz Brezilya'sı tipik bir dışsatım ekonomisi olmaktan uzak, yeniden ve yaygın biçimde dışalım ikamesine dönmüş (ama bunu dışsatımla bağdaştırmaya çalışan) bir ülkedir (Bkz. örneğin: Serra, 1979: 87-94; Balassa, 1979: 1030-32; Bacha, 1977: 59).

Biz şimdi bu noktayı bir kenara bırakarak, 1964-74 dönemine dönelim ve ünlü «Brezilya modeli»nin iktisat siyasetlerine göz atalım.

«BREZİLYA MODELİ»

Brezilya'da 1964-74 döneminde uygulanan iktisat siyasetlerinin incelenmesinde, Campos ve Delfim Netto dönemlerinin özgül farklılıklarından soyutlayarak dönemin bütününün ortak yanlarının incelenmesi, Brezilya modelinin anlaşılması bakımından çok daha anlamlı sonuçlar verecektir. İki dönemin *farklılaşan yönlerini* şöyle özetlemek olanaklıdır: Campos dönemi, bunalım içinde sermayenin yeniden-yapılanmasına yönelik iktisat siyasetlerinin damgasını taşırken, Delfim Netto dönemi bu ilk dönemin hazırlamış olduğu temel üzerinde sermaye birikiminin canlandırılmasına ve bu canlılığın sürdürülmesine yöneliktir. Buna karşılık, iki dönemin bütünlüğünü sağlayan *ortak* nokta, Brezilya'da, popülist dönemin birikim tarzından köklü biçimde değişik, *yeni bir birikim tarzının gelişmesinin farklı aşamaları* oluşudur.

Bu yeni birikim tarzı, Brezilya'da otuzbeş yıl boyunca (1930-64) süregiden, iç pazara dönük birikim tarzının karşılaştığı çok ciddî güçlükler sonucu gündeme gelmiştir. Eskisinden farklı olarak yeni tarzın öngördüğü, dünya kapitalizminin yarattığı uluslararası işbölümü içine çok daha kesin bir biçimde yerleşecek bir üretim ve dolayısıyla sermaye yapısıdır. Bu tür bir yapı, bir yandan ekonominin dünya ekonomisi ile arasındaki engellerin asgarîye indirilmesini, bir yandan da uluslararası piyasalarda rekabete girecek olan dışsatımcı sermayelerin güçlü bir biçimde desteklenmesini gerekli kılar. Dolayısıyla, *Brezilya modeli, toplam toplumsal artı-değerin keskin bir biçimde arttırılmasına ve en büyük bölümünün, çeşitli yöntemlerle, uluslararası piyasalarda rekabet şansı olan sermayelerin emrine verilmesine dayanır.*

Bu amaçla yürütülen iktisat siyasetleri şu başlıklar altında toplanabilir :

(1) *Ücret siyaseti:* Brezilya modelinin *temel direği* gerçek ücretlerin hızla düşürülmesi ve düşük bir düzeyde tutulmasıdır. Bunun model açısından iki tür yararı vardır. Bir yandan, üretken işçilerin (artı-değer üreten işçiler: sanayi, tarım, ulaştırma, kapitalist temelde örgütlenmiş bazı hizmetler gibi dallarda çalışanlar) ücretleri düşürülerek artı-değer oranının kes-

kin biçimde yükselmesi sağlanır. Böylece, bireysel sermayelerin kâr oranı artarken, aynı zamanda, toplumsal olarak yeniden-dağıtılabilecek artı-değer kitlesi de büyütülmüş olur. Öte yandan ,üretken olmayan emekçilerin ve özellikle de devlet memurlarının ücretlerinin (maaşlarının) düşüşü, (Serra, 1979: 78), bu toplumsal artı-değer kitlesinin daha küçük bir bölümünün devletin carî harcamalarına ayrılmasını sağlayarak, daha büyük bir bölümünü, çeşitli sermayelerin uluslararası piyasada desteklenmesi için kullanılabilir fonlar olarak serbest bırakır.

Brezilya'da 1964 sonrasında gerçek ücretlerin düşüşünü ampirik olarak izlemek çok zor değildir. Modelin en ateşli savunucuları dahi, Ezop diliyle de olsa, bunu itiraf etmektedir: ünlü Balassa, gerçek ücretlerdeki korkunç gerilemeyi, 'bordro indirimi biçiminde zorunlu tasarruf' olarak ifade eder! (Balassa, 1979: 1025) En açık ve tartışmasız veriler, gerçek asgarî ücretin zaman içindeki gelişimi konusundadır: 1960 yılı 100 olarak alındığı takdirde, Rio de Janeiro'da asgarî ücret 1967 yılında 73'e düşmüştür (Foxley, 1980: 890, Tablo 3). Oteki büyük sınaî kent olan Sao Paulo için durum farklı değildir: burda 1956 temel alındığında 1969'daki gerçek asgarî ücret indeksi 77'dir (Fernandes, 1974b: 26ln; benzer veriler için bk. Bacha, 1977: 54, Tablo 5). Ücretler 1964-67 arasında, «Ücret Siyaseti Ulusal Konseyi»nin yönetiminde, hızla düştükten sonra 1968'den itibaren belirli bir «istikrar»a kavuşmuş ve sabit kalmıştır. Bu yeni «denge düzeyi», 1948'in düzeyidir! (Fernandes, 1974b: 274n)

Yeni-liberal iktisat siyasetlerinin yandaşları ücret düşüşlerini özürlemek için, örgütlü işçilerin gelirlerinin toplumun öteki bazı gruplarından daha yüksek olduğu gerçeğine sığınırlar. Bu mantığa göre, ücret düşüşleri daha düşük gelirli toplumsal grupların (örneğin kentlerdeki süregen yedek sanayi oldusu, örgütlenmemiş işçiler, devlet memurları, küçük köylülük, tarım işçileri vb.) çıkarlarını zedelemeyecektir. Bu doğru olsaydı, ücret düşüşlerinin genel toplumsal gelir bölüşümü üzerinde büyük etkiler yaratmaması gerekirdi. Bu mantığın kavrayamadığı veya perdelemeye çalıştığı, toplumsal gelir bölüşümünde her tür ücret ve maaşın birbirlerine içsel bağlarla bağlı olduğudur. Başka bir deyişle, aralarındaki farklılıklar ne olursa olsun her tür ücret, *genel ücret düzeyindeki* değişikliklerden etkilenecektir. (Ayrıca, yeni-liberal siyasetlerin, girdi fiyatları/taban fiyatları makası yoluyla küçük köylülüğü de yoksullaştırdığı bilinmektedir.) Bu içsel bağıntının ampirik belirişi, Brezilya'da gelir bölüşümünün, 1964 sonrasında çok daha eşitsiz bir nitelik kazanmasında ortaya çıkmaktadır. «Hükümet tarafından yaptırılan araştırma dahil olmak üzere, *tüm* ciddî ampirik araştırmalar, (gelir) eşitsizliğinin 1960 ile 1970 arasında arttığını göstermiştir.» (Malan/Bonelli, 1977: 41, dn10) Tek bir örnekle yetinelim: Serra'ya göre, toplumun en

düşük gelirli yüzde 80'inin toplumsal gelirden aldığı pay 1960' da yüzde 34,3'den, 1970'de yüzde 27,8'e düşerken, en yüksek gelirli yüzde 5'in payı yüzde 27,4'den yüzde 36,3'e çıkmıştır aynı yıllarda (Aktaran: Fernandes, 1974b: 266, Tablo 4; benzer bir sonuç için bk. Evans, 1979: 97, Tablo 2.13.). A.G. Frank'a göre (1975: 17), Brezilya, bazı Arap petrol şeyhliklerinden sonra dünyanın en eşitsiz gelir bölüşümüne sahip ülkedir günümüzde.

(2) Dış ticaret siyaseti: Ücret siyasetinden sonra Brezilya modelinin en önemli öğesi kuşkusuz dış ticaret konusunda izlenen siyasettir. Bunun nedeni, yukarıda da belirtildiği gibi, bu modelin temsil ettiği birikim tarzının kapitalist dünya pazarıyla derin bir bütünleşmeyi gerekli kılmasıdır. Azgelişmiş bir ülkenin sermayesinin, devlerin egemen olduğu uluslararası pazarda yarışkanlık kazanması hiç de kolay değildir. Bu yüzden, dışsatıma yönelen tekil sermayelerin sürekli olarak desteklenmesi zorunludur.

Dışsatım alanında getirilen özendirme önlemleri burada ayrıntısına girilemeyecek denli çok ve karmaşıktır. Bu önlemler ana çizgileriyle şöyle özetlenebilir: dışsatımın denetimi tek bir örgütte (CACEX) merkezîleştirilerek basitleştirilir. Bunun yanısıra, önce federal, sonra da federe devletlerin dışsatım malları üzerinden almakta olduğu dolaylı vergiler, malî işlem vergisi, petrol vergisi gibi rekabet olanağını azaltan vergiler kaldırılır. 1968'den sonra ise gerçek bir sübvansiyon programına geçilir: burada en önemli öğeler, dışsatım gelirinde vergi indirimi, dışsatım mallarının üretiminde kullanılan üretim araçlarının dışalımında gümrük bağışıklığı, reklâm indirimi, dışsatım sigortası, kısa dönemli dışsatım finansmanı (FINEX) ve düşük faizli (yüzde 8) dışsatım kredisidir. Bu sistem, 1972'de kurulan ve dışsatımdan elde edilen dövizin hiçbir sınırlama olmaksızın kullanılma hakkını dışsatımcıya tanıyan BEFIEX programıyla tamamlanır (Serra, 1979: 82-83 ve Balassa, 1979: 1024-25).

Dışalım siyaseti, temel olarak, iç pazara dönük birikim tarzının geride bırakıldığını simgeler. Yapılan, dışalımda korumacılığın bir ölçüde azaltılmasıdır. Ancak, bunun daha sonra Latin Amerika'nın Güney ucundaki ülkelerde (Şili, Uruguay ve Arjantin) görülen düzeylere varmadığı belirtilmelidir (Rimez, 1979: 113-118.) Nominal koruma oranları 1966'da ortalama yüzde 99'dan 1973'de ortalama yüzde 57'ye düşürülmüştür imalat sanayii ürünleri için (Balassa, 1979: 1025). Ustelik, korumacılığın hafifletilmesi yönündeki bu sınırlı eğilim 1974 bunalımından sonra tersine dönmüş, özellikle 1975'de getirilen yüzde 100 oranında dışalım teminatı zorunluluğuyla efektif koruma oranları hızla yükselmiştir. Ancak, bu son değişiklik 1974-sonrası strateji değişikliğinin, yani dışalım ikamesine dönüşün

bir parçası olduğu için, bu çalışmanın konusu dışında kalmaktadır.

Dış ticaret siyasetleri arasında sözü edilmesi gereken son öğe, döviz kuru siyasetidir. 1968'den itibaren uygulanmaya başlanan mini-devalüasyonlar, kısa dönemli spekülatif sermaye hareketlerini engelleyerek dışsatımcı sermayeler için güvenli ve istikrarlı bir ortam sağlarken (Malan/Bonelli, 1977: 25), *cruzeiro* dış dünyayla enflasyon farkının gerektirdiğinden daha büyük oranda devalüe edilerek düşük değerli tutulmuş ve böylece dışsatım özendirilmiştir (Balassa, 1979: 1025).

(3) *Sermaye ve para piyasaları:* Bir birikim tarzından diğerine geçişin toplumsal sermayenin yapısının değişmesini gerekli kıldığına yukarıda değinmiştim. Bu, bazı dalların gerilemesi, bazı sermayelerin iflası yoluyla serbest kalacak parasal sermayenin bu dallardan yeni dallara göçmesini gerektirir. Bu göçün pürüzsüz biçimde gerçekleştirilmesi, başka bir deyişle toplumsal sermayenin akışkanlığının sağlanması işlevi kredi ve sermaye piyasalarına düşer. Ayrıca, dış piyasalarda yarışkanlık büyük ölçekli üretim birimlerini, yani tekelleşmeyi gerektirir; sözkonusu piyasalar bu süreçte de önemli rol oynar. Bu yüzden, Brezilya modelinin mimarlarının en çok üzerinde durdukları alanlardan biri bu piyasaların yeniden düzenlenmesidir.

Bu alanlarda alınan önlemler, ayrıntıya girmeden, şöyle özetlenebilir. Yeni iktisat siyasetinin temel taşlarından biri yüzde 12 düzeyinde olan yasal faiz tavanını kaldırarak faiz serbestisini gerçekleştirmek olmuştur (Serra, 1979: 70). Ayrıca, eski ve yeni tüm tahvillerin enflasyona göre endekslenmesi yüzde 5 dolayında pozitif gerçek faiz oranlarına yol açarak, gelirleri gömülenmeden kurtarmış ve yatırım için ödünç verilen fonlar haline getirmiştir (Serra, a.y. ve Balassa, 1979: 1025). Sermaye piyasası yeniden düzenlenmiş, kişisel tasarrufların menkul değerlere akışı özel vergi indirimleri ile özendirilmiştir. 1968'den sonra ise kredi piyasası dayanıklı tüketim malları ve konut üretimini canlandırmak için kullanılmıştır (Serra, a.y. ve Malan/Bonelli, 1977: 22-23).

(4) *Yabancı sermaye:* Dünya piyasalarında rekabete açılan bir ekonominin yarışkanlığa sahip, büyük ölçekli üretim birimlerine gereksinim duyacağını belirtmiştim. Gerek sermaye güçleri, gerek teknolojik gelişkinlikleri, gerekse uluslararası ticari bağlantıları dolayısıyla, ulusararası şirketler bu alanda son derece önemli bir öğe niteliğini taşırlar. Bu yüzden Brezilya, 1955 sonrası dönemde zaten son derece özendirici olan yabancı sermaye rejimini 1964 sonrasında daha da çekici hale getirmiştir. Bu rejimin en önemli öğelerinden biri, ABD ile Şubat 1965'de imzalanan ve *kapitüler ödünler* içeren yatırım garanti anlaşmasıdır (Quartim, 1971: 63-64).

Bu önlemlerin sonucu yabancı sermayenin Brezilya imalat sanayiine hızla akmasıdır. 1966 sonrasında en hızlı gelişen dal-

larda (taşıt araçları, elektrikli makina ve gereçler, makina, kimya vb.) yabancı sermaye egemendir (Bacha, 1977: 55-56 ve Evans, 1979: 117, Tablo 3.3.). 1974 yılında imalat sanayiinde toplam sermaye içinde yabancı işletmelerin payı yüzde 29'u bulmaktadır (Bacha, 1977: 57, Tablo 8). Göstergeler sonsuza dek çoğaltılabilir. Önemli olan, Brezilya «mucizesi»yle yabancı sermayenin derinden bağıntısı olduğunun tartışılmaz biçimde görüldüğüdür.

(5) *Vergi reformu:* 1964 sonrasında bütçe açıklarını önleme çabası iki biçim almıştır. Bunlardan biri, kemerleri sıkma siyasetlerinin tipik devlet harcamalarını kısma önlemi, öteki ise vergi reformu yoluyla vergi gelirlerinin arttırılmasıdır. 1964-66 arasında gerçekleştirilen vergi refomu, vegi tabanını genişleterek, bazı gelir vergisi istisnalarını kaldırarak ve en önemlisi «kaskad» tipi vergiden katma değer vergisine geçerek verimi arttırmıştır. Reformun sonucu 1965'de GSYİH'nın yüzde 6,85'ini oluşturan vergi gelirlerinin 1974'de yüzde 9,73'e çıkması, vergilerin gelir esnekliğinin ise birimin üzerine yükselmesidir (Serra, 1979: 70 ve Tablo I).

Vergi reformu, devlet yatırımlarını kolaylaştırıcı etkisinin yanısıra, sanayi sermayesinin birikimine iki yoldan katkıda bulunmuştur: (i) genel olarak, yatırım ve dışsatım özendirme önlemlerinin alınmasını olanaklı hale getirmiştir vergi gelirlerinin artışı; (ii) aktiflerin, yasal rezervlerin, ve işletme sermayesinin parasal değerinin güncelleştirilmesi ile ilgili yasa (reevalüasyon yasası) enflasyonist kârların vergi dışı kalmasını sağlayarak kârlılığı arttırmıştır (Serra, 1979: 70-71).

(6) *Yatırımların özendirilmesi:* 1967 yılından itibaren sermaye birikimini canlandırmaya yönelen iktisat siyaseti, yatırımların özendirilmesine önem vermiş, bu amaçla CDI (Sınaî Kalkınma Konseyi)'nin onayladığı projeler için yatırım malları satın alımında, gümrük ve öteki vergilerden bağışıklık tanınması başlıca yöntem olmuştur. Genellikle özendirme oran'ı son derece yüksektir. CDI kendisine sunulan her projeyi onayladığından, sadece «piyasanın kararlarını onayladığı», yani bir «siyasetsizlik siyaseti» güttüğü ileri sürülmüştür (Serra, 1979: 79-80).

«Brezilya modeli»nin boyutlarını ana çizgileriyle görmüş oluyoruz. Şimdi geriye, bu modelin içinde devletin iktisadî bakımdan üstlendiği rolü incelemek kalıyor.

DEVLETİN KONUMU

Azgelişmiş kapitalist ülkeler için uluslararası pazarla çok derin bir bütünleşmeye dayanan yeni bir birikim tarzını öneren uluslararası iktisadî düşünce okulu, bu bütünleşmenin zorunlu olarak liberal iktisat siyasetlerine dayanacağını, devletin ekonomiye müdahalesinin ve devlet işletmeciliğinin asgari-

ye indirilmesinin gerekli olduğunu başından beri savunagelmiştir. Bu okulun Türkiye'deki temsilcileri de düşledikleri dünyanın mutlaka «piyasa ekonomisi»nin tartışılmaz üstünlüğüne dayanacağına, «serbest girişim»in bu yeni ekonominin itici gücü olduğuna inanırlar. Türkiye'nin liberal iktisatçıları bu inançlarını, özledikleri yeni ekonominin geçmiş örneklerine, bu arada Brezilya «mucizesi»ne de uygularlar. Bu yüzden Brezilya deneyimi Türkiye'de devletin iktisadî yaşama hiç karışmadığı bir örnek olarak sunulmuştur.

Türkiye'nin liberal iktisat siyaseti yanlıları bu sanılarında yalnız değildir. İşin garip yanı, Brezilya'nın liberal iktisat siyaseti yanlılarının da başlangıçta aynı yanılgıya düşmüş olmalarıdır. Hem sadece kuramcıları, sözcüleri ,ideologları ile değil. Uygulamadan sorumlu ekibin en üst yöneticisine dek Brezilya diktatörlüğünün 1964-67 döneminin bütün kadroları liberal ideoloji ile gereçlenmiştir. Kuşkusuz, en başta «serbest girişim»in ve «piyasa ekonomisi»nin değerine kutsal bir inançla bağlanmış olan Planlama Bakanı Roberto Campos gelir[3]. Campos'un uyguladığı «istikrar planı»nın gerçekten liberal ilkelere dayandığını biliyoruz. Ne var ki, uygulamak isteyip uygulayamadığı liberal siyasetleri de olmuştur ekonominin bu güçlü adamının. Kendisinin de üyesi olduğu Castelo Branco hükümetinin hazırladığı 1967 Anayasasının 170. maddesinde öngörülen ve aynı yıl geçirilen 200 sayılı Yasa-Kararname ile uygulamaya konulmaya çalışılan, devlet işletmelerinin özel sermayeye satışı, hiçbir zaman gerçekleşememiştir (Arancibia/Peres, 1979: 37-38). Bunun istisnaları, bu yoldaki çalışmaların ne derece güdük kaldığını açıkça kanıtlar. Ikinci Dünya Savaşı sırasında, Vargas'ın korporatist devletinin üretken faaliyetlere girişi sırasında kurulan işletmelerden biri olan Fabrica Nacional de Motores (Ulusal Motor Fabrikası), 1968 yılında İtalyan grubu Alfa Romeo'ya satılmış; devlete ait bir çelik şirketinde ise Alman grubu Thyssen'e pay verilmiştir. Son dönemde ise, 1950'lerin başında, uzun bir «Petrol Bizimdir» kampanyası sonucunda kurulan devlet petrol tekeli Petrobras, 1976'da bazı uluslararası petrol şirketleriyle ortak petrol arama anlaşmaları imzalamıştır (Evans, 1979: 216-17 ve Munck, 1979: 24). Büyük gürültüyle ilan edilen özelleştirme faaliyeti bunlarla sınırlıdır. Ama Campos'un başarısızlığı bununla kalmamış, 1967'de arı liberalizmin günü dolunca Campos ve ekibine yol görünmüştür.

Diktatörlüğün tüm «serbest girişimci» retoriğine karşın devletin iktisadî yaşamdaki rolü her geçen gün biraz daha büyümüştür. Birincisi, devlet işletmelerinin sayısı, azalmak şöyle dursun, Brezilya tarihinde hiçbir dönemde görülmediği kadar

(3) Campos'un halk arasındaki takma adı 'Bob Fields'dir. (Campos sözcüğü Portekizce'de İngilizcedeki 'Fields'in karşılığıdır: 'tarlalar'.)

hızlı bir artış göstermiştir. 1976'da mevcut toplam 571 devlet işletmesinin yüzde 10'u 1956 öncesinde, yüzde 30'u ise 1951-65 arasında kurulmuşken, yüzde 60'ı diktatörlük döneminde faaliyete geçmiştir (Munck, 1979, 24, Tablo 5). Yani, «serbest girişimci» diktatörlük sadece oniki yılda Brezilya kapitalizminin tüm tarihinde kurulmuş olandan daha fazla işletmeyi faaliyete sokmuştur. İkincisi, devlet işletmeleri gerek birikim hızı, gerekse tekelleşme sürecinde yabancı sermayeyi bile geride bırakmıştır (Evans, 1979: 222-225). Ülkenin en büyük 300 şirketinin net varlıklarının dağılımında, uluslararası şirketlerin payı 1966'da yüzde 47'den 1974'de yüzde 40'a düşerken, devlet işletmelerinin payı yüzde 17'den yüzde 42'ye yükselmiştir (Munck, 1979: 24). Bu tarihte en büyük 20 şirketin 19'u, en büyük 100 şirketin ise 45'i devlete aittir (Bacha, 1977: 58). Üçüncüsü, devlet işletmelerinin toplam gayrisafi sabit sermaye yatırımlarındaki payı, 1961-65 arasında yılda ortalama yüzde 13'den, 1963 yılında yüzde 26,4'e yükselmiştir. Öteki kamu yatırımlarıyla birlikte alındığında 1963 yılında devlet yatırımları toplam yatırımların yüzde 60'ına ulaşmaktadır (Munck, 1979: 21, Tablo 11 ve 23, Tablo 3).

Devletin «mucize»de oynadığı bu aktif rol, Brezilya'yla ilgili yazında bir «sacayağı modeli»nden («tri-pè» modeli) sözedilmesine yol açmıştır (bkz. örneğin Munck, 1979: 24; Evans, 1979: bütünü; Arancibia/Pres, 1979: 44). Bu kavramla ifade edilmek istenen, Brezilya kapitalizminin son dönemdeki gelişmesinin uluslararası sermaye ,yerel sermaye ve devlet sermayesi arasında. çelişkiler de içeren, bir ittifaka dayandığı görüşüdür. «Sacayağı modeli»nin geçerliliğinin tartışılması konumuz dışında. Ne var ki, bu kuramın geliştirilmiş olması dahi, dünya pazarıyla sıkı bir bütünleşmenin örneklerinden biri olan Brezilya'da devletin sermaye birikiminde ne denli önemli bir rol oynadığını ortaya koymaktadır.

Diktatörlüğün devlet işletmelerini sayıca ve sermaye gücü açısından geliştirirken, popülist döneme göre yaptığı tek değişiklik, devlet işletmelerinin yapısı ve işleyişi konusunda gerçekleştirilen reformlardır. Bu konuda temel ilkeler şunlardır: devlet işletmelerinin, ürünlerinin fiyatlarının «gerçekçi» biçimde saptanmasıya kendi kendilerini finanse etmelerinin sağlanması; yönetsel bakımdan adem-i merkeziyetçilik, yani anonim ortaklık ve holding biçimi örgütlenme; devlet işletmelerinin ek yatırımların finansmanı için Merkez Bankası'na başvurma yerine vergi reformu yoluyla elde edilen ek vergi gelirinin yatırımlara ayrılması. Bu önlemlerin sonucu, devlet işletmelerinin tipik birer kapitalist işletme niteliğini kazanması olmuştur (Bacha, 1977: 57-58 ve Serra, 1979: 73).

Liberal iktisat siyasetlerini savunanların Latin Amerika'daki gözbebeği Brezilya «mucizesi»nin, devletin üretken alandaki faaliyetlerinin daralmasına değil genişlemesine dayanma-

sı düşündürücüdür. Dünya pazarıyla derin bir bütünleşmenin, uluslararası işbölümü içine sıkı bağlarla yerleşmenin, kapitalizmin hızlı gelişmesinin önünde bir engel olarak görülen devletin, gerçekte bu süreçlerin gelişiminde lokomotif rolü oynadığı ortaya çıkmaktadır bu örnekte. Öyleyse şu sorunun yanıtlanması gerekli hale gelir: «Piyasa ekonomisi» uygulamalarına ve «serbest girişimciliğe» ideolojik bağlılığını bu denli yüksek sesle ilân eden bir rejimin, uygulamada devletin üretken faaliyetine bu derece ağırlıklı biçimde yaslanmasının *temelinde* yatan nedir? Çalışmanın ikinci bölümünde, bu soruya kuramsal bir çerçevede cevap aranacaktır.

KAYNAKLAR

ARANCIBIA, A. ve PERES, W. (1979) : «La polémica en torno a las empresas publicas en America Latina»; *Economia de América Latina,* 3, Eylül 1979.

BACHA, E.L. (1977) : «Issues and Evidence on Recent Brazilian Economic Growth»; *World Development,* c. 5, No. 1/2.

BACHA, E.L. (1980) : «Industrialization and Agricultural Development»; *Policies for Industrial Progress in Developing Countries,* J. Cody vd. (der.), Oxford University Press, Oxford.

BALASSA, B. (1979) : «Incentive Policies in Brasil»; *World Development,* c. 7.

DÜNYA BANKASI (1978) : *World Development* Report, Oxford University Press, Oxford.

EVANS, P. (1979) : *Dependent Development,* Princeton University Press, Princeton, NJ.

FERNANDES, A. (1974a) : «Le passage à un nouveau mode d'accumulation au Brésil: les racines de la crise de 1964»; *Critiques de l'Economie Politique,* 16-17 (eski dizi), Nisan-Eylül.

FERNANDES, A. (1974b) : «Dictature militaire et nouvelles formes d'accumulation/distribution au Brésil»; a.y..

FOXLEY, A. (1980) : «Stabilization Policies and Stagflation: The Cases of Brazil and Chile»; *World Development,* c. 8.

FRANK, A.G. (1975) : «An Open Letter About Chile»; *Bulletin of the Conference of Socialist Economists,* c. IV, No. 3 (13), Ekim.

FURTADO, C. (1976) : *Economic Development of Latin America,* gözden geçirilmiş ikinci basım, Cambridge University Press, Cambridge.

MALAN, P.S. ve BONELLİ, R. (1977) : «The Brazilian Economy in the Seventies: Old and New Developments»; *World Development,* c. 5, No. 1/2.

MARX, K. (1867) : *Le Capital,* c. 1, Editions Sociales, Paris, 1971-73.

MEIRELES, J. (1974) : «Notes sur le rule de l'Etat dans le développement du capitalisme industriel au Brésil»; *Critiques de l'Economie Politique,* 16-17 (eski dizi), Nisan-Eylül.

MUNCK, R. (1979) : «State Intervention in Brazil: Issues and Debates»; *Latin American Perspectives,* 23, c. VI, No. 4, Güz.

QUARTIM, J. (1971) : *Dictatorship and Armed Struggle in Brazil,* Monthly Review Press, New York, NY.

RIMEZ, M. (1979) : «Las experiencias de apertura externa y des proteccion industrial en América Latina»; *Economia de America Latina,* 2, Mart.

SERRA, J. (1979) : «La politica economica y la industrializacion reciente en el Brasil»; *Economia de América Latina,* 3, Eylül.

THERBORN, G. (1979) : «The Travail of Latin American Democracy»; *New Left Review,* 113-114, Ocak-Nisan.

NAİL SATLIGAN

Değer Büyüklüklerinin Belirlenmesi Üzerine: Filolojik Bir Deneme*

Cavit Orhan Tütengil'in anısına

1970'li yıllarda o zamana kadar iktisadi düşünce tarihi dersleri dışında iktisat *akademeia*'sında kendine yer bulamayan, ekonomi politiğin Marksist eleştirisi[1], çoğu kez «Marx'gil iktisat» ya da «ekonomi politik» gibi yanlış adlar altında da olsa, ders programlarının, «ağır başlı» meslek dergilerinde ünlü geleneksel iktisatçılar arasında yürütülen kalem tartışmalarının gözde konusu olmaya başladı.

Ekonomi politiğin eleştirisi, klasik iktisadınkinden farklı bir değer teorisinin geliştirilmesiyle el ele gider. Bu eleştiri, daha üst bir soyutlama düzeyinde yer alan tarihi maddecilik teorisinin tarihi olarak özgül bir üretim tarzına, kapitalist üretim tarzına uygulanmasıdır. Kapitalizmi özgül kılan ise, (hemen hemen) bütün emek ürünlerinin meta biçimine bürünmesi, üzerlerine yapışan bir fiyat biçimiyle mübadele konusu olmaları, fiyatlarının temsil ettiği parasal büyüklüklerce (mübadele

* Bu yazının daha geniş bir taslağını okuyan Sungur Savran ile Şirin Tekeli'nin eleştiri ve önerilerinden çok yararlandım: Sağ olsunlar.

(1) Bundan böyle "ekonomi politiğin eleştirisi" demekle yetineceğim. Hem kısa olsun diye, hem de ekonomi politiği, onu **aşarak** eleştirmeyi başarmış biricik gerçek eleştiri olduğu için. Marjinalist iktisat, günümüzde "neoklasik sentez" de, ekonomi politiği eleştirdiler, eleştiriyorlar; ama bunlar ekonomi politikle ayrı sınıfsal bakış açısını paylaştıkları için eleştirileri, ekonomi politiğin gerisine düşmek pahasına oldu, oluyor.

değerleri) belirlenen nicel ilişkiler içine girmeleridir. Klasik ekonomi politik, Marx'tan önce, bu mübadele değerlerinin ardında insanların emek harcamalarının yattığını keşfetmişti. Ekonomi politiğin eleştirisinin ana konusu ise, insan emeğinin nasıl olup da bu toplumda değer üretimi biçimi aldığını, emeğin toplumsallaşmasının biricik yolunun neden dolayı metaların mübadelesinden geçtiğini araştırmak olacaktı. Ekonomi politiğin eleştirisini varlığıyla, klasik emek-değer teorilerini ise yokluğuyla ayırtkanlaştıran bu bilgi alanına «değer biçimi *(Wertform)* tahlili» diyoruz.

Geleneksel iktisatçılar, ekonomi politiğin eleştirisiyle «hesaplaşma» yolunu tuttuklarında, hemen her zaman, yalnız değer büyüklükleriyle, bir başka deyişle değer teorisinin salt nicel yönüyle uğraştılar. Bu, kuşkusuz, her türlü değer teorisini, sözcülüğünü yaptıkları okulun mantığı uyarınca bir fiyat teorisi olarak gören bakış açılarına çok uygun düşüyordu. Konuya bu anlayışla eğildiklerinde, kendi fiyat teorileriyle aynı sorulara cevap aradığını baştan varsaydıkları, ekonomi politiğin eleştirisinde bir sürü «paradoks» bulup çıkardılar; o arada kimileri yeni «değer» tanımları geliştirerek ekonomi politiğin eleştirisini tadil etmeye giriştiler. Bu paradokslar ile yeni değer tanımlarının en son örnekleri arasında Steedman'ın «bağlı üretim» koşullarında türettiği «eksi değerler»[2] ile Morishima'nın dolaylı ve dolaysız emek harcamalarını asgarileştiren bir doğrusal programlama probleminin çözüm büyüklükleri olarak yeniden yorumladığı «optimum» ya da «hakiki *(true)* değerler»i[3] sayabiliri[4].

Ekonomi politiğin eleştirisinin yalnız nicel yönü üzerinde duran, tarihi-toplumsal bir kategori olarak değer biçimi tahlilini boşlayan iktisatçıların, tam da bu yüzden, değer büyüklüklerinin belirlenmesi konusunda da yanılmalarında, Marx'ınkiyle hiç ilgisi olmayan değer tanımlarını ona yakıştırmalarında şaşılacak bir şey yok. Bu yazının amacı, Marx'ın kendisinin, değer büyüklüklerinin belirlenmesini nasıl ele aldığını, mübadele ve sermayeler arası rekabet süreçlerinin bu belirlenimdeki rolüne ağırlık vererek incelemek olacak. Hemen söylemeliyim ki Marx'ın bu konudaki muhakemesi, özellikle *Kapital*'in, ölümünden sonra yayımlanmış üçüncü cildinde son derece karışık, yer yer de çelişiktir. Ne var ki, ekonomi politiğin eleştirisi de, bu eleştirinin temeli olan *Kapital* de, birbirinden kopuk bir önermeler yığıntısı değildir; bunları boydan boya kateden bir mantıkları vardır. O halde değer büyüklüğüne ilişkin önermeleri, ekonomi politiğin eleştirisinin «laf-

(2) Steedman (1977), s. 150-62.

(3) Morishima ve Catephores (1978), s. 22-58.

(4) Bu konuda değişik görüşleri kapsayan bir tartışma için, bak. Ersel (1977), Boratav (1978), Akyüz (1978) ve Savran (1979).

zını» «ruhuna», yani genel yöntemine feda ederek tutarlı bir biçimde yeniden inşa etmek mümkündür. Gelgelelim değer büyüklükleri, kurulmasına aracılık ettikleri toplumsal ilişkilere, değer ve meta ilişkilerine tabi olarka belirlendikleri için, öncelikle, tarihi-özgül bir kategori olarak değer biçimini-konunun bu asli yönü üzerinde gereğinden çok durma iğvasına kapılmamaya çalışarak ele almam gerekiyor.

ÖZEL EMEKTEN TOPLUMSAL EMEĞE, SOMUT EMEKTEN SOYUT EMEĞE

İşbölümü içinde üretim yapılan bir meta ekonomisinden yola çıkalım. Üretim birimleri değişik ihtiyaçları karşılayan değişik kullanım değerleri üretiyor, bu kullanım değereri için farklı türde emekler harcıyorlar. Bu, o toplumda var olan toplam ölü ve canlı emek kütlesinin toplumsal ihtiyaçlarla orantılı olarak farklı üretim alanlarına, her bir alan içerisinde de üretici güçlerin gelişme düzeyine uygun olarak tek tek üretim birimlerine dağıtılması zorunluluğunu doğurur. Meta ekonomisi, üretim araçlarının özel mülkiyetinden ötürü üretim birimlerini üretimden önce birbirine bağlayacak her türlü toplumsal bağdan yoksun olduğu için toplumsal toplam emeğin üretim dalları arasında dağılımı kendilliğinden gerçekleksir. Üretim birimleri kendi başlarına, *özel* emek harcayarak üretim yapar; hangi kullanım değerinin üretiminde uzmanlaşmışlarsa ona özgü *somut* emeği ürünlerinde cisimlendirirler. Toplumsl üretimin apriori düzenlenmediği, gene de aynı işbölümü sistemi içinde yer alan tekil üretim birmlerinin nesnel bir bağlılaşma içinde bulunduğu böyle bir topumda emek ürünlerinin toplumsal bir ihtiyaca cevap verip vermediği, toplumsal olarak gerekli olup olmadığı, ancak aposteriori—üretim süreci sona erdikten sonra— mübadele sürecinde, bu süreçte lmek ürünleri arasında nicel oranlar kurulmasıyla anlaşılır.[5]

Piyasada metalar arasında kurulan mübadele bağıntılarından herhangi birini ele alalım:

x kadar A metaı = y kadar B metaı.[6]

İşte ancak mübadele sürecinde kurulan bu eşitliktir ki iki değişik kullanım değerinde nesnelleşmiş farklı türde emekleri bütün somut belirlenimlerinden arındırarak bunların ardında yatan «ortak töz»ü açığa çıkarır. Bu, değişik kullanım de-

(5) Üretimin, ister demokratik ister baskıcı olsun, merkezi bir kertenin bilinçli kararları doğrultusunda yönlendirildiği toplumlarda ise insanlar, emek ürünlerini **mübadele etmezler,** aprlori saptanmış ölçütlere uygun olarak bölüşürler (kelimel önemli değil; "paylaşırlar", "üleşirler" de denebilirdi).

(6) Buradakl "=" işareti, aslında eşitliğin her iki yanının parasal fiyatlar türünden dile getirilmiş olmasını içerlyor.

ğerlerinde somutlaşmış farklı emeklerin hepisnin, gözle görülür bütün çeşitliliklerinin ötesinde, genel, *soyut* insan emeği cuşlarıdır. Mübadele süreci, somut emeklerin soyut emeğe dönüşmesine aracılık etmesinin yanı sıra, metaların cisimlendirdiği emeklerin ne kadarının «toplumsal olarak gerekli» olduğunu, ne kadar «toplumsal olarak gerekli soyut emek» temsil ettiklerini de gösterir. Üretim sürecinde cisimlenen emek, dolaysızca toplumsal olmadığı, henüz somut ve özel emek olduğu için, ekonominin teknolojik girdi-çıktı ağı, değer büyüklüklerine ulaşmaya elvermez.

Marx'ın kimi önermelerinin mübadele sürecinden bağımsız olarak, salt teknolojik ilişkilerden hareketle değer büyüklüklerine varılabileceği yolundaki yanlış anlamaları beslemiş olduğunu belirtmem gerek. Sözgelimi: «Her türlü emek, bir bakıma, fizyolojik anlamda insan iş-gücü harcamasıdır ve bu farksız insan emeği oluşu özelliği ile mal-değer yaratır.»[7] Soyut emek gerçekten fizyolojik anlamda bir kafa ve kol gücü harcamasından ibaret olsaydı, dolaylı ve dolaysız emek girdilerini toplayarak, aynı üretim dalı içinde farklı üretkenlik düzeyleri varsa bunların ortalamasını alark değer büyüklüğüne varmak akla yakın sayılabilirdi. Oysa her türlü somut emeğin, bütün tikel niteliklerinin ötesinde, fizyolojik bir güç harcaması oluşu, tarih dışı bir olgudur. Fizyolojik emek, soyut emeğin ancak önkoşulu olabilir, kendisi değil.[8] Marx, başka yerlerde, soyut emeğin yanlış anlaşılmasına yol açmayacak ifadeler de kullanıyor:

> «*Çeşitli işlerin tam* (toto coelo) *eşitliği ancak bunları gerçekteki eşitsizliklerinden soyutlamakla, bunları insan iş-gücü harcaması, soyut insan emeği olarak sahip bulundukları ortak niteliklerine indirgemekle mümkün olabilir.*»[9]

dedikten sonra *Kapital*'in kendisince yayıma hazırlanan Fransızca basımında,[10] «ve ancak mübadeledir ki emeğin farklı biçimlerinin ürünlerini eşitlik temeli üzerinde karşı karşıya getirerek bu indirgemeyi gerçekleştirir»[11] diye ekliyor. Ya da:

> «*Sosyal emek müddeti bu metalarda âdeta sadece gizli bir halde bulunmaktadır ve ancak bunların mübadele süreci içinde ortaya çıkmaktadır... Demek ki, genel sosyal emek, bu şekliyle önceden hazır bir şart değil, sonradan erişilen bir sonuçtur.*»[12]

(7) Marx (1872), s. 95-96.
(8) Rubin (1927), s. 14-20.
(9) Marx (1872), s. 132.
(10) Marx, **Kapital**'in ikinci Almanca basımına dahil edememiş olduğu düzeltmeleri yapıtın Fransızcasında yaptığını söyler.
(11) Rubin (1928), s. 148'den Marx (1875), s. 29.
(12) Marx (1859), s. 32.

Sözün kısası, meta ekonomisinde mübadeleden bağımsız olarak, saat tutarak ölçülebilen, özel ve somut emektir, toplumsal ve soyut emek değil.[13]

«Düşüncel Bir Kestirim» Olarak Değer Büyüklüğü

Peki, her şey piyasada mı belli olur? Dolaşım alanında mübadele oranları oluşmadan değer büyüklükleri üzerine hiçbir şey söyleyemez miyiz? Böyle bir tutum, Marx'ın, değerin mübadele sürecinde *gerçekleştiği*, ama üretim sürecinde *yaratıldığı* yolundaki temel teziyle çelişmez mi?

İkilemden çıkış yolunu Rubin'in, mübadele kavramının meta ekonomisinde taşıdığı ikili anlamı göz önünde tutarak yaptığı ayrımdan hareketle bulabiliriz: Birincisi, toplumsal yeniden üretim sürecinin dolayısız üretimle almaşlı bir evresi olarak mübadele; ikincisi, yeniden üretim sürecinin bu özgül toplumda büründüğü toplumsal biçim olarak mübadele.[14]

Kapitalist üretim genelleşmiş meta üretimidir ve bu haliyle mübadelesiz düşünülemez. Her tikel üretim süreci ise, zaman içinde, bir önceki mübadele süreci ile bir sonraki mübadele süreci arasında yer alır. Gerçi üretim bireysel ve bağımsız olarak yürütülür; ama üretim kararlarını verenler, bir önceki mübadele sürecinde olup bitenler (fiyat belirtkeleri) ile bir sonraki mübadele sürecine ilişkin beklentilerini hesaba katarak davranırlar. Aynı kullanım değerini üreten rakiplerinin geriside kaldığını sezen üretici, üretim sürecinde üretkenliğini artırmaya zorlanır. Öte yandan belirli bir sanayi dalını oluşturan üreticiler, o dalın toplam arzının piyasada beliren efektif talep karşısındaki durumunu da göz önünde tutma zorunluluğunu duyarlar. Bu anlamda, üretim sürecinde özel olarak harcanan emekler, mübadele dolayımından geçerek toplumsal

(13) Steedman (1977, s. 19dn.), Sraffa'cıların şemalarında soyut emeğin yer almadığı yolundaki bir eleştiriyi şöyle cevaplandırıyor: "Diyelim bir arabada cisimleşmiş toplam emek-zaman, arabayı kurup takmakta, araba işçilerinin kullandığı çeliği, vb.'ni imal etmekte, çelik imaline yarayan demir cevherini, kömürü, elektriği ve benzerini üretmekte harcanan emek-zamanların tutarıdır. Bir kapitalist ekonomide harcanmış bu farklı emek-zamanların toplanıyor olması, **bizatihi bu olgu**, bunların soyut emek-zaman olarak ele alındıkları anlamına gelir. (7 elma ile 3 portakal nasıl toplanamazsa, 7 saatlik **somut** kömür çıkarma emeği ile 3 saatlik somut çay pişirme emeği de toplanamaz.)" Ayraç içinde söylenenler çok doğru. Ama Steedman, 7 saatlik bir somut emek ile 3 saatlik bir başka somut emeğin toplamının 10 saatlik soyut emek olduğunu ilan etmekle sorunu çözdüğünü mü sanıyor? Bunun, 7 elma artı 3 portakal eşittir 10 meyve, demekten ne farkı var?

(14) Rubin (1928), s. 149.

ve soyut emek haline gelme *gizilgücünü* taşırlar. Gene de nihai onay yeri piyasadır. Soyut emek de, bunun nicel boyutu olan toplumsal olarak gerekli emek-zaman da, teknolojik düzeyler ile bireysel kararların bir bileşkesi, bu kararlar temelinde piyasada girişilen rekabet mücadelesinin bir sonucu olarak hükmünü geçirir.

Oyleyse üretim sürecinde fiilen harcanan (dolaylı ve dolaysız) emek-zamanı saat türünden «ölçerek» ulaşacağımız değer büyüklüğünün, bu emek henüz ancak gizil olarak, dolaylı olarak soyut emek olduğu için, Marx'ın deyişiyle sırf bir «ortalama», daha doğrusu bir «düşüncel kestirim»[15] değeri taşıyabileceğini hatırdan çıkarmamalıyız. Bu nedenle, üretim sürecini mübadeleden bağımsız olarak kendi içinde ele aldığımız sürece, kavramın meta ekonomisinin anarşik yapısına uygun düşmeyen yan anlamlar çağrıştırmasından ötürü, değer büyüklüğünü «ölçmekten» çok, fiilen harcanmış emek-zamanın ne kadarının ya da değişik üretim birimlerinde kullanılan emek-zamanlardan hangisinin *toplumsal olarak gerekli* sayılacağına ilişkin kurallar türetmekten söz etmek yerinde olur. Gene aynı nedenle, Marx'ın değişmez ve değişir sermaye, artıkdeğer gibi nicelikleri sayısal olarak dile getirdiği şemaların yalnız öğretici birer örnek olarak anlaşılması, bunlarda da bütün büyüklüklerin fiyat türünden, yani mübadele değeri ölçüsüne vurulmuş olarak yer aldığının unutulmaması gerekir.[16]

DEĞER BİÇİMİ VE FİYAT BİÇİMİ

Üretimin apriori düzenlenmediği bir toplumda şu iki temel işlevi yerine getirecek bir mekanizmanın gerekli olduğunu görmüştük: Toplumsal toplam emeğin, 1. üretici güçlerin gelişme düzeyine uygun olarak üretim birimleri arasında; 2. toplumsal ihtiyaçlarla orantılı olarak sanayi dalları arasında dağıtılması. «Toplumsal olarak gerekli emek» kavramının ikili belirlenimi ,işte bu işleyişe uygun düşer. Önce birinci belirlenimi ele alalım.

Toplumsal Olarak Gerekli Emek : Birinci Belirlenim

Toplumsal olarak gerekli emek-zamanın *Kapital*'de karşılaştığımız ilk tanımı şöyle:

> *«Toplumsal olarak gerekli çalışma zamanı, herhangi bir kullanım-değerini, toplumun o sıradaki normal üretim şartları altında, toplumsal ortalama hüner de-*

(15) Himmelweit ve Mohun (1981), s. 261-62'den Marx (1933), s. 954.

(16) Elson (1979), s. 139; Himmelweit ve Mohun (1981), s. 249.

recesi ile ve çalışma yoğunluğuna göre, elde edebilmek için harcanması gerekli çalışma zamanıdır.»[17]

Buradaki tanım, birçoklarınca, ilişkin olduğu soyutlama düzeyinden—genel olarak sermaye—bağımsız olarak değer büyüklüğünün tek belirleyicisi sayılmış, çok sayıda sermaye arasındaki rekabetin tahlile sokulduğu bir soyutlama düzeyinde «normal üretim şartları», «ortalama hüner derecesi», ortalama «çalışma yoğunluğu» gibi nitelendirmelerin sırf teknik birer veri olarak anlaşılamayacağı göz ardı edilmiştir.

> «*'Toplumsal olarak' teriminin bir de nitel anlamı vardır ki kanımca Marx'ta nicel anlamına ağır basar. Marx'ın demek istediği şudur: Bir metaı üretmek için gerekli olan emek miktarı, toplumsal rüreçte-ki bu durumda bir rekabet sürecidir-belirir, dolayısıyla bu süreçten önce varsayılamaz.*»[18]

Yukardaki tanımın ilişkin olduğu genel olarak sermaye soyutlama düzeyinde meta, farklı teknik koşullar altında üretim yapan çok sayıda sermayenin topluca piyasaya sunduğu bütün bir kullanım değeri kütlesinin (toplam arz) tekil bir bileşeni olarak ele alınmaz. Bu aşamada ne aynı metaı üreten sermayeler arasındaki rekabet, ne de bunların piyasya sürdüğü meta kütlesinin toplumsal ihtiyaç (efektif talep) karşısındaki durumu söz konusudur. Değer yaratan emeğin sırf harcanma süresi bakımından farklılaşan genel, eşit insan emeği olarak tanımlanışının akla getirebileceği kimi aykırılıkların giderilmesiyle yetinilmiştir. Tembel ya da beceriksiz emekçinin ürünü daha değerli değildir; başkaları için kullanım değeri, yani toplumsal kullanım değeri üretmeyen emek, değer üretmiş olmaz vb. Aralarında üretkenlik farkları bulunan üretim birimleri söz konusu olduğunda bireysel emek-zamanlar arasında toplumsal olarak gerekli emek-zamanın nasıl belirleneceği sorunu, esas olarak, araştırmanın çok sayıda sermaye bağlamında sürdürüldüğü, *Kapital*'in üçüncü cildinde açıklığa kavuşur. Bununla birlikte Marx'tan demin aktardığımız parçayı hemen izleyen şu örnekte de «toplumsal» belirticinin mübadele sürecinden kopuk olarak saptanabilecek bir aritmetik ortalama biçiminde anlaşılamayacağına ilişkin bir öncelemeyi bulabiliriz:

> «*İngiltere'de buharla işleyen dokuma tezgâhlarının kullanılmaya başlanmasından sonra, belli bir miktarda ipliği kumaş haline getirmek için, herhalde eskiden gerekenin yarısı kadar emek yetmişti. Ingiliz eldokumacısı, gerçekte, aynı miktar kumaş elde etmek için bu yenilikten sonra da eskiden olduğu kadar ça-*

(17) Marx (1872), s. 85.
(18) Napoleoni (1972), s. 46.

lışma zamanı harcamak zorunda kalmıştı; ancak, onun bireysel çalışma saatleri artık bunun sadeçe yarısı kadar toplumsal çalışma saati demek oluyor ve bundan dolayı da değeri eskisinin yarısına düşüyordu.»[19]

Oysa, toplumsal değer, bireysel değerlerin tartılı ortalaması alınarak belirleniyor olsaydı, buharla işleyen dokuma tezgâhında harcanan emek-zaman (W/2) ile el dokumacısının harcadığı emek-zaman (W) arasında, elbette W/2'ye çok yakın bir noktada oluşacak, ama Marx'ın önerdiği gibi W/2 ile örtüşmeyecekti.

Toplumsal Olarak Gerekli Emek : İkinci Belirlenim

Meta ekonomisinde yerine getirilmesi gereken ikinci işlev, toplumsal emeğin farklı sanayi dalları arasındaki dağılımını toplumsal ihtiyaçların yapısına uydurmaktı. Herhangi bir sanayi dalını oluşturan bağımsız üreticilerin ürettikleri meta kütlesi o dalın ürünlerine karşı duyulan toplumsal ihtiyacın üzerindeyse, isterse üretim birimlerinin hepsinde teknolojik olarak mümkün olan en üretken emek harcanmış olsun, bir bütün olarak sanayi dalı toplumsal emeğin bir bölümünü israf etmiş olur-ya da *vice versa.*

«Piyasaya getirilen her parça keten bezinin, ancak, toplumsal gerekli iş-zamanı ihtiva ettiğini varsayalım. Buna rağmen, bu parçalarını toplamı fazla harcanmış iş-zamanı ihtiva ediyor olabilir. Piyasanın üretilmiş keten bezinin hepsini yarda başına 2 şilin olan normal fiyattan yutmaması, toplam toplumsal iş-zamanının gereğinden büyük bir kısmının keten bezi dokumak için harcanmış olduğunu ortaya koyar. Sonuç, her keten bezi dokumacısının tek tek kendi bireysel ürünü için toplumsal gerekli iş-zamanından daha fazla iş-zamanı harcaması halindekinin aynıdır. Bu, birlikte tutulan, birlikte asılır, demektir [bunu kendi dilimizin, 'kurunun yanında yaş da yanar' sözüyle de ifade edebiliriz.- ç.]. Bütün keten bezleri piyasada sadece bir alım satım metaı olarak görülür, her parça yalnız bir kesir olarak alınır.»[20]

Bir başka deyişle, tekil işletmelerin harcadığı emek miktarının toplumsal olarak gerekli oluşu yetmez; bütün bir üretim kesimi içerisinde harcanmış emeğin de toplumsal olarak gerekli miktarın üstüne çıkmaması ya da altına inmemesi gerekir.

(19) Marx (1872), s. 85.
(20) Aynı yerde, s. 176-77.

Toplumsal olarak gerekli emeğin bu iki belirlenimi arasındaki ilişki doğru bir biçimde kurulmalıdır. Mübadele değeri, piyasa fiyatlarının çevresinde dalgalandıkları bir eksendir.[21] Piyasada oluşan fiyatların mübadele değerinin üstüne çıkması, o dalda harcanan toplam emek miktarının toplumsal olarak gerekli olandan az olduğunu gösterir. Bu durumda başka dallardan o dala doğru emek göçü başlar, üretim hacmi çoğalır; bir yandan toplumsal emeğin dağılımında ortaya çıkmış olan orantısızlık, öte yandan mübadele değeri ile piyasa fiyatı arasındaki sapma «düzeltilmiş» olur-ya da *vice versa.*

Toplumsal olarak gerekli emeğin birinci belirlenimi, piyasa fiyatlarının ağırlık merkezi olan mübadele değerini, ikinci belirlenimi ise sapmaları, yani piyasa fiyatlarının kendilerini açıklar. Birinci tanım, bireysel meta ile üretimin nesnel (teknolojik) koşulları arasındaki, ikinci tanım aynı metaın toplam kütlesi ile efektif talebi arasındaki ilişkiyi kurar.

FARKLILAŞAN ÜRETİM KOŞULLARINDA DEĞER BÜYÜKLÜĞÜ

Meta üretiminin anarşik bir biçimde, kendiliğinden işleyen dinamiğinden ötürü bütün üretim birimlerinin aynı üretkenlik düzeyinde üretim yapmaları beklenemez. Uretkenlik düzeyleri, tekil işletmelerin birim maliyetlerini düşürme uğruna girişmeleri ve kesin sonucu hiçbir zaman alınamayan bir rekabet mücadelesi içinde oluştuğuna göre, herhangi bir anda, herhangi bir kullanım değerinin farklı üretim birimlerinde birbirinden çok farklı emek harcamalarıyla üretildiği açıktır. Piyasa dalgalanmalarından şimdilik soyutlayarak, yeni arz ve talebin dengede olduğunu varsayarak farklılaşan üretkenlik koşullarında değer büyüklüklerinin nasıl belirlendiği konusunu irdelemeye başlayalım.

Marx, burada, bir yardımcı kategori olarak metaların «bireysel değerler»i ile bunların «toplumsal değer»i-ya da bununla eşanlamlı bir terim olarak «piyasa değeri»-arasında ayrım yapar.[22] Muhakemeyi kolaylaştırmak için, Marx'ı izleyerek, farklı üretim koşullarını üç küme halinde sınıflayalım: en iyi, ortanca ve en kötü üretim koşulları. Açıktır ki birinci kümede

(21) Organik bileşimleri farklı çok sayıda sermaye arasındaki rekabetin tahlile dahil edildiği bir soyutlama düzeyinde bu eksen üretim fiyatıdır.

(22) Üretim fiyatları ile ortalama kâr haddinin türetilmiş olduğu bir kavramsal düzlemde bireysel değerin yerini "bireysel üretim fiyatı", toplumsal değer ya da piyasa değerinin yerini ise "piyasa üretim fiyatı" alır. Bu dönüşüm, tahlilin özünü değiştirmez. "Bunun [piyasa değeri] üzerine söylenmiş bulunan her şey gerekli değişikliklerle üretim fiyatı için de geçerlidir". Marx (1984), s. 302.

üretilen metaların «bireysel değerler»i en düşük, üçüncü kümede üretilenlerinki en yüksek düzeyde, ikinci kümede üretilen metaların «bireysel değer»i ise bu iki uç düzeyin ortasında bir yerde oluşacaktır.

Sorun, bu farklı «bireysel değerler» arasından toplumsal değerin nasıl sivrildiğidir. Ilk olarak söylenmesi gereken şudur: Piyasa koşullarından bağımsız olarak, farklı üretim birimlerinin gizil kapasitelerinin o üretim dalının toplam gizil kapasitesi içindeki oransal paylarından hareketle ortalama üretkenlik de, toplumsal olarak gerekli emek-zaman da belirlenemez. Bir ülkedeki kömür madenlerinin büyük bölümü satış güçlükleri içindeyse, kapasitelerinin çok altında üretim yapıyorlarsa, kömür sanayiinin «ortalama üretkenliği», üretimin teknik koşulları hiç değişmemiş de olsa, bütün madenlerin tam kapasiteyle çalıştığı bir durumdan çok farklı olur.[23]

Marx'ın bu konuyu ele aldığı, *Kapital*'in üçüncü cildinin onuncu bölümünde yer alan bir dizi çelişik önermeyi ekonomi politiğin eleştirisinin genel mantığına uygun olarak yeniden inşa etme göreviyle karşı karşıyayız. Marx'ın piyasa değerinin-ya da toplumsal değerin-belirlenmesine ilişkin ilk önermesi şöyle :

> «*Piyasa değeri, bir yandan bir alanda üretilmiş metaların ortalama değeri olarak, öte yandan o alanın ortalama koşulları altında üretilip ürünlerin büyük çoğunluğunu oluşturan metaların bireysel değeri olarak düşünülmelidir.*»[24]

Marx'a göre bu olağan durumdur. Ya olağandışı durumlarda ne olur?

> «*Piyasa değerini, ki aynı zamanda piyasa fiyatlarının etrafında dalgalandıkları bir merkez oluşturur, en kötü ya da en iyi koşullar altında üretilen malların düzenlemeleri ancak olağanüstü durumlarda sözkonusu olabilir.*»[25]

Yukardaki iki alıntıdan birincisinde Marx'ın belirli bir alanın metalarının ortalama değerini o alanın metalarının «büyük çoğunluğunun» bireysel değeriyle özdeşlediğine dikkat edelim. Şu halde Marx'ın ortalama değer derken kastettiği, *tepedeğer* (mod) olmalıdır. Marx'a göre olağan durum, tepedeğer ile *ortanca* (medyan) değerin örtüşmesidir.[26]

(23) Mandel (1973), s. 5.

(24) Marx (1894), s. 272. Türkçe çevirideki anlam bozucu yanlışı, metnin aslıyla karşılaştırarak, ben düzelttim.

(25) Aynı yerde.

(26) "Ortalama değerli, yani değerleri her iki ucun ortasında yer alan mallar..." Aynı yerde. Marx, **Kapital** ile **Theorien über den Mehrwert**'in ilgili yerlerinde ortalama **(durchschnittlich)**, orta ya da ortanca **(mittlere)**, yaygın **(common)** gibi deyimleri eşanlamlı olarak kullanır.

Demek ki, olağandışı durumlarda piyasaya sürülen toplam meta kütlesinin büyük çoğunluğu ortancadan iyi ya da kötü üretkenlik düzeyindeki üretim birimlerince üretiliyorsa piyasa değeri, bu uç bireysel değerlerce düzenlenir:

> «*Kötü koşullar altında üretilen mal kitlesi hem ortalama mal kitlesine hem de diğer uçta yer alan mal kitlesine karşı nispeten önemli bir büyüklük oluşturuyor olsun, bu durumda piyasa değerini ya da toplumsal değeri kötü koşullar altında üretilen mal kitlesi yönetir.*»[27]

Buna karşılık :

> «*Ortalamadan daha iyi koşullar altında üretilen mal kitlesinin ortalamadan daha kötü koşullar altında üretilen mal kitlesini önemli miktarda aştığını ve ortalama koşullar altında üretilen mal kitesine oranla bile önemli sayılacak bir büyüklük oluşturduğunu düşünelim; bu durumda, piyasa değeri en iyi koşullar altında üretilen mal kitlesi tarafından yönetilir.*»[28]

Bireysel değerlerden toplumsal değere geçilmesi, aynı işkolu içerisinde yürütülen ve sonucu ancak piyasada, o da geçici olarak alınan bir rekabet mücadelesinin ürünüdür. Aynı kullanım değerini taşıyan metaların, bireysel değerleri ne olursa olsun, toplumsal değerleri üzerinden mübadele edilmesinden ötürü,

> «*Daha elverişli koşullarda üretilmiş meta daha az elverişli koşullarda üretilmiş olana kıyasla daha az emek -zaman aynı olmadığı halde sanki aynıymış gibi değeri de aynıdır.*»[29]

Sonuç : Değer, cisimlenmiş emek değil, toplumsal olarak gerekli soyut emeğin cisimlenmesidir.

Talebin Değer Büyüklüklerini Etkilemesi

Bir sanayi dalını oluşturan işletmeleri üretkenlik düzeyleri bakımından üçe ayırdığımız yukardaki örnekte farklı bireysel değerler arasında toplumsal değerin belirlenişini incelerken arz ve talebin dengede olduğunu varsaymıştık. Şimdi bu dengenin bozulması durumunda neler olacağına bakalım. Talepte bir artış olursa kısa dönemde piyasa fiyatlarının piyasa değerinin üzerine çıkacağı açıktır. Aynı şekilde, talebin azalması durumunda da piyasa fiyatı kısa dönemde toplumsal değerin

(27) Aynı yerde, s. 279.
(28) Aynı yerde.
(29) Marx (1959), s. 206.

altına inecektir. Diyelim ki piyasa değeri, ortanca üretim koşullarına tekabül eden bireysel değerlerce belirlenmektedir. Arz ve talep arasındaki dengenin bozulması halinde piyasa değerinden sapan piyasa fiyatı, dengenin hangi yönde bozulduğuna bağlı olarak, en iyi ya da en kötü üretim koşullarında üretilmiş metaların bireysel değerlerine yaklaşmış olacaktır. Aynı sanayi dalında üretkenlik düzeylerinin farklılaştığı koşullarda bireysel değer-toplumsal değer sorunsalına değinen yazarların hemen hepsi, bu yüzeysel görüngüden hareketle değer büyüklüklerinin de değiştiği, öyleyse talepteki değişmelerin değeri *dolaysızca* etkilediği sonucuna varmışlardır.[30] Temsilî bir örnek olarak Mandel'i alalım :

> «*Marx üç durumu birbirinden ayırır: (1) meta değerinin o sanayi kesiminin teknolojik ortalama üretkenlik düzeyinde çalışan tesislerce belirlendiği durum (arz ve talep arasında yapısal denge); (2) metaın değerinin sanayi kesiminin ortalamasının üzerinde bir üretkenlik düzeyinde çalışan tesislerce belirlendiği durum (arz talebi yapısal olarak aşıyor); (3) metaın değerinin sanayi kesiminin ortalamasının altında bir üretkenlik düzeyinde çalışan tesislerce belirlendiği durum (talep arzı yapısal olarak aşıyor).*»[31]

Mandel'in arz ve talep salkımlarını «yapısal» denge ya da dengesizlik durumları biçiminde ayırmasını sırası gelmişken eleştirmek gerek. Kapitalizmin anarşik işleyişi üzerine şimdiye kadar söylediklerimiz arz ve talep arasında yapısal dengeden, piyasa fiyatlarının düzenleyici işlevi üzerine söylediklerimiz ise bu ikisi arasında yapısal dengesizlikten söz edilemeyeceğini açıklığa kavuşturmuş olmalı. (Genel aşırı üretim bunalımı, farklı bir sorun alanı oluşturur.)

Bu yazarların yanılgılarının temelinde toplumsal olarak gerekli emeğin her iki belirlenimine birden, eş düzeyde, değer büyüklüğünü belirleme görevi yüklemiş olmaları yatıyor. Bundan böyle piyasa değerinin arz ve talep teorisi olarak anacağım bu yaklaşıma göre, olağan olarak, yaygın üretkenilk düzeyini temsil eden emek-zman, değer büyüklüğünü belirler. Arz ve talep arasındaki dengesizlik ise, toplumsal emeğin üretim alanları arasında dağılımının toplumsal ihtiyaçlarla orantılı olmaktan çıktığını, bu anlamda olağandışı bir durumun doğduğunu gösterir. Bu tür olağandışı durumlarda toplumsal olarak gerekli emek-zamanın ikinci belirlenimi devreye girer ve piyasa değerini uç üretkenlik düzeylerince belirlenen yüksek ya da düşük bireysel değerlere doğru kaydırır.

(30) Busch (1974), s. 14-28; Mandel (1972), s. 95; Rosdolsky (1969), s. 116-24.

(31) Mandel (1973), s. 6.

Oysa metaların değerleri üzerinden mübadelesi, her zaman, toplumsal emeğin tekil üretim alanları arasındaki dağılımının dengeli olduğu bir durumu dile getirir. Bu dağılımda arz ya da talep fazlası biçiminde kendini ortaya koyan bir orantısızlık baş gösterirse, toplumsal olarak gerekli emeğin ikinci belirlenimi, piyasa değerini değiştirmek üzere değil, piyasa fiyatı ile piyasa değeri arasındaki sapmayı yönetmek üzere devreye girer.

Ne var ki bu söylenenlerden değer büyüklüklerinin belirlenmesinde talebin hiç etkisi olmadığı sonucu çıkarılmamalıdır. Piyasa değerini hangi üretkenlik düzeyine denk düşen bireysel değerlerin belirleyeceği, farklı üretkenlik düzeylerinde üretilen metaların toplam çıktı içindeki paylarına bağlıdır. Bu paylar ise, değişken talep koşulları altında sürdürülen rekabet mücadelesinin bir sonucudur; gizil kapasiteye göre değil, fiili üretim miktarına göre belirlenir.

Talepteki dalgalanmaların üretim hacminde kışkırttığı değişmeler sonunda değişik üretkenlik düzeylerinde çalışan işletmelerin toplam arz içindeki göreli ağırlıklarında ortaya çıkabilecek kaymaları göz önüne getirdiğimizde değer büyüklükleri üzerinde talep koşullarının etkisi sorununa girmiş oluruz. Yukarda piyasa değerinin arz ve talep teorisini eleştirirken söylediklerim, sorunun çözümünün ipuçlarını barındırıyor: Birincisi, piyasa değeri, üretim yapısının yeni talep yapısına uyumunun sağlandığı koşullarda belirlenir, uyum süreci içinde değil. İkincisi, piyasa değeri, yeni denge üretim miktarında, toplam arzın büyük çoğunluğunu oluşturan metaların bireysel değerince belirlenir.[32]

İlkin, talebin, olağan düzeyinin altına indiğini düşünelim. Böyle bir durumun dolayımsız etkisi, piyasa fiyatlarının düşmesi olacaktır. Piyasa değerinin denge miktarında ortanca üretim koşullarınca belirlenmiş olduğunu varsayalım. İşkolu içinde harekete geçecek uyum dinamiğinin muhtemel bir sonucu, esasen ortalamadan düşük bir kârlılıkla varlıklarını sürdüren, yeni durumda kârlarının daha da büyük bir parçasını yitirdiklerini gören en az üretken işletmelerin, hatta belki de yeni koşullarda ortalamanın altında bir kârla yetinmek zorunda kalacak ortanca üretkenlik düzeyindeki işletmelerin bir bölümünün işkolu dışına düşmeleri, en iyi üretkenlik koşulların-

(32) Üretkenlik düzeylerinin üçe ayrılması, "basitleştirici" bir varsayımdır. Farklı üretkenlik düzeylerinin iki ya da üçten çok kümeye ayrılması, aralarından biri öbürlerine ağır bastığı sürece, burada geliştirilen muhakemeyi değiştirmez. Herhangi bir üretkenlik düzeyi kesin çizgilerle ağır basmıyorsa, bireysel değerlerden piyasa değerine geçişte başvurulacak en uygun yaklaştırım, gizil kapasiteye değil, piyasa paylarına göre ağırlıklandırılmış aritmetik ortalama olur.

da çalışan işletmelerin dalın toplam arzı içindeki göreli ağırlığının artmasıdır. Yeni toplumsal değer, bu daralmış üretim koşullarında, en yüksek üretkenlik düzeyine tekabül eden bireysel değerlerce yönetilebilir; piyasa fiyatları bu daha alçak eksen çevresinde salınmaya başlar. Söz konusu sanayi dalı talep daralmasına karşı böyle dinamik bir tepki gösteremezse, toplumsal ihtiyaçların gelişmesine ayak uyduramayıp silinen işkollarının akıbetine uğrar.

İkinci olarak, piyasa değeri ortanca üretim koşullarınca belirlenmiş bir metaın talebinin arttığını göz önüne getirelim. Kısa dönemde fiyatlar yükselir, yani en kötü üretim koşulları piyasa fiyatlarını yönetmeye başlar. Uzun dönemde ise her şey, talep artışına hangi üretim koşullarının cevap vereceğine bağlıdır. En iyi ve ortanca üretim koşulları altında çalışan işletmeler talep artışını karşılayamazsa, en kötü üretim koşullarının toplam arz içindeki oransal payı öteki işletmelerinkinin önüne geçebilir; bu durumda piyasa değerinin kendisi de en kötü üretim koşullarınca belirlenir. Ne var ki asıl muhtemel sonuç, talep artışının yaygın üretim koşulları altında çalışan işletmelerce karşılanması-burada üretim artışının dal içinde eskiden beri var olan işletmelerce mi, yoksa başka dallardan gelip yaygın üretkenlik kümesi içinde yerlerini alan işletmelerce mi gerçekleştirildiği önemsizdir-, dolayısıyla uyum sürecinin sonunda piyasa fiyatlarının yeniden eski eksenleri çevresinde salınmaya başlamasıdır.

Senaryolar artırılabilir, ama ilke değişmez. Talep değişmeleri üretim hacmini daraltığı ya da genişlettiği zaman, dalın toplam arzının büyük çoğunluğunu oluşturan metaların bireysel değeri, toplumsal değeri belirler. *Talebin değer üzerindeki etkisi, ancak dolaylı yoldan, farklı üretkenlik düzeylerinin göreli ağırlıklarında, yani üretimin nesnel koşullarında bir değişmeye yol açıyorsa ve yol açtığı ölçüde, kendini duyurur.*

Yukarda eleştirdiğim, piyasa değerinin arz ve talep teorisine kısa bir süre için geri dönelim. Üretimin nesnel koşullarında bir değişiklik olmaksızın arz ve talebin birbirinden saptığı durumlarda bu teorinin, piyasa değerini uç bireysel değerlerden biriyle özdeşleştirdiği, dolayısıyla değerin belirlenmesini *gerçek* emek harcamalarından koparıp *varsayımsal* emek harcamalarına dayandırdığı yolundaki eleştiriyi sözü edilen yazarlar, aşağıda Rosdolsky'den aktardığım alıntıdaki kayıtlamayla karşılarlar :

> «*Piyasa durumundan ötürü meta kütlesi en kötü koşullarda üretilen metaların bireysel değerinin üstünde ya da tersine en iyi koşullarda üretilen metaların bireysel değerinin altında satılıyorsa, gerçi piyasa fiya-*

(38) Rosdolsky (1968), s. 121.

tı piyasa değerinden sapar, ama piyasa değerinin kendisi değişmez.»[33]

Ne var ki bu *ad hoc* tadil doyurucu olmaktan uzaktır. Aynı piyasa görüngüsü, yani arz-talep uyumsuzluğu, belirli sınırlar içinde piyasa fiyatı ile piyasa değeri arasındaki ayrımı ortadan kaldırmakta, belli alt ya da üst sınırlar aşılınca bu kez piyasa değeri yerinde saymakta, ama piyasa fiyatı ondan koparak tek başına alçalmaya ya da yükselmeye devam etmektedir. Bunun keyfi bir kesinleme olduğu açıktır. Piyasa değeri ile piyasa fiyatının örtüşmesi ya da ıraksamasına ilişkin biricik ölçüt, toplumsal emeğin dağılımı ile efektif talebin yapısı arasındaki orantı ya da orantısızlıktır.

Piyasa değerinin arz ve talep teorisi, Marx'ın, genel muhakemesiyle çelişen kimi önermelerine yaslanmaktan geri durmaz. Bunların içinde en kandırıcı görünenlerden birisi şudur:

> «*Malların miktarı bunlara duyulan talepten daha küçük ya da büyük olsa,* piyasa fiyatı piyasa değerinden sapmalar gösterir. *Ve* ilk sapma, *miktarın çok küçük olması halinde* piyasa değerinin *daima en kötü koşullar altında üretilen mallar tarafından, çok büyük olması halinde daima en iyi koşullar altında üretilenler tarafından yönetilmesi, yani, farklı koşullar atında üretilen mal kitlelerinin sırf toplam kitle içindeki oranları uyarınca farklı bir sonuca ulaşılması gerektiği halde,* piyasa değerini *bu uçlardan birinin tayin etmesi, oluyor. Talep ile ürün miktarı arasındaki fark daha önemli bir büyüklükte ise,* piyasa fiyatının piyasa değerinden *yukarıya ya da aşağıya doğru* göstereceği sapmalar *da daha önemli olur.»*[34]

Vurgulu yerlere dikkat edersek, Marx, ilk cümlede piyasa fiyatının sapmalarından söz edeceğini belirtiyor, sonra piyasa değerinin kendisini saptırıyor; son cümlede ise sapmalar gene fiyatlar ile değerler arasında. İkinci cümledeki «piyasa değeri» ibarelerinin yerini «piyasa fiyatı» alsa her şey yerli yerine otruacak. Kanımca burada söz konusu olan, düpedüz bir «kalem sürçmesi»dir.

Piyasa değerinin arz ve talep teorisini destekler görünen bir başka parça şudur :

> «*Talep, fiyatı en kötü koşullar altında üretilen malların değeri yönettiği halde, daralmayacak kadar kuvvetli ise, bu durumda piyasa değerini bu gibi mallar belirlerler. Böyle bir durum ancak, talep normal talebi aştığı, ya da arz normal seviylsinin altına düştüğü*

(34) Marx (1894), s. 282-83. İtalikler benim. Anlam bozucu çeviri yanlışlarını da ben düzelttim.

zaman, sözkonusu our. Son olarak, üretilen malların kitlesi ortalama piyasa değerleri üzerinden sürülebilecek olandan daha büyük ise, bu durumda da piyasa değerini en iyi koşullar altında üretilen mallar belirler.»[35]

Burada da, yukarda irdelediğimiz gibi, arz ve talep dengesinin bozulduğu durumlar ele alındığı ölçüde, piyasa değerinin değil, piyasa fiyatlarının belirlenişi kastediliyor olmalıdır. Piyasa değeri, düşüncel bir ortalama olarak, arz ve talep «denge»sine, sapmaların birbirlerini ödünlediği duruma tekabül eder. Yalnız, yukardaki parçada bir düzeltme daha yapmamız gerekiyor: Talebin, «fiyatı en kötü koşullar altında üretilen malların değeri yönettiği halde, daralmayacak kadar kuvvetli» olması ile «talebin normal talebi aşması» iki farklı durumdur. Birincisi fiyat değişmelerine karşı duyarsız, sıfır elastikiyetli bir talep doğrusunu, ikincisi talep eğrisinin bütün gövdesiyle sağ yukarıya kaymasını ifade eder. Talebinin fiyat elastikiyeti sıfır olan bir kullanım değerinin fiiliyatta var olduğunu bir an için kabul etsek dahi, bu kez, değer yasasının aynı işkolu içerisinde toplumsal emeğin dağılımını üretici güçlerin gelişme düzeyine uydurma işlevi hükmünü geçirir. Söz konusu dalın toplam çıktısı içinde azınlıkta oldukları halde en düşük üretkenlik düzeyinde üretilen metaların bireysel değeri piyasa değerini belirliyorsa, toplam arzın çoğunluğunu sağlayan üretim birimlerinde, dolayısıyla dalın bütününde hatırı sayılır bir artık kâr elde ediliyor demektir. Bu, öteki dallardan bir sermaye içe-akımını kışkırtır; toplam arz artar; fiyatlar bu uyum sürecinin sonunda yaygın üretkenlik düzeyiyle uyuşan eksenin çevresinde salınmaya başlar. Talepteki değişmelerin dolaysızca toplumsal değeri etkilediği önermesine dayanan, piyasa değerinin arz ve talep teorisini böylece reddetmiş oluyoruz.

SONSÖZ : EKSİ "DEĞERLER", HAKİKÎ "DEĞERLER", VESAİRE

Değer büyüklüğünün belirlenmesi konusunda ekonomi politiğin eleştirisinin özgün metinleri arasında yaptığımız cevelanın sonuna geldik. Yazının başında son zamanlarda Marx'ın değer teorisine atfedilen çoğu «paradoks»un bu teoriyle aslında pek az ilgisi bulunan değer kavramlarından kaynaklandığını ima ettik; birinci ve ikinci bölümlerde değer biçiminin mübadele sürecinden ayrılmazlığını vurgulamaya çalışırken üçüncü bölümde farklı bireysel değerler söz konusu olduğunda değerin «cisimlenmiş emek» olarak kavranamayacağını sergiledik. Şimdi, yazı boyunca ulaşılan sonuçların güncel paradokslardan kimileri açısından vargıları üzerinde kısaca duralım.

(35) Aynı yerde, s. 273.

1. Steedman ve öteki Sraffa'cılarda, kullandıkları cebirsel yönetmlerin bir gereği olarak, bireysel değer-toplumsal değer ayrımı yoktur. Oysa Steedman'ın ekonomi politiğin eleştirisini ıskrataya çıkarmak için türettiği eksi «değerler», farklı bireysel değerlerin, daha doğrusu farklı üretkenlikte emek harcamalarının birbirlerine, böylelikle toplumsal değere (toplumsal olarak gerekli emek-zamana) eşitlenmesi sayesinde-ve yalnız bu sayede-ortaya çıkar. Bağlı ürün üretilen iki üretim sürecinin «net ürün»lerinin sayısal ya da sırasal olarak karşılaştırılamadığı ve bunlardan birinin öbüründen açıkça daha «üretken»lik olduğunun saptanamadığı durumlarda eksi «değerler» de ortaya çıkmaz.[36]

2. Sraffa'cılar, Sraffa ile von Neuamnn'ı izleyerek, sabit sermayeyi ele almanın en iyi yönteminin sabit sermaye öğelerini bağlı ürün saymak oldmuğunu öne sürerler. Oysa, ya aşınıp yıpranmış değişmez sermaye öğesi sabit sermayedir, bu durumda mübadele sürecine girmez, demek ki mübadele değeri yoktud, dolayısıyla bağlı ürün de değildir ya da bağlı üründür, bir mübadele değeri vardır, ama o zaman da sabit sermaye olarak değil, dolaşır sermaye olarak ele alınmış demektir.[37]

3. Morishima'nın «optimum» ya da «hakiki» değerleri ise *değer* değildir her şeyden önce. Marx'ın değerleri «gerçek» değerlerdir; ekonomide fiilen harcanan bireysel emek-zamanlar arasında toplumsal olarak gerekli emek-zamanın bir rekabet süreci sonunda kendini dayatmasıyla oluşurlar.[38] «Optimum» değerlerin salt varsayımsal emek-zaman harcamalarına dayanmkatan çıkması, merkezi bir kertenin optimum üretim yöntemlerini saptayıp fiilen geçerli kılması, ötekileri elemesine bağlıdır. Böyle bir durumda ise üreticiler, aralarındaki biricik toplumsal bağı üretim sürecinin tamamlanmasından sonra metaları aracılığıyla piyasada kurmuş olmazlar; bireysel emeklerin toplumsallaşması, merkezi bir kerte eliyle, metaların dolayımına gerek kalmadan, apriori sağlanmış olur. O zaman da ne soyut emekten söz edilebilir, ne meta ilişkilerinden, ne de değerlerden.[39]

Bu yazının başından sonuna kadar geliştirmeye çalıştığım ana motif şu oldu: Değer, cisimlenmiş emek değil, tarihi olarak sınırlı, toplumsal bir ilişkidir; değer büyüklüğü ise bu ilişkinin organik bir türevi olarak oluşur. Kapitalist üretim tarzında bellibaşlı iki işbölümü vardır, işyeri içindeki işbölümü ile toplum içindeki işbölümü. Sraffa'cıların ölçtükleri «fi-

(36) Savran (1979), s. 21-27; Stamatis (1979), s. 13-36.

(37) Krş. Stamatis (1977), s. 178-80; Fine ve Harris (1979), s. 41-42.

(38) Toplumsal değerin "optimum" (en iyi) üretim koşullarında belirlenmesi, yukarda göstermiş olduğum gibi, istisnai durumlarda mümkündür.

(39) Krş. Boratav (1978); Ersel (1978); Savran (1979).

ziksel nicelikler»[40], olsa olsa, işbölümünün «tunçtan orantılılık kanunu»[41] ile düzenlendiği tekil işyeri içerisinde işe yarar. Değer büyüklükleri ise toplum çapındaki işbölümünün işlerliğini sağlar. Oysa toplum içindeki işbölümünün niteliği bütünüyle farklıdır: Burada toplumsal emeğin dağılımının değer büyüklükleri aracılığıyla düzenlenişi, «tam bir tesadüfilik ve keyfilik içinde olur.»[42]

> *«İş-yerindeki işbölümünde kendisine a priori ve bir plân çerçevesi içinde uyulan kural, toplum içindeki iş-bölümünde ancak içsel, sessiz, piyasa fiyatlarının barometrik dalgalanmalarında algılanabilen, mal üreticilerinin kural tanımayan keyfiliklerini hükmü altına alan bir doğal zorunluluk olarak a posteriori bir etki doğurur.»*[43]

E. P. Thompson, Althusser'e yönelttiği coşkulu eleştiride onu «insan etkinliği»ni dışlamakla suçluyor.[44] Bu eleştiri doğruysa, Althusser'ci Marksizmin iktisat alanındaki karşılığı, hiç kuşkusuz, metalar aracılığıyla metaların üretildiği, denklemler aracılığıyla denklemlerin türetildiği[45] -tam bir «öznesi olmayan süreç»!-Sraffa'cılıktır. «Kapitalist üretim tarzına dayanan bir toplumda toplumsal iş-bölümündeki anarşi ile manüfaktürdeki -işyerindeki- işbölümünün despotizmi»ni[46] birbirine karıştırma, «insan etkinliği»nin umursanmamasından, insan-insan ilişkilerinin birbirine karşıt iki türü arasındaki can alıcı ayrımın boşlanmasından başka neyle açıklanabilir ki? Mübadeleye dayalı kapitalist ekonomide bireysel işletmesi içindeki bireysel sermayeciyl «kör bir doğa yasası» gibi kendini dayatan emek-zaman hesabı, piyasada hükmünü geçiren değer hesabı karşısında tekrar tekrar bozulur. Sraffa'cıların kantar ve kronometreyle ölçtükleri dolaylı ve dolaysız emek girdileri, *«evdeki hesaptır, çarşıya uymaz»*.

(40) Steedman (1977), s. 27.
(41) Marx (1872), s. 519.
(42) Aynı yerde, s. 519-20.
(43) Aynı yerde, s. 520.
(44) Thompson (1978).
(45) Bu söz oyununu Albione'den (1979, s. 141) ödünç aldım.
(46) Marx (1872), s. 521.

KAYNAKLAR

Akyüz, Y. (1978) : «Değer, artık değer ve bileşik ürün», *Toplum ve Bilim,* Bahar.

Albione, R. (1979) : «Una critica a Sraffa», *Unità Proletaria,* Dicembre.

Boratav, K. (1978) : «Eski değerler ve eksi sömürü oranı üzerine», *Toplum ve Bilim,* Kış.

Busch, K. (1974) : *Die multinationalen Konzerne: Zur Analyse der Weltmarktbewegung des Kapitals,* Suhrkamp Verlag, Frankfurt a.M.

Elson, D. (1979) : «The value theory of labour», *Value: The Representation of Labour in Capitalism* içinde, ed. *idem,* CSE Books, London.

Ersel, H. (1977) : «Emek-değer kuramı ve bağlı üretim (optimum değerler bir çözüm sağlıyor mu?)», *Toplum ve Bilim,* Güz.

Fine, B. ve L. Harris (1979) : *Rereading Capital,* Macmillan, London.

Himmelweit, S. ve S. Mohun (1981) : «Real abstractions and anomalous assumptions», *The Value Controversy,* I. Seedman *et al.,* Verso Editions and New Left Books, London.

Mandel, E. (1972) : *Der Spaetkapitalismus : Versuch einer marxistischen Erklaerung,* Suhrkamp Verlag, Frankfurt a.M., 1974.

Mandel, E. (1973) : *An Introduction to Marxist Economic Theory,* 2. B., Pathfinder Press, New York.

Marx, K. (1859) : *Ekonomi Politiğin Eleştirilmesine Katkı,* Öncü Kitabevi, İstanbul, 1970.

Marx, K. (1872) : *Kapital Ekonomi Politiğin Eleştirisi,* c. I/1, 2. B., Odak Yayınları, Ankara, 1974.

Marx, K. (1875) : *Kapital'in Fransızca basımı.*

Marx, K. (1894) : *Kapital: Ekonomi Politiğin Eleştirisi,* c. III-1, Odak Yayınları, Ankara, 1975.

Marx, K. 1933) : «Results of the immediate process of production», *Capital: A Critique of Political Economy* içinde, *idem,* Penguin Books, Harmondsworth, 1976.

Marx, K. (1959) . *Theories of Surplus Value,* anab. II, Lawrence and Wishart, London, 1969.

Morishima, M. ve G. Catephores (1978) : *Value, Exploitation and Growth: Marx in the Light of Modern Economic Theory,* McGraw-Hill Book Company, London.

Napoleoni, C. (1972) : *Lezioni sul Capitolo sesto inedito di Marx,* Boringhieri, Torino, 1975.

Rosdolsky, R. (1969) : *Zur Entstehungsgeschichte des Marxschen 'Kapital': Der Rohentwurf des Kapital 1857-1858,* c. I, EVA, Frankfurt a.M., 1974.

Rubin, I. I. (1927) : «Abstrakte Arbeit und Wert im Marxschen System», *Dialektik der Kategorien: Debatte in der UdSSR (1927-29)* içinde, *idem et al.,* VSA, Westberlin, 1975.

Rubin, I. I. (1928) : *Essays on Marx's Theory of Value,* Black Rose Books, Montréal, 1975.

Savran, S. (1979) : «Bağlı üretim tartışması ve bilimsel mistisizm», *Toplum ve Bilim,* Kış.

Stamatis, G. (1977) : «Schwierigkeiten bei der Anwendung der Mathematik zur Lösung politökonomischer Probleme», *Prokla,* No. 28.

Stamatis, G. (1979) : *Beitraege zur Kritik der neoricardianischen und neoklassischen Theorie,* Verein zur Förderung gesellschaftstheoretischer Studien e. V., Göttingen.

Steedman, I. (1977): *Marx after Sraffa.* New Left Books, London.

Thompson, E. P. (1978) : *The Poverty of Theory and Other Essays,* Monthly Review Press, New York.

DONALD QUATAERT

Reji, Kaçakçılar ve Osmanlı Hükümeti*

GİRİŞ: REJİ'NİN KURULUŞU

(Resmî adı *Société de la Régie cointéressée des tabacs d l'empire ottoman* olan) Reji tekelinin kurulması, Osmanlı Bankası, Crédit Anstalt ve Bleichröder banka gruplarına, Osmanlı Imparatorluğundaki yerli tütün üretim ve tüketimiyle ilgili bütün konular üstünde denetim hakkı vermiş ve şirket, Osmanlı toplumunun geniş bir kesimi ve hükûmet arasında üç köşeli ve uzatmalı bir çatışmayı başlatmıştır. Bu tekel, binlerce kişilik bir işgücü çalıştırmış ve tarımın, yılda 100.000 liradan fazla öşür getiren ve dönem sonunda dışsatım değerlerinde birinci sırayı alan belki en zengin bölümüne egemen olmuştur.[1]

(*) Donald Quataert'in **Social Disintegration and Popular Resistance in the Ottoman Empire, 1881-1908** adlı kitabının II'nci bölümü (New York Univ. Press, 1983; s. 13-40, notlar s. 159-65), bazı kısaltmalarla Mete Tunçay tarafından dilimize çevrilmiştir.

(1) Reji hakkında şu kaynaklarda kısa bilgiler vardır:
Jacques Thobie, **Interets et imperialisme français dans l'empire ottoman, 1895-1914** (Paris, 1977), s. 179-88 ve 434-38.
A. Du Velay, Essai **sur l'histoire financiére de la Turquie depuis le ragne du Sultan Mahmoud II jusqu'à nos jours** (Paris, 1903).
Charles Morawitz, **Les finances de la Turquie** (Paris, 1902).
Donald C. Blaisdell, **European Financial Control in the Ottoman Empire: A Study of the Establishment, Activities and Significance of the Administration of the Ottoman Public Debt** (New York, 1929).
E. Pech, **Manuei des Societes Amonymes fonctionnant en Turquje**, 5. bas. (İstanbul, 1911), s. 30-37.
Thoble'nin kitabının dışındakiler yarım yüzyıldan eskidir; üstelik hepsi, tekelin mali başarılarını değerlendirmek üstünde odaklaşmakta, fiili işleyişi ve Osmanlı iç işleri üstündeki etkisiyle daha az ilgilenmektedirler.

Şirket, dışsatıma gidecekler dışındaki bütün tütün ürününü satın almayı kabul etmiştir. Tütün yetiştirmek isteyenlerin, her yıl izin almak için Reji'ye başvurmaları gerekiyordu ve bir tek istisna bir yana, bu izin verilmezlik edilemezdi. Ancak, yarım dönümden küçük tarlalarda tütün ekilmesi yasaktı. «Bütün sistemin kilit taşı» olan bu sınırlamayla, Reji, çiftçinin kendisi kullanmak ya da komşularına satmak için küçük tarlalarda tütün yetiştirmesini engellemeyi ummaktaydı.[2] Aynı nedenle, taş duvarların gerisinde tütün ekilmesini de yasaklamıştı. Asgarî ölçünün üstündeki birimlerde, Reji üretimi birçok yoldan denetlemeye çalışıyordu. Tütünün nitelik ve niceliğini, yetiştirici temsilcileriyle birlikte, hasadın hem öncesinde hem sonrasında kaydetmekteydi. Ürün kurutulduktan sonra, yetiştiricinin hesabına Reji depolarına taşınır ve onun gözetimi altında stoklanırdı. Depo kirasını altı ay şirket verir, sonrasını yetiştirici öderdi. Tütün depoda iki yıl tutulursa, çiftçi bunun satılmasını isteyebilirdi. Dışalımla getirilenlerin dışındaki tütün alım fiyatları, Rejiye yetiştiriciler tarafından ortaklaşa saptanır, anlaşmazlık çıkarsa, bir üçüncü tarafın hakemliğine başvurulurdu. Tütün dışsatıma gitmeyecekse, Reji fabrikalarına, şirketin gözetimi altında işlenmeye gönderilirdi. Mamûl ürünler, bu tekelin ruhsat verdiği dükkânlarda Reji'ce saptanmış fiyatlarla satılırdı.[3]

Tütün tekelleri, Avrupa'da yeni çağın başlarından beri devletin olağan gelir kaynaklarıydı, fakat Osmanlı İmparatorluğunda ancak 1874'ten sonra kurulmuştu. (Eski Osmanlı devlet tekeli bandrol sistemine dayanıyordu ve ancak devletin çıkardığı bantları taşıyan ürünler yasal olarak satılabilirdi. İmalatçılar, bandrolları hükûmeten satın alır ve piyasaya çıkarma-

(2) Düyun-u Umumiye'den Edgar Vincent'le 10 Mart 1882 tarihli London **Times**'ta yapılan mülâkat; metni, Bonn'daki Alman Dışişleri Arşivi (**Auswartiges Amt** = **AA**) Türkei 110, Bd. 8'de saklanmıştır.

(3) Reji tüzüğünün, hak ve yükümlülüklerinin metni, George Young, **Corps de droit ottoman; recueil des codes lois règlements, ordonnances et actes les plus importantes du droit interieur et d'études sur les droits coutumiers de l'Empire ottoman**, Cilt V (Oxford, 1906), s. 191-218'dedir. Gerek "**Statutes**"nün gerek "**Cahier de Charges**"ın ayrı bir kitapçık halinde Fransızca basılı nüshaları, Auswartiges Amt Türkei 110, Bd. 8'de bulunmaktadır. Bunlar, 30.III.1304/Aralık 1886 tarihli bir yönetmelikle geliştirilmiştir; yönetmelik metni **Düstur**, birinci tertip, cilt V (Ankara, 1937), s. 696-727'dedir; Fransızcası Young, **op. cit.**, V, s. 220-36'da ve **Le journal de la chambre de commerce de Constantinople**, sayı 113-127 (26 Şubat 1887 - Haziran 1887). Yukarıda not 1'de anılan kaynaklarda, bu belgelere dayanan çözümlemeler yapılmıştır. Başbakanlık Arşivi (=BBA), İradeler, MM 3867, 7.VI.1300/Mart 1883, Türkçe ve Fransızca görüşme belgelerini içermektedir.

dan önce, bütün sigara ve kıyılmış tütün paketlerine yapıştırırlardı).

1875'te Osmanlı hükûmetinin iflâsı üzerine, tütün satışından vergi alınması, belli başlı devlet borçlarının ödenmesini gözetim altında bulundurmak için yaratılan Altı Gelir Yönetimi'nin (Rüsum-u Sitte İdaresi'nin) sorumluluğuna bırakılmıştı. Muharrem Kararnamesiyle, tütün tekeli ve tütün öşürü Düyun-u Umumiye Idaresi'ne devredildi.[4] Fransız tahvil sahipleri, bu arada Düyun-u Umumiye'yi tütün ekiminden doğrudan doğruya pay almaktan vazgeçip, tütün tarımını düzenlemek ve vergilendirmek için kendilerinin ayrı bir örgüt kurmalarına izin vermesi için ikna ettiler.[5] Muharrem Kararnamesi, böyle bir şirketin kurulmasını öngörmüş ve onayını sağlamak için hükûmete de kârdan pay vermeyi vaad etmişti. Tahvil sahipleri de, tekel kurulduktan sonra işbirliğini ve etkin desteğini sağlamak amacıyla, hükûmeti kâr paylaşımına kattılar. Düyun-u Umumiye Idaresi, hükûmet ve üç banka grubu, 1883 yılının Ocak-Mayıs ayları arasında görüşmelerini tamamladılar ve Reji, Nisan 1884te, otuz yıllık imtiyazını fiilen işletmeye başladı. Kendi tekelini devretmek için Düyun-u Umumiye Idaresi gelirlerden payının ilk ödenmesi hakını elde etti ve birinci yıldan sonra her yıl için 750.000 lira olarak saptanan sabit bir ücret aldı. Bu ücret ve pay ödendikten sonra, yarım milyon liraya kadar kârların yüzde 30'u hükûmete, yüzde 35'eri de Reji'ye ve Düyun'u Umumiye'ye verilecekti. 1 milyon liraya kadarı içinse, bu oranlar sırayla yüzde 39, 34 ve 27 oluyordu.[6]

(...)

Tekelin çalışmaya başlaması, Osmanlı toplumundaki çeşitli grupları derhal etkilemiştir. Tütün yetiştiricileri, birdenbire kendilerinin, geçim kaynaklarını denetleyen ve üstlerine vergi salıp toplayan yabancı bir şirketin görevlilerine karşı sorumlu kılındıklarını gördüler. Eski ekonomik ve toplumsal ilişkiler

(4) Young, **op. cit.**, V, s. 188-89; **Düstur,** birinci tertip, III (İstanbul, 1293), s. 329-60; Muharrem Kararnamesi, tütün öşürünün 230.000 liraya kadar olan bölümünün, Kıbrıs ve Bulgaristan'dan vaad edilen ödemeler gelmezse, Düyun-u Umumiye'ye verileceğini belirtmiştir. Nitekim bu paralar gelmemiş ve öşür, önce bu örgütün, sonra da Reji'nin denetimine girmiştir.

(5) BBA İradeler, MM 3367, 7.VI.1300/Mart 1883; Young, **op. cit.**, V, s. 188-90; **Thobie,** op. cit., s. 179-83; AA Türkei 110, Bd. 9, Pera'dan Radowitz, 7 Mart 1883. Ayrıca bak. BBA İradeler Şûrâ-yı Devlet 5284, 22.IV.1305/Ocak 1888.

(6) Yukarıda 1 ve 3'üncü notlarda anılan kaynaklara bakınız. 1 milyon liranın üstündeki kârlar, 2 milyon lirayı geçince hükûmete % 75 verilecek şekilde paylaştırılmıştı. Kârlar hiçbir zaman 1 milyon liraya varmadığı ve Genç Türk Devrimi'nden önce ancak bir kere 500.000 lirayı aştığı için, burada ayrıntılar verilmemiştir.

çözüldü ve yenileri ortaya çıktı. Bazıları için, mevcut kredi şebekeleri bir gecede değişivermişti. Bu, Samsun ve Trabzon bölgelerinde (ve hiç şüphesiz, başka yerlerde de) çoğucası birlikte çalışan tütün tüccarlarıyla yerel toprak sahibi eşrafın, genellikle yetiştiricilere borç vermekte; alacaklarını da ya doğrudan doğruya hasadın belli bir bölümüne el koyarak ya da bunları piyasanın altındaki fiyatlardan kapatmak hakkını alarak tahsil etmekte olmalarından ileri gelmişti.[7] Avrupalı gözlemcilerin sık sık hakaretli saldırılarına konu olan bu «tefeciler», aslında önemli ekonomik işlevler görüyorlardı. Yalnızca yetiştiricileri malen ayakta tutan, fena halde gerekli sermayeyi sağlamakla kalmıyorlar; aynı zamanda yaşamsal önem taşıyan tarladan-pazara bağlantıları da oluşturuyorlardı. İmtiyaz gereği, Reji'nin yetiştiriciye hiçbir faiz almadan, tahmin edilen ürün değerinin yüzde 50'sine kadar ödünç para vermesi gerektiği için, böyle birçok düzenekler çökmüş olmalıdır. 1902 yılına gelindiğinde, tütün dışsatımını ödemekte kullanılamayacak olan ve ürünün bir alıcıya devredilmesinden önce ödenmesi gereken bu ödünç vermeler, yılda ortalama 150 - 200.000 lira tutuyordu.[8] Eskiden faiz karşılığı borç verenler, bu gelirden yoksun kaldıkları gibi, gelecek hasat karşılığında kredi açanlar da, pazarlama ilişkilerinin tehdit edildiğini, hattâ ortadan kalkmakta olduğunu farketmişlerdir.

Bir başka düzeyde, üreticilerin kendi yaşamları, Osmanlı tüccarları ve büyük toprak sahiplerinden çok, yabancı Reji'nin istekleri uyarınca düzenlenmekteydi. Bununla birlikte, yapılmış araştırmalar olmadığı için, yabancı bir kredi kaynağının devreye sokulmasının, Osmanlılar üstünde ne gibi siyasal ve ekonomik etkiler yarattığını ancak tahmin edebiliriz.[9] Tütün dışsatımı Reji tekelinin kapsamına alınmadığı ve tüccarlar bu önemli alanın tam denetimine sahip bırakıldıkları için, bazılarının yeni güce karşıtlığı muhtemelen yumuşatılmış bulunmasına rağmen, bu gibi etkilerin çok geniş olduğu kesindir (Sonsöz'e de bakınız).

Binlerce Osmanlı için, Reji yeni bir işveren olmuştur. (...) İşleyişi hakkında tam istatistiklerin bulunduğu ilk yıl olan 1887'ye gelindiğinde, Reji, toplam 239.000 lira kazanan 5602 yönetim ve gözetim personeli çalıştırmaktaydı. Oniki yıl sonra,

(7) Paris'teki Fransız Dışişleri Arşivi (Archives des Affaires Etrangeres: AE) Ticarî Yazışmalar (Correspondance commerciale: CC), Trabzon 10, Bertrand, 1892 yılı için Rapport Commercial; Culnet, I, s. 91.

(8) Şartname/cahier'nin XV'inci Maddesine bakınız; AA Türkei 110, Bd. 51, İstanbul'dan Testa, 5 Aralık 1907.

(9) Potsdam'daki Merkezi Devlet Arşivi (Zentrales Staatsarchiv: ZStA), Pressearchiv, 6033, Bl. 67, BBZ, 24 Ekim 1903 yetiştiricilerin ve tüccarların Reji'ye bağımlılığını tartışmaktadır.

ücretler toplamı yüzde 45, her iki kategoride çalışanların sayısıysa yüzde 57 artmıştı. Yani hakkında sayısal bilgi bulabildiğimiz son yıl olan 1899'da, toplam 8814 çalışan, 364.860 lira kazanıyordu.[10] Bunların büyük çoğunluğu, 1887'de yüzde 94'ü ve 1899'da yüzde 96'sı, Osmanlı uyruklarıydı. (...) Reji bordrolarındaki görece az sayıda Avrupalı, muhtemelen en yüksek makamları işgal etmekteydi; çünkü bu tekelin, içinden çıktığı Düyun-u Umumiye örgütünün adam tutma politikalarından belirgin bir fark gösterdiğine inanmak için herhangi bir sebep yoktur. Orada, Avrupalılar toplam işgücünün ancak yüzde 1 ilâ 3'ünü oluşturdukları halde, yüksek gözetim görevlerine egemendiler. Düyun-u Umumiye'nin en üst makamlara adam alma politikası, 1882'de saptanmıştı. Londra'da çıkan *Times* gazetesine verdiği bir mülâkatta, Sir Edgar Vincent, örgütün işe adam alma yöntemlerini içtenlikle özetlemiş :

> «Benimsenen ilke, yerel yürütme görevlerini tümüyle yerlilerin eline bırakmak ve ancak denetim ve üst gözetim işlerine yabancı kökenli görevliler getirmek oldu.
>
> ... Türkiye gibi bir ülkede, bir gelir toplama sisteminin kalıcılığı için, yabancılar eliyle ağır vergiler toplamaktan daha tehlikeli bir şey olamaz.»

Ve sözlerine devamla, «Avrupalı yöneticilerin, Doğulu halk kitleleri üstünde Doğulu aracılar vasıtasıyla çalışmaya razı olmaları»nın daha iyi sonuçlar vereceğini ileri sürmüştür.[11]

Reji, bir yandan bazılarının geçim yollarını kapatırken, bir yandan da büyük sayıda Osmanlı uyruğuna iş sağlamıştır. 9000'e yakın yönetim ve gözetim görevinden çoğu, yeni işlerdi ve birçokları bu fırsatlardan yararlanmışlardı. Tütün fabrikaları olan ya da buralarda çalışanlar içinse, durum böyle değildi. Reji'nin faaliyete geçmesiyle birlikte, yaklaşık olarak 300 tütün fabrikası kapılarını sürekli olarak kapatmaya mecbur kalınca, yüzlerce Osmanlı girişimcisi fena halde zarara girmiş olmalıdır.[12] Bu kapanmalardan ötürü ne kadar işçinin

(10) Paris'teki Credit Lyonnais Arşivi (CL), Reji'nin Conseil d'Administration'unun l'Assamblee Generale'e Raporları (RCA), 1898-1900. Pech, **op. cit.**, s. 34'te 1884 ile 1909 arasında toplam yıllık ücretleri gösteriyor, fakat çeşitli çalışan kategorilerini ayırmıyor.

(11) The London **Times** ,3 Ekim 1882.

(12) BBA Yıldız 14 463 126 9; Hüseyin Avni Şanda, **Bir yarım müstemleke oluş tarihi** (İstanbul, 1932), s. 40'ta Samsunlu bir tütün imalâtçısının fabrikası kapanınca ABD'ne göçtüğü örneğini vermektedir. Vedat Eldem, **Osmanlı İmparatorluğunun İktisadî şartları hakkında bir tetkik** (Ankara, 1970), s. 133-34'te belirtildiğine göre, Reji 1884'te İstanbul, İzmir, Samsun, Adana Şam ve Halep'te fabrikalar açmıştır.

işsiz kaldığını ise, şimdi bilmeye olanak yoktur; çünkü Reji'nin kuruluşundan önce, fabrikalardaki işgücünün büyüklüğü, üretimi ya da nerelerde bulunduğu hakkında elimizde veri bulunmamaktadır.

Reji'nin Samsun, İzmir ve Selânik gibi belli başlı üretim merkezlerinin yanısıra, Istanbul'da da birkaç fabrikası vardı. Örneğin, 1886'da İzmir'de 450 kadın ve erkek işçi çalışıyor, tütün kıyarak ve sigara yaparak «çalışkanlıklarıyla cinsiyetlerine göre» günde 10 ilâ 20 kuruş kazanıyorlardı.[13] Başkentteyse, «İstanbul ticareti için en önemli [endüstri], hiç kuşkusuz Reji şirketinin elinde bulunan tütün imalâtıdır.»[14] Samsun'da da, Reji fabrika ve yönetim büroları, yerel ekonomide çok önemli bir rol oynuyordu. 7000 liraya yakın bir sermayeyle, Samsun fabrikası İstanbul'dakinden sonra ikinci gelmekteydi. Dokuz tütün kıyma makinesinden birçoğu sigara yapımında kullanılıyordu. 1897'den önceki on yıl «hemen hemen hepsi sürekli olan» 500 işçi ve 12 gözetimci, şehirde, çevre bölgede ve komşu Sivas ilinde satılmak üzere, yılda aşağı yukarı 60.000 kg. sigara ve 400.000 kg. kıyılmış tütün üretmişlerdir. (...)

TÜTÜN KAÇAKÇILIĞININ ORTAYA ÇIKIŞI

Reji'nin yaşamlarını etkilediği çeşitli grupların tepkileri arasında farklar olmakla birlikte, bütün ülke nüfusu ve Osmanlı hükûmeti, bu tekele karşı temelinde kesinlikle olumsuz duygular beslemişler; birçokları, Reji'ye etkinlikle direnmek ve mümkünse onu ortadan kaldırmak gerektiğini düşünmüşlerdir. Birçokları da, tütün kaçakçılığına katılarak ya da bu kaçakçılığı hoşgörerek, karşıtlıklarına anlatım kazandırmışlardır. Elinde kalan yetkileri kıskançlıkla koruyan merkezî Osmanlı hükûmeti, uyruklarını yabancı bir şirket girişiminin yetkisi altına sokan anlaşmaların tam olarak yerine getirilmesini engellemekle onlara yardım ederek, kaçak trafiğinin bastırılması için şirketle tam bir işbirliği yapmaya yanaşmamıştır. Devlet, kaçakçılığı şirkete karşı bir çeşit direniş sayıp buna gözyummuş; kaçakçılık da, Jön Türk Devrimi'nden sonraki hükûmet değişikliğine kadar devam etmiştir.

Reji'nin kuruluş görüşmeleri yapılırken, tekel altında fabrika işçilerinin sayısının artacağı ileri sürülmüştür. BBA İradeler, MM 3367, 7. VI. 1300/Mart 1883. ZStA, AA 13458, Bl. 61, 11 Nisan 1911 ise, bandrol sistemi kullanılırken 300, "hal-i hazırda" ise 12 fabrika olduğunu belirtmektedir; ayrıca, 11637, Bl. 174r, 18 Nisan 1884'e bakınız.

(13) ZStA, AA 11772, Bl. 117-117r, İzmir, 4 Nisan 1886.

(14) ZStA, AA 13738, Bl. 78, 12 Aralık 1902. İstanbul Cibali fabrikasında kadın işçilere satışılması hakkında bakınız: BBA Bâb-ı Âli Evrak Odası (BEO) 156907, 20. III. 1321/Haziran 1903.

Tekelin ilk günlerinden itibaren, büyük ölçüde kaçakçılık yapılmıştır. Edgar Vincent, yukarıda alıntılanan London *Times*'le 1882'deki mülâkatında, kaçakçılıkla mücadele sorunlarını da tartışmıştı :

> «Vilâyetlerde bir miktar karşı koyma gördük; birçok bölgelerde, kaçakçılığın bastırılması için yerel yöneticilerin işbirliğini sağlamak güçtür. Anadolu'nun bazı bölgelerinde, kaçakçılık silâhlı çetelerce yapılmaktadır. ... Bu atılgan kaçakçıları kovalarken, bir ölçüde can kaybı olduğunu söylemekten üzgünüm.»[15]

İlk yıllık raporunda, Reji kaçakçılığın "hayli yayıldığı"nı ve iyi örgütlenmiş olduğunu belirtmiştir. Ertesi yıl ise, «yetiştiricilerin kendileri ve meslekten kaçakçılar tarafından yapılan kaçakçılık»la mücadele edildiğini bildirmiş, ancak hisse senedi sahiplerine Osmanlı hükûmetinin bunları bastırmaya yardım edeceği güvencesini vermiştir.[16] Bununla birlikte, tekelin kuruluşundan yıllar sonra, Reji, çiftçilerin direnişinin, örgütü imparatorluğun *çoğu* bölgelerinde güvenle işlemekten alıkoyacak kadar güçlü olduğunu teslim etmek zorunda kalmıştır.[17]

Hükûmet Reji'ye önemli ölçüde yardım etmek istemediği içindir ki, kaçakçılar başarılıydılar. Ustelik, Bursa'daki bir Fransız konsolosluk görevlisinin yazdığı gibi, Reji başından beri, «koyu bağnazlıklarından ötürü her zaman Avrupa yeniliklerine başkaldıran Müslüman nüfusun canlı bir direnişi»yle karşılaşmıştır.[18] Reji'nin tütünü denetim altına aldığı ilk yıl, Giresun'da Hoca Hasan adlı bir molla, tütün tüketimi, Müslümanların Hıristiyanlarla işbirliği ve İslâm'ın ihlâlleri diye gördüğü diğer uygulamalar aleyhinde vaazlar vermiştir.[19] Aslında

(15) Yukarıda not 11'e bakınız.

(16) CL, RCA 25 Eylül/7 Ekim 1885, 6 ve 5/17 Kasım 1886, 12; şirketin kaçakcılık hakkındaki ilk görüşleri için ayrıca bakınız, **Ibid.** 11/23 Kasım 1887, 4; 14/26 Aralık 1888, 5 ve 10; 6/18 Kasım 1891, 3-4.

(17) Pera'da Lindau'dan 12 Şubat 1897 tarihli bir sunuş mektubuyla birlikte, AA Türkei 110, Bd. 24'te bulunan belge: «De la violation et de la non exécution du Cahier des Charges. De la non application des règlements par les autorités. Des entraves apportées a l'exécution du Monopole et du préjudice enorme qui en est résulte pour la Régie, la Dette Publique et le Fisc.» Metnin içinden anlaşıldığına göre, bu rapor 17 Kasım 1896'dan sonraki bir tarihte yazılmıştır. Ayrıca, ZStA Pressearchiv 6049, Bl. 77, 20 Mayıs 1910 tarihli **Berliner Tageblatt** gazetesi, bazı yörelerde tekelin hâlâ yürürlüğe konulmadığını belirtmektedir.

(18) AE, CC, Bursa, no. 21 Mart 1886.

(19) AE, Siyasal Yazışmalar (Correspondence politique: CP), Turquie, Trabzon 6, 1 Ağustos 1894

öyle anlaşılıyor ki, kaçakçılar onun öğütlerine karşın başarılı olmuşlardır; çünkü halk tütün içmeye devam etmiştir. Hoca Hasan belki Reji'ye ya da başka Hıristiyanlara yardım etmemeleri için yandaşlarını etkilemiş; ama halka tütün içmeyi bıraktıramamıştır. Daha sonra, softalar (ilâhiyat öğrencileri) Avrupalıların ülkedeki varlığına itiraz etmişlerdir. Bu amaçla, Düyun-u Umumiye'yi ve Reji'yi kendilerine hedef almışlar, tütünün alış fiyatının on katına satıldığını iddia etmişlerdir.[20] Daha başkaları da açıkça protestolarda bulunmuşlar ve kargaşalık çıkarmışlardır. 1887 Nisanında, çoğu Adalar kökenli Rumlar olan, Samsun dolaylarındaki tütün yetiştiricileri şehre yürümüşler, valiye Reji'nin kendilerini düşürdüğü acıklı durumdan yakınmışlar, padişaha da bir dilekçe göndermişlerdir. Bir hafta boyunca, ardarda hergün şehre en yakın köylerin halkı sıralaşarak gelip protestoda bulunmuşlardır. 4 Mayısta Reji binasını taşlamış ve görevlilere saldırmışlar, ama büroya girmekten alıkonulmuşlardır. Vali, elebaşların yüzünü tutuklatmış ve sorgulamadan sonra, bunların 40'ını hapse attırmıştır. Göstericilerin çoğu, şikâyetlerini hükûmete sunacak delegeler atadıktan sonra köylerine dönmüşlerdir.

Delegeler, Reji görevlilerinin kendilerini son derece düşük fiyatlarla şirkete tütün satmaya zorlamak için cebir kullandıklarını belirtmişlerdir. Ayrıca, Reji'ye satılan tütün miktarını kaydetme sisteminin de hatalı olduğunu söylemişlerdir. Reji, onlara, görevlilerin kayıp olduğunu iddia ettikleri tütünlerin bedelini ödetmekte, böylelikle de yetiştiricilerin herhangi bir kâr sağlama umudu kalmamaktadır. Çiftçilerin son bir itirazı da, Reji'nin sözleşmede öngörülen stok depolarını sağlamadığı hakkındadır.[21]

Yedi yıl sonra, Trabzon ilinde yüzlerce tütün yetiştiricisi, Reji'nin düşük fiyatlarını ve adaletsiz tekel uygulamalarını protesto ederek, Samsunlu çiftçilerin eski suçlamalarını yinelemişlerdir.[22] Reji'den hoşnutsuzluğun bir başka kanıtı da, İstanbul'da 1892 Ocak ayında hükûmet eylemiyle önlenen, tütüncüler loncası tarafından tasarlanmış bir protesto gösterisidir. Toplantının hükûmetçe onaylanmadığı ve zor kullanılarak derhal dağıtılacağı ihtar edilince, lonca kâhyası bu gösteriyi önlemek için desteğini vaad etmiştir. (...)

Reji'ye karşı daha yaygın tepki, kaçakçılıktı. Örneğin, 1890'da Reji'nin bir Osmanlı görevlisi, 6 milyon kg.a yakın resmî

(20) Batı Berlin'deki Alman Gizli Devlet Arşivi (Geheimes Staatsarchiv; GSt), III HA, Nr. 1100, 20 Kasım 1895; Pera'da Saurma, Bl. 2007-2008.

(21) AE, CP, Turquie, Trabzon 6, 10 Mayıs 1887; Samsunlu tütün yetiştiricilerinin etnik kökeni, Cuinet, cilt I, s. 91'de tartışılmaktadır.

(22) İngiliz Dışişleri Arşivi (Foreign Office Papers, Public Records Office: FO) 424/178, Trabzon'dan Longworth, 9 Nisan 1894.

satışların, yasadışı yollardan yapılan 12-13 milyon kg.lık satışların yanında pek küçük kaldığını açıklamıştır.[23] 1897'deki bir Fransız raporu, Reji'nin başlıca merkezlerde tütünün "hemen hemen tümü"nü gerçekteyse, o bölgelerde yetiştirilen ürünün yüzde 70 ilâ 85'ini kaydettiğini yazmaktadır. Başka yörelerdeyse, üretilen tütünün aşağı yukarı yarısı kaydedilmekteydi.[24] 1891'de Karasu yöresinde yetiştirilen tütünün dörtte biriyle yarısı arasında bir miktarın gözetimden kaçtığı ileri sürülmüştür. Bir başka kaynak da, 1896'da Reji'nin toplam yaklaşık olarak 8 milyon kg., kaçakçılarınsa aşağı yukarı 10 milyon kg. tütün sattığını belirtmektedir. 1900 yılında, Sivas vilâyetinde Reji'den tütünün yüzde 60'ı kaçırılıyor, İzmit bölgesindeki halkın da buna benzer bir oranının kaçak tütün içtiği bildiriliyordu.[25]

(...)

Birçok çiftçiler, gelir kaybına uğramamak ya da iflâstan kurtulmak için, tütünlerini kaçakçılara satmayı yeğliyorlardı. Kaçakçılar yetiştiricilere Reji'nin alacağından daha büyük miktarda ve daha yüksek fiyatla satış yapma olanağını sunmaktaydılar. Örneğin, Karasu yöresinde, «her çeşidinden» gözetim görevlisinin varlığına karşın, "hemen hemen sürekli bir akın halinde" kaçakçılar gelip okkası 10 kuruştan, yani Reji alım fiyatının en az iki-üç katına tütün alıyorlardı (1 okka : 1,28 kg.).[26]

Çiftçilerin tütünlerini kaçakçılara satmakta, daha yüksek fiyat sağlamaktan başka yararları da vardı. Böyle yapınca, çiftçi sınırlanmayan miktarlarda tütün yetiştirebilir ve Reji stoklamasının harcama ve gecikmelerine uğramadan, ürününü hemen elden çıkarabilirdi. Bu yolla vergi ödemekten ve eğer yarıcı ise, bütün hasadı toprak sahibiyle bölüşmekten de kurtulabilirdi.[27]

Tüketiciler kaçak tütünün nefasetini Reji'ninkiyle eşit buluyorlardı; üstelik, kaçakçının genel giderleri az olduğu için, bu tütün bir hayli daha ucuzdu. Reji'nin çubukla içilen tütünün yerine geçirtmeyi başardığı bildirilen sigaraya gelince, ka-

(23) BBA Yıldız 14 2386 126 11, sunuş mektubu 24. VI. 1309/Ocak 1890. Thobie, **op. cit.**, s. 187, n. 57, bir Düyun-u Umumiye İdaresi kaynağında, Reji'nin ilk beş yılı boyunca tüketilen tütünün rahat rahat üçte birinin kaçak olduğunun tahmin edildiğini açıklamaktadır.

(24) **La Revue commerciale du Levant, bulletin mensuel de la chambre** de commerce française de Constantinople (: RCL), 31 Mart 1897, 180-183.

(25) ZStA, AA 53735, Bl. 37-39r; RCL, 30 Haziran 1897, 194, İzmit'ten 3 Haziran 1897 tarihli mektup, AE, CC, İstanbul 115, 26 Ağustos 1896; AE, CC, Trabzon, 13, 18 Mayıs 1901, 1900 için Yıllık Rapor.

(26) ZStA, AA 53735, 24 Ekim 1891, Bl. 37-39r.

(27) Örneğin, ZStA, AA 11772, Bl. 120r, 4 Nisan 1886; AA Türkei 110, Bd. 27, İstanbul'dan Stemrich, 21 Temmuz 1898.

çakçılar kendi yaptıklarının kağıdında Reji alâmet-i farikasını kullanarak sahicilik görüşü de sağlıyorlardı.[28]

Köylerde ve kırlık alanlarda, kaçak trafiği neredeyse tümüyle açıktı.

> «Kaçakçı genellikle sırtında bir kıl dokuma çuvalla gelir; bunun içinde her zaman mavi ya da pembe kartonlara sarılı, çeyrek, yarım ve nadiren bir okkalık paketlere ayrılmış belki 20 kg. tütün vardır. Kapıdan kapıya gider; tek korkacağının Reji kolcuları olduğunu pekâlâ bilmektedir; jandarmalar tesadüfen köydeyseler, kendi içecekleri tütünü yarı fiyata ya da paraları yoksa -ki böyle olması ender değildir- bedava almakla yetineceklerdir.»[29]

Daha büyük çapta iş yapan ya da daha üstün kaliteli tütün satan kaçakçıların iyi silâhlanmış bulundukları ve sıkışınca binip kaçacak birer de iyi atları olduğu, raporlarda belirtilmiştir.[30]

Bursa bölgesinde düşük kaçak fiyatlarıyla rekabet edemeyeceğini gören tekel, yüksek kaliteli Yenice ve Samsun tütün tohumları dağıtarak, üretilen tütünün kalitesini yükseltip, yetiştiricilerin tütünlerini kaçakçılara satmak yerine, dışsatıma yönelmelerini sağlamaya çalışmıştır.[31] (...)

HÜKÛMET VE REJİ

Şirket taşra vilâyetlerinde kendine bir miktar destek sağlamış, fakat 1908'e değin bir türlü Istanbul hükûmetiyle yıldızı barışmamıştır. Osmanlı hükûmetinin Reji'ye yardım etmesi ve kaçakçılığın önüne geçmesi için yinelenen isteklerine karşın, hükûmet, Genç Türk Devrimi'nin sonrasına kadar buna yanaşmamıştır.[32]

(28) CL, V. Caillard, 1892-3'ten 1896-7'ye kadar Düyun-u Umumiye İdaresi'nin 3'üncü Beşyılı hakkında Özel Rapor, 39; BBA Yıldız 14 2386 126 11; AE, CC, İstanbul 115, 26 Ağustos 1896.

(29) RCL, 31 Mart 1897, 32, İstanbul'da C. de Raymond'dan mektup.

(30) AE, CC, Bursa, no. ≠, 21 Mart 1886.

(31) **Ibid.**

(32) Genç Türk rejimi altında Reji'nin durumu için, Thoble, **op. cit.**, s. 435-38'e bakınız. 1908'den sonra, hükûmetin etkin tutumu kaçakçılığı önlemekte kesinlikle etkili olmuş, daha önce kullanılan göstergelerin açıkça kanıtladığı bir düşüş meydana gelmiştir. Reji'nin kaçakçılığı önlemek için yaptığı harcamalar, Genç Türk döneminde belirgin bir biçimde azalmıştır. Reji'nin kolculuk hizmetleri için ödediği ücretler, önceki dönemde yüzde 60'ın üstündeyken, 1909 ile 1912 arasında yüzde 55'e düşmüş, kolculuk giderlerinin toplam Reji giderleri içindeki oranı da, eskiden yüzde 12 iken yüzde 9,6'ya inmiştir. Aynı şekilde, Reji için 1 kg. kaçak tütüne elkoymanın maliyeti de, devrimden önceki 1, 22 liradan 1909-1913 arasında ortalama 0, 93 liraya düşmüştür. Bak. CL, RSA, 1888-1913.

1884'le 1908 arasında, Reji, doğrusunu söylemek gerekirse, yasal bakımdan kusursuz olmakla birlikte hasmane bir resmî tutumla karşı karşıya kalmıştır. Osmanlı devletince tutulan kayıtlarda, şirkete karşıtlık, tekelin kârlılığını büyük ölçüde azaltan bir yöntemler ve düzenlemeler uygulamasıyla anlatını bulmuştur.[33] Üstelik, hükûmet kaçakçılara karşı harekete geçmeyi reddederek de, şirketi ek kârlardan yoksun bırakmıştır.

Şirket, karşılaştığı güçlüklerden birçoğu için, haklı olarak devleti suçlamıştır. Fakat, kendisinin başlıca kaygısı, bu tekelin en kârlı biçimde işletilmesidir diye, hükûmetin de aynı amaca hizmet etmesi gerektiğini sanması yanlıştı. Reji, çoğu kez sanki hükûmetin en önemli ödevi tütün tekelini korumak olmalıymış gibi hareket etmiş ve resmi kararları da yalnızca bu açıdan değerlendirmiş gibi görünmektedir. Genellikle, böyle bir konumu benimsemesi, devletle ilişkilerini büsbütün gerginleştirmiştir.

Başlangıçtan itibaren, merkezî rejim, özellikle de Saray, Reji'nin varlığından ve Osmanlı özerkliği üstündeki olası etkisinden hoşnutsuzluk ve kaygı duyduğunu belli etmiştir. Bir kez imtiyazı vermekle yaratılan hasarın daha da genişlemesini önlemek için, II. Abdülhamid'in yönetimi, sevimsiz gözeticilik (kolculuk) ödevinden uzak durmaya dikkat etmiş, bu işin Reji'nin sorumluluğunda olduğunu ısrarla vurgulamıştır. Örneğin, 1887 başlarında, Sarayın Baş Kitabet Dairesi, bir takım vilâyetlerde Reji kolcu birliklerinin kuruluş ve ödevleriyle ilgili yönetmelikleri incelemiştir. Tütün kaçakçılığının önlenmesi, yalnızca tekeli yararlandırdığı için, bunun hükûmetin değil, Reji'nin işi olduğu sonucuna varmıştır. Kâtiplik Dairesi, Reji gibi tekeller kurulur ve silâhlı kuvvet kullanma hakkını elde ederlerse, bunların «devlet içinde devlet»ler olacağının da farkındaydı.[34] Daire, Reji'nin kuvvetlerini arttırmak için Osmanlı

(33) BBA, İradeler, MM 4161, 2. IX. 1305/Mayıs 1888, bu bölümün kapsamı dışında kalan sorunlar hakkında, hükûmetin Reji'ye karşı verdiği yasal savaşımlara tipik bir örnektir. Bak. ZStA, Pressearchiv 6030 Bl. 26, **Berl. Bors. Z.**, 15 Eylül 1900

(34) BBA, İradeler, MM 3753, 5 IV. 1304/Ocak 1887. Öneride, bu yörede iyi iş görürse, başka yerlerde de benzerlerinin oluşturulacağı belirtilerek, İzmir, İstanbul, Bursa ve Aydın illerinde 1577 kolcudan meydana gelecek bir birliğin kurulması için yetki isteniyordu. Maamafih, biz zaten 1887'de 3617 kolcunun, 1888'deyse 4141 kişinin görevlendirilmiş bulunduğunu CL, RCA'dan biliyoruz. Yönetmeliğin basılı metni için, birinci tertip **Düstur**, cilt V, s. 733-44'e bakınız. Bu belgede ayrıca, kolculara kamu kuvveti statüsü tanınması öneriliyor, ama bunların tam jandarmaya karşılık olmadık'arı belirtiliyordu. Thobie, **op. cit.**, s. 188'de denmektedir ki, «le gouvernement accepte d'assimiler les agents de la

hükûmetinin onayını almak zorunda olması noktasında ısrar ediyordu.[35]

1890'da, Reji'nin Osmanlı uyruklu bir görevlisi, Saraya tekelden genel hoşnutsuzluğu dile getiren bir rapor sunmuştur. Kendisinin faaliyetin başından beri Reji müfetişi olduğunu söyleyen Nuri Bey, Osmanlı hükûmetinin payına düşen gelirin 3 milyon liradan fazla olması gerektiğini ileri sürmekteydi. Gerçekteyse, Reji'nin toplam kârı 2 milyon lira olup, daha da kötüsü, hazineye sadece 25.000 lira verilmekteydi. Devletin umduğu kârlar, İtalya, Avusturya ve Fransa hükûmetlerinin kendi tütün tekellerinden elde ettikleri ölçüde gerçekleşmemişti. Bunun üstüne üstlük, Osmanlı yetiştiricilerinden sürekli yakınmalar geliyordu. Düşük fiyatlar ve Reji baskısının diğer biçimleri, Nuri Beye göre, gitgide daha çok çiftçiyi, tütününü kaçakçılara satmaya teşvik etmekteydi. Sonuç olarak, Nuri Bey, hükûmetin eğer bütün tütün kârlarını yeniden elde etmesi olanaksızsa, Reji'yle Düyun-u Umumiye İdaresi'ne en çok yüzde 10 pay verilmesini öğütlemekteydi (oysa o sıra, herbiri yüzde 35'er alıyorlardı). Reji, sözleşmeden doğan sorumluluklarını yerine getirmekte güçlük çekiyorsa, o zaman hükûmetin imtiyazı iptal etmesi için nedenler olduğunu da eklemişti. Tekel zaten fazla bir kâr etmediği için, Nuri Bey Reji'nin devletleştirmeye karşı çıkmayacağından çok emindi.[36]

(...)

Reji'ye gelince, o da kendi payına, 1896 sonlarında hükûmete sunduğu bir raporda, devleti kaçakçılığa karşı savaşta işbirliği yapmamakla suçluyordu. Rapora göre, Osmanlı silâhlı kuvvetlerinin kendileri kaçakçılık yapmaktaydılar; hükûmet Reji kolcularını silâhsızlandırmış, böylelikle de, tekeli işlemesi olanaksız bir duruma sokmuştur. Reji, yakınmalarını destekleyen yüzlerce örnek gösteriyordu. Devletin Reji'yle işbirliği yapmaktaki isteksizliğini kanıtlamak için sıralanan örnekler arasında, İzmir valisinin merkezî yönetimin de desteğiyle, ruhsat alma sürelerini uzattığına ve Reji'nin izinsiz ekilmiş tütün fidelerini sökmesini engellediğine işaret edilmekteydi. Konya yöresinde de, aynı şekilde, şirketin itirazlarına karşın, sökme işlemleri yerel görevlilerce durdurulmuştu. (...)

Reji'nin yaptığı şikâyetlere rağmen, kolcu birlikleri, silâhlanmış halk topluluklarınca etkisiz hale getirilmişlerdi. Örneğin, Demirci sâkinleri Reji kuvvetlerini bastırmış, onların yakaladıkları bazı kaçakçıları salıvermiş ve elkoydukları tütünleri de almışlardır. Aynı yöredeki başka bir takım köylüler, Reji görevlilerini taşlamışlar ve yönetmelikleri uygulamalarına

compagnie a la gendarmerie.» Şubat 1892 tarihli **Divers Étude** (CL), hükûmetin kolculara silâh taşıma yetkisi verdiğini ve kamu kuvveti statüsü tanıdığını açıklamaktadır.

(35) BBA İradeler, MM 4122, 29. VIII. 1305/Mayıs 1888.

engel olmuşlardır. Köylüler, Samsun bölgesindeki Darende'de bir tekel deposunu yağmalamışlar, Zile ve çevresindeki tesisleri basmışlar ve büyük miktarlarda tütünü tahrip etmişlerdi. Komşu Tokat'taki bir silâhlı çatışmada da, köylüler elkonmuş 170 balya kaçak tütünü geri almışlar ve Reji kolcularının çoğunu yaralamışlardı. (...)

Hükûmet, Reji kolcularının silâhlarını ellerinden almaya karar vermiştir. Böylelikle, 1895 Eylül ayı sonlarında, Trabzon' daki Sıkıyönetim yetkilileri bu kuvvetleri silâhtan arındırmış ve örgütlerinin dağıtılmasını emretmişlerdir. 1895 Ekimiyle Aralığı arasında, Halep, Harput, Konya ve Bitlis'teki ve Bursa' nın bazı yerlerindeki Reji kolcu kuvvetleri silâhsızlandırılmışlardır. İzmir Valisi Hasan Fehmi Paşa, Reji kolcularının silâh taşımalarını yasaklamış ve buna aykırı davrananların hapse atılmasını buyurmuştur. Nihayet, 1896 Martında, Maliye nâzırı, Reji'ye kaçakçılığı önleme görevini ordunun üstlendiğini haber vermiştir.[37]

(...)

Devletin bu kolcu kuvvetlerini silâhtan arındırma kararı, Reji'ye düşmanlığından kaynaklanmış olmamakla birlikte, hükûmet tekelin karşılaştığı güçlüklerden yararlanmaya çalışmış ve sözleşme düzeninde değişiklikler yapılması için bastırmıştır. 1897'de, Reji'nin yakınmalarına karşılık, hükûmet tekel konusundaki tutumunu açıkça ortaya koymuştur.

> «Osmanlı İmparatorluğu'nu canlandırabilecek bir şey varsa, o da Reji uygulamasını tamamıyla yasaklamak ve bunun kötü sonuçlarını ortadan kaldırmak yoluyla, tütün tarımının kârlılığını gerçekten sağlamaktır.»[38]

(36) BBA Yıldız 14 2386 126 11, 13. V. 1307/Ocak 1890 tarihli sunuş mektubu.

(37) Not 17'ye bakınız. Hükûmetin kolculuk işlevini yerine getirmesinin coğrafî kapsamını ve süresini bilmiyoruz, ama herhalde bu iş bunalımın en had durumunda yalnızca birkaç ay sürmüştür. BBA BEO 128200, 12. V. 1319/Ağustos 1901'de hükûmetin yine, yukarıda 34 ve 35'inci notlarda anlatımını bulan politikayla tutarlı olarak, imparatorluk silâhlı kuvvetlerine tütün kaçakçılarını kovalama izni vermeyi reddettiğini görüyoruz.

(38) BBA Yıldız 14 463 126 9, tarihsiz, imzasız, 35 sayfalık elyazılı müsvette. Metinde, «Reji'nin kurulmasından beri geçen 14 yılda...» denilmektedir. İlkin «13» yazılmışken, sonra çizilip «14» yazılmıştır. Bu nedenle, müsvette 1897 ile 1898 arasında kaleme alınmış olmalı. Ayrıca, muhtemelen, 1898 Eylülünde özel bir kurul tarafından verilen nihaî raporun bir öntaslağıdır. Yıldız arşivindeki belge Türkçe olup, kurul raporununsa yalnız Fransızcası mevcuttur. Bu metinleri cümle cümle karşılaştırmadık; fakat taslakta ortaya atılan çoğu sorunlara, 1898 Eylülündeki raporda da yer verilmiştir. Dikkate değer bir istisna, şimdi alıntıladığımız, Reji'nin kaldırılmasıyla ilgili önermedir.

Rapora göre, toprak ve iklimin son derece elverişliliği karşısında, tekel doğaya aykırıydı. Üstelik, Reji'nin koyduğu sınırlamalar, eskiden imparatorluğun en zengin çiftçileri arasında olan binlerce tütün yetiştiricisini yoksulluğa düşürmekteydi. Tütün tarımı, artık memleket için de devlet için de bir servet kaynağı olmaktan çıkmıştı. Hükûmet, Nuri Beyin 1890 tarihli raporunu yineleyerek, birçok yetiştiricinin Reji'nin onlara zorladığı düşük fiyatların ve sınırlayıcı uygulamaların yarattığı yoksulluktan yakalarını kurtarmak için, istemeden kaçakçı olduğunu ileri sürmekteydi. Reji'nin faaliyet gösterdiği 17 yılda, şirketle kaçakçılar arasındaki çatışmalarda, her yıl «2.000'den fazla kişi»nin öldürüldüğü suçlaması da yapılmaktaydı.[39] Ayrıca, Reji altında tütün üretimi azalmıştı.[40] (...)

BİR DEĞERLENDİRME

[1899 yılına gelindiğinde] anlaşmazlığın temel noktaları çözülmeden kaldığı halde, hükûmetle Reji arasındaki ilişkilerin sert gerilimi gevşemiştir. Kaçakçılık bu dönemin geri kalanında da Reji'nin başına belâ olmaya devam eden ciddi bir sorun olarak kalmakla birlikte, bu konudaki çatışma sona ermiştir.[41]

Reji kendi malî durumunda düzeltimler yaptığı için, hükûmet politikalarına karşı çıkmaktan vazgeçmişti. Bundan ötürüdür ki, hükûmetle ve kaçakçılarla bir uzlaşma kabul etmeye istekliydi. Osmanlı İmparatorluğu'nda, devletin işbirliği yapacağı varsayımına dayanan büyük kârlar umuduyla faaliyete geçmişti. Bir yandan, boşuboşuna hükûmetin desteğini sağlamaya çalışırken, bir yandan da hisse senedi sahiplerinin temettü taleplerini karşılayabilmek için malî açıdan kuşkulu yöntemlere başvurarak rezervlerini tehlikeye atmıştı.[42] Reji'nin 1895 ile 1899 yılları arasında karşılaştığı halk muhalefeti, temettülere zarar vermiş ve bu kargaşa yılları boyunca şirketin izlediği malî politika, denetiminin dışında kalan koşullardan ne

(39) Bu belge, Şanda, **Bir Yarım Müstemleke Oluş Tarihi**, s. 40'taki (daha önce, 1898'de **Malûmat** gazetesinde çıkmış bulunan) iddianın kaynağı olabilir. Alman Sefiri Marschall, bu gibi mücadelelerde 472 kişinin yaşamlarını yitirdiğini ileri sürmektedir: AA Türkei 110, Bd. 26, Pera'da Marschall, 12 Mart 1898.

(40) Bak. not 38.

(41) du Velay, Essai, s. 512; RCL, 31 Temmuz 1908, s. 120-23; FO 195/2280 Konya'da Wylie 3 Ocak 1908. Bütün bu kaynaklar, çeşitli bölgelerde geniş çaplı kaçakçılık yapıldığını göstermektedir. Yukarıdaki 32'nci not, Genç Türk döneminde kaçakçılığın gerilediğini belirtmekle birlikte, bu iş Birinci Dünya Savaşı'na kadar sürüp gitmiştir. Bak. Edwin **Pears, Life of Abdul Hamid** (London, 1917) s. 178 ve 179, n. 1.

(42) Thobie, **op cit.**, s. 188.

denli olumsuz olarak etkilenebileceğini ortaya koymuştu. Yüzyılın başında siyasal ve ekonomik koşullar aşağı yukarı normalleşince, Reji kârları 1900'de 280.000 liradan 1903'te 418.000 liraya, 1907'de de 514.000 liraya fırlamıştı. Şirketin açıkladığı temettü oranı, 1898-1899 arasında yüzde 5'ken, 1905'e kadar yüzde 8 ilâ 9,5 olmuş, devrimden önceki son yıllarda da ortalama yüzde 12'yi bulmuştu.[43] Reji'nin 1899 ile 1908 yılları arasında, kaçakçılıkla mücadele etmek için yapılan harcamaların tırmanmasına karşın, malî durumunun düzelmesi, Osmanlı hükûmetine ve toplumuna dilediğini yaptırmak için gösterdiği çabalara bağlanamaz. Bundan, geniş ölçüde, şirketin denetimi dışındaki ikinci bir etken olan tütün dışsatım piyasasındaki artış sorumludur.

Düzenin yeniden sağlanması üzerine, gelişen dışsatım piyasası, Osmanlı tütün yetiştiricilerine ürünleri için ek mahreçler açmıştır. Reji'nin işlediği ilk on yıl boyunca, dışsatımlar toplam tütün satışların yüzde 65'ini oluşturmaktaydı; 1895 ile 1899 arasında iç satışlar yüzde 10 düşerken, bu oran satılan tüm tütünün yüzde 71'ine yükselmiştir. Bundan sonraki beş yılda, dışsatıma giden tütün oranı yüzde 72'ye çıkmış, 1905-1908 arasındaysa ortalama yıllık yüzde 76 olmuştur.[44] (...) Üstelik, aynı dönem boyunca dış satımcıların yetiştiricilere verdiği ortalama fiyatlar, Reji'nin önerdiği ortalama tütün fiyatlarından yüzde 27 ilâ 66 daha yüksektir.

Özet olarak, dış pazar Osmanlı tütün yetiştiricileri için, Reji'den daha yüksek fiyatlar vererek gitgide serpilen bir mahreç oluşturmuştur. Böyle olmakla birlikte, bundan tütün tekeli de yararlanmıştır. Yüksek dışsatım fiyatları, aksi takdirde Osmanlı Imparatorluğu içindeki karaborsada satılacak tütünlerden bazılarını dışa yöneltmiştir. Ayrıca, ürünlerini daha iyi pazarlama olanakları bulan yetiştiriciler, belki kaliteye daha büyük bir özen göstererek, Reji'nin satın almak zorunda oldu-

(43) CL, RCA 1900-1908; Pech, **op. cit.**, s. 32-36.

(44) Eldem, **op. cit.**, s. 134'ü izleyen tabloya göre. Tütün dışsatımının önemindeki değişiklikleri iç satışlara oranlayarak anlatmak, bu gibi değişiklikleri toplam tütün üretimiyle karşılaştırmaya yeğ görünmektedir. Çoğu yıllarda dışsatımla iç satışların toplamı, toplam üretime eşit olmamaktadır. Örneğin, Eldem 1905'te dışsatımların 16,6 iç satışlarınsa 7,8 bin ton olduğunu belirtiyor. Bunların toplamı, 24,4 bin ton etmektedir; oysa aynı kaynağa göre, o yılın toplam üretimi 38,7 bin tondur. Aradaki fark, muhtemelen, daha yüksek fiyat bulmak için depolarda bekletilen ya da düşük kaliteli olduğundan herhangi bir fiyata satılamayıp sonunda yakılan tütünlerdir. Son bir olasılık da, bu verilerin yanlış olmasıdır. Benzer üretim rakkamları, Salih Zeki, **Türkiye'de Tütün** (İstanbul, 1928) s. 348-49 ve **RCL**, 31 Mart 1897, s. 183'te verilmiştir.

ğu, kullanılamayacak kötü kaliteli tütün miktarını da azaltmışlardır. (...)

Tütünün dış pazarı genişlediği için, hükûmet şirketle ödünler koparamadan uğraşmak zorunda kalmıştır. 1890'ların sonlarında Reji'nin kapanması ya da devlete daha iyi koşullar önermesi gerçekten olanaklıyken, hükûmetin eline bu imtiyazdan kurtulma fırsatı geçmişti. Yine de, Reji'ye yardım eden dış pazar yükselişinden devlet de yararlanmıştır. 1890'ların başlarında yıllık ortalaması 42.000 liradan ibaret olan devletin Reji kârlarından aldığı pay, 1908 devriminden önceki beş yılda 99.000 lirayı bulmuştur.[45] (...)

Yukarıda belirtilen nedenlerden ötürü, hükûmet Reji'ye biraz belirsiz davranmıştır. Kaçakçılık konusunda da tutarlı bir tavrı olmamıştır. Kaçakçılığı bastırmaya kalkışsaydı, zaten Reji'nin kurulmasıyla yıpranan halk desteğini daha da yitirirdi. İmparatorluğun bazı yörelerinde halk geniş ölçüde kaçakçılıkla geçinmekteydi; özellikle Karadeniz'in Lâz kesimleriyle Ege adalarının Rum bölgeleri, böyle bir bastırmaya çok tepki gösterirlerdi. Zaten devletin elinde kaçakçılığı durdurmaya yetecek ne asker ne de para vardı. Bununla birlikte, Reji'nin kaçakçılığı tek başına denetlemesini istemiyordu. Onun için, tütünden başka silâh kaçakçılığı da yapan deniz kaçakçılarına engel olmakta Reji'yle işbirliği etmeye karar vermiştir.[46] Özellikle bu kaçakçılar, tekel kadar devleti de tehdit etmekteydiler. Haydutlara ve ola ki, devrimcilere de silâh satarak, tütün kaçakçıları, kaçakçılığı, devlete faydalı olabilecek bir biçimde yabancı bir girişimi zarara uğratma kategorisinden, devlet güvenliğini tehlikeye sokma kategorisine çıkarmışlardı. Böylece, bazı Osmanlı görevlileri tekele karşı tutum takınır, bazıları da Reji bordrosundan maaş alma karşılığında onu hoşgörürlerken, hükûmet deniz kaçakçılığını denetim altına almak için Reji'yle etkin bir işbirliğine girmiştir.

Devlet, ne Reji tekelini ne de kaçakçılığı ortadan kaldırabiliyordu. Şirketi kapatamamakla kendi uyruklarının desteğini kaybetmişti. Resmen kaçakçılığa gözyummanınsa, çifte sakın-

(45) CL, RCA, 1890-1909: Pech **op. cit.**, s. 36.

(46) Örneğin, BBA BEO 256447, IX.1326/Eylül 1908. Reji'nin kıyı devriyelerinde karşılaştığı sorunlar için, Thobie, **op. cit.**, s. 188'e bakınız. BBA İradeler MM 4534, 27.XI.1306/Temmuz 1889, Düyun-u Umumye İdaresi'nin bir gemi satın aldığını ve kaçakçılığın önlenmesi için kullanılmak üzere hükûmete devrettiğini belirtmektedir. Ayrıca, BBA BEO 209477, 26.I.1324/Mart 1906; 17132, 26.III.1319/Temmuz 1901; 75298, 14.IV.1315/Eylül 1897; 84758, 17.I.1316/Haziran 1898; 83464, 21.IV.1316/Eylül 1898; 204093, 8.X.1323/Aralık 1904; 11805, 3.VIII. 1310/Eylül 1892; 16525, I.XII.1310/Haziran 1893; 15323, 21.XII.1310/Temmuz 1893; 19040, 27.I.1311/Ağustos 1893; 23736, 17.V.1311/Kasım 1893; 50154, 22.V.1313/Kasım 1895.

cası vardı. Bu, bir kere haydutluğu ve devrimi teşvik ederek hükûmeti tehlikeye atıyordu. Sonra, yasanın koruyucusu ve bekçisi olan devleti yasasızlıktan yana gibi gösteriyordu. Osmanlı rejimi, yabancılara karşı bile olsa, kaçakçılık faaliyetine gerçekten ya da görünüşte razı olmakla, kendi yetkisine duyulan saygıyı yıpratmakta ve meşruiyetinin temellerini yıkmaktaydı.

SONSÖZ[47]

XIX'uncu yüzyılın sonlarında, gerek Kaçar İranı'nın gerekse Osmanlı İmparatorluğu'nun hükûmetleri ve halkları, yabancı tütün tekelleriyle çekişmek durumunda kalmıştır. İran, tekeli başından atmış, ama bu hareket istikrarsızlığa düşmesini ve özerkliğini kaybetmesini hızlandırmıştır Reji'ye katlanmak zorunda olan Osmanlı İmparatorluğu ise bağımsızlığını korumuştur. Bu iik Reji, onyıldan daha kısa bir zaman aralığıyla, 1884'te Osmanlı İmparatorluğu'nda, 1890'da da İran'da kurulmuşlardı. İran'ın tekeli, üstesinden gelmek için monarşinin fazla zayıf kaldığı bir tüccar-ulema koalisyonunun direnişi nedeniyle çok geçmeden parçalanmıştır. Iran'da Reji'nin karşıtları, İngiliz denetimindeki bir tekeli desteklemeyen Rusların varlığından da yararlanmışlardı. Osmanlı Rejisi, yabancı mali çevrelerden oluşan uluslararası bir konsorsiyumca kurulmuştu ve Batılı ulusların Osmanlı Rejisini sürdürmekte ortaklaşa bir çıkarları vardı: İran tekeli ise Avrupa devletleri arasındaki rekabeti kamçılamıştı. Ayrıca, bir önceki onyılda yerli bir tütün tekeli kurulmuş bulunması da, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Reji karşıtlığını bir ölçüde zayıflatmış olabilir. Osmanlı hükûmetinin uyruklarını denetleyebilecek kadar güçlü olduğu gerçeği de, önemli bir noktadır. Devlet uyruklarının yabancı tekele karşı öfke ve hoşnutsuzluklarına anlatım kazandırmalarına izin vermiş, ama bunu belirli sınırlar içinde tutmuştur.

İran'da (Kaçar monarşisinin isteklerine aykırı olarak) ortaya çıktığı gibi, Reji'yi zor kullanarak ortadan kaldıracak bir harekete gözyummak ya da böyle bir gidişi desteklemek, kabul edilemeyecek iki tehlike içermekteydi. Birincisi, Avrupa hükûmetleri, Düyun-u Umumiye ve Reji tahvil sahiplerinin adına müdahale edebilirlerdi. İkincisi, karşıt akım ivme kazanırken, devlet de denetimini elden kaçırabilirdi. Yukarıda daha önce anılan iki ayrık dışında, ulemanın Osmanlı Rejisine karşı halkı kışkırttığına dair herhangi bir kanıt yoktur. Trabzon'da-

(47) İran'da Reji'ye karşı faaliyetler için bak. Nikki R. Keddie, **Religion and Rebellion in Iran: The Iranian Tobacco Protest of 1891-1892** (New York, 1966); ve A.K.S. Lambton, "The Tobacco Regie: Prelude to Revolution," **Studia Islamica**, 22 (1974), s. 119-57 ve 23 (1975), s. 71-90.

ki mollanın tütün kullanmanın kötülüğü konusunda takındığı tavır, Iran'daki ulemanın benimsediği tutumla dikkate değer bir benzerlik gösterir, ama bu yalıtık (tek) bir örnektir. Ayrıca, Iran ulemasının şehirlik bölgelerdeki etkin rolünün tersine, Trabzon'daki molla kırlık alandaydı. Osmanlı Rejisinin yerel eşrafı bölgesel faaliyetlerine katarak kendi yanına almak için bir hayli çaba harcaması nedeniyle, tüccarlar da tekelin kaldırılması konusunda isteksizdiler. Kaldı ki, İran örneğinin tersine, Osmanlı Reji tekeli dışsatımı kapsamamakta, dolayısıyla tüccarların çıkarları oldukça korunmaktaydı.[48]

Reji'ye karşı Samsun'daki 1887 ayaklanmaları örneği, Iran'da ve Osmanlı ülkesinde yabancı tütün tekellerine karşı ortaya çıkan hareketler arasındaki farkı özetlemektedir. Samsun'da çok öfkeli ve pek iyi örgütlenmiş görünüşlü çiftçilerin Reji'nin uyguladığı politikaları protesto ettiklerini, ama herhangi bir gerçek sonuç alamadıklarını görüyoruz. Göstericileri, ne ulema ne tüccar desteklemiştir. Onun içindir ki, yerel hükûmet yetkilileri kolaylıkla yeterli güç toplayabilmiş, önderleri tutuklamış ve hareketi dağıtmışlardır. Ulema ve tüccar önderliğinden yoksun kalıp, devlet yetkililerince de bastırılınca, Reji'ye karşı halkın husumeti, ötedenberi kökleşmiş olduğu halde, Samsun'da da, bir bütün olarak Osmanlı İmparatorluğu'nda da dağınık kalmıştır.

Çeviren: Mete Tunçay

(48) Osmanlı tütün tüccarlarının etnik ve dinsel kökenleri de, bunda rol oynamış olabilir. İran'da tüccar sınıfı geniş ölçüde Müslümanlardan oluşmuş görünmektedir; Osmanlı İmparatorluğu'ndaysa tüccarların çoğu gayr-i Müslimlerdi. Osmanlı tütün tüccarları gerçekten Müslüman idiyseler, Reji-aleyhtarı hareket içindeki Müslüman unsurlar arasında geniş bir izleyici kitlesi bulamazlardı.

HALDUN GÜLALP

Popülizm Kavramı Üzerine

Bu kısa not'un amacı, *Yapıt*'ın son iki sayısında «Türkiye' de Popülizm» konusunda yer alan tartışmaya[1], deyim yerindeyse, bir müdahalede bulunmaktır. Buna gerek duyuşumun nedeni, Prof. Karacan'ın Prof. Boratav'ın yazısına yönelttiği eleştirilerdir. Kanımca, Karacan *yanlış* birşeyi tartışmaktadır. Karacan'ın yerini bulmayan eleştirileri, Türkiye'de (*bu anlamda* kullanılışı açısından) yeni bir kavram olan «popülizm»in[2], kanımca, tüm kapsamı ve bütünselliği içinde kavranmadığını göstermektedir. Fakat bu durumun bir ölçüde Boratav'ın konuyu sunuş biçiminden ileri geldiği öne sürülebilir.

Sözü edilen durumun en çarpıcı örneği, Karacan'ın şu sözleridir: 1962-76 dönemi «yıllık reel ücret artışlarını, popülist

(1) Boratav (1893); Karacan (1983).

(2) Bu tartışma içinde kullanıldığı anlamıyla "popülizm", esas olarak Latin Amerikan kaynaklı bir kavramdır. Yakınlarda yayımlanan bir çalışmamda (bkz. Güla'p, 1983) bu kavramın Türkiye'nin (1971-73 yılları dışta tutulmak üzere) 1960-80 dönemi için geçerli olabileceğini savunmuştum. Bu kısa yazıda ise popülizm kavramının ayrıntılı bir çözümlemesine ya da tanımlamasına girmeyip, aşağıda yazı boyunca kısaca öne süreceğim görüşlerin etraflı bir tartışması için, okuyucunun değindiğim çalışmama başvurmasını önermekle yetineceğim.

reel ücret artışının alt sınırı kesin şekilde tanımlanmadıkça, yüksek bulmak ve popülist iktisat politikasının bir parçası saymak çok güçtür.» (s. 84) Gerçekte, popülizm için bu tür bir tanım yapmaya olanak yoktur; bunun bir anlamı da yoktur. Popülizm, ücretlerin belli bir asgari artış hızı ile tanımlanamayacak kadar karmaşık bir siyasal/ekonomik/ideolojik olgudur. Daha önce belirttiğim gibi, burada bu olguyu çözümlemeye girişmeyeceğim; sadece birkaç noktanın üzerinde durmaya çalışacağım. Birincisi, Türkiye'de 1977-80 döneminde olduğu gibi, reel ücretlerin *azaldığı* bir dönem bile «popülizm» kapsamı altında yer alabilir. Burada önemli olan, popülizmin belirleyici bir ögesinin, «ithal ikameci sınaileşme» diye bilinen sermaye birikim modeli olmasıdır. Fakat Karacan olayın bu yönünü gözden kaçırmakta ve popülizmi salt emekçi sınıfların siyasal iktidarları baskı altına almak yoluyla gelir bölüşümünü kendi lehlerine çevirme süreci olarak algılamaktadır. Dolayısıyla, tüm yazısı boyunca, sözkonusu «amaç»ın gerçekleşmiş sayılamayacağını ve bu nedenle de «popülizm»den söz edilemeyeceğini savunmaktadır. Oysa, örneğin, Karacan yukarıda aktarılan ifadesini izleyerek şöyle demektedir: «Daha düşük bir reel ücret artış haddinin, daha düşük bir talebe ve yüzde 10.2'den daha düşük bir sanayi üretim artışına yol açması da pekâlâ mümkündü.» (s. 84) Bu gerçekten böyledir. Nitekim popülizm altında ücret politikası, bir yönüyle içe-dönük sınaileşme açısından iç pazarın genişletilmesi anlamına da gelir. İçe-dönük sınaileşme bunalıma düştüğünde ise, ücretlerin sistemli olarak düşürülmesi gündeme gelir. Sistemli ve merkezî bir politika aracılığıyla ücretlerin «istikrar»ın bir boyutu olarak düşürülmesi süreci, 1977-80 döneminde yaşanan, parasal ücretlerle enflasyonun bir yarış içinde olup da birincinin ikinciyi yakalayamaması nedeniyle ortaya çıkan «ücretlerin düşmesi» sürecinden farklı bir olgudur. Kaldı ki bu süreçte ücretlerin düşürülmesi de sınırsız olamaz. Ücretlerin belli bir asgari düzeye indirildikten sonra, diyelim ki, verimlilik artışına koşut olarak artmasına izin verilmesinden de söz edilebilir. Fakat bu kez ücretler artmaya başladı diye popülizmin yeniden gündeme geldiği herhalde söylenemez.

Sanırım bu çözümlemedeki sorunlar bir ölçüde Boratav'ın tanımlamalarından kaynaklanmaktadır. Boratav'ın tanımının içerdiği sınırlamalardan birincisi, dönemlemeye ilişkindir. Popülizmin 1976 yılında son bulduğunun ileri sürülmesi, sözkonusu karmaşık olgunun salt ekonomik yönüyle ve *özellikle de* salt ücretleri ilgilendiren yönüyle ele alınmasının bir ürünü görünümündedir.[3] Prof. Boratav yazısının başında (ss. 7-8) po-

(3) "Köylü gelirleri"ne ilişkin sayısal göstergeler, işçi ücretlerine ilişkin göstergeler kadar net bir tablo ortaya çıkarmadığı gibi, ona tümüyle paralel bir seyir de izlememektedir.
Gerçekte, ithal ikameci model altında tarım-sanayi ilişkileri, sana-

pülizmin kapsamlı bir tanımını yapmakla birlikte, çözümleme içerisinde bu kapsamlı tanımı bir yana bırakmaktadır. Baştaki tanımı çerçevesinde 1977-80 yıllarını popülist dönemin dışında bırakmaması gerektiği halde, «1977'den itibaren patlak veren ekonomik bunalımın, popülizmin işlerliği için vazgeçilmez olan ekonomik politikaların sürdürülmesini imkansızlaştırı»ması (s. 8) gerekçesiyle, dönemi 1976 yılı ile noktalamaktadır. Konunun, siyasal/ekonomik/ideolojik bütünlüğünden ayrılarak salt gelir bölüşümü ve esas olarak da ücret politikası olarak ele alınması, böyle geniş bir konuyu bilinçli olarak sınırlayıp yalnızca bir yönünü tartışmak amacından öteye gitmemekte ve çözümlemenin bütünü üzerinde belirleyici olmaktadır. Nitekim popülizmin bunalımı ve çöküşü de öncelikle ücret değişkeni ile açıklanmaktadır.

Boratav'a göre, popülizmin bunalımını simgeleyen 1977-79 yıllarında işçi ücretlerindeki yükselme, sınai katma değer içinde ücret payının hızla yükselmesine yol açmış ve bu durum, gelir bölüşümünü, egemen sınıflar açısından «hazmedilebilir» olmaktan çıkarmıştır. (ss. 16-17) Oysa, bu türden herhangi bir «hazmedilebilirlik» sınırını tanımlayıp saptamaya *teorik olarak* olanak yoktur. İkincisi, Karacan'ın belirttiğine göre, *özel kesimde* ücretlerin katma değer içindeki payı, 1975-79 yılları arasında sürekli düşüş göstermiştir. (Karacan, 1983, s. 86) Nitekim, Boratav'ın da belirttiği gibi ücretlerin «sermayenin tümü açısından toplam talebin de önemli bir unsuru» olduğu ve «sanayi sermayesinin iç piyasada çok yüksek kâr marjları ile çalışması anlamına gelen koruma rantının 'büyüklüğü»nün veri olduğu bir sermaye birikim modelinde (Boratav, 1983, s. 11), bunalımın kaynağını ücretlerin «aşırı» yükselmesinde değil, sözkonusu modelin kendine özgü çelişkilerinde aramak gerekir. Popülizm bu sermaye birikim modeli ile içiçe gittiği için, popülizmin bunalımının da bu modelin bunalımı ile içiçe çözümlenmesi gerekir.

Gerçekte Boratav, bunalıma ilişkin olarak, bu son noktaları dikkate alan ve bir anlamda «ücretlerin hazmedilebilir sınırı aşmış olması» çözümlemesini dışta bırakan bir çözümleme daha yapmaktadır. Bu alternatif çözümlemeye göre, 1970'lerin ortalarından itibaren başgösteren bunalım ve durgunluk ortamı, «popülizm»i dışlayan çözümleri gerektirir nitelikteydi. Bu bunalım *popülizmin sınırları dikkate alındığında,* tek çözüm olarak emekçi sınıflara empoze edilen bir istikrar programını öngördüğünden, ya «popülizm» kendi sınırlarını aşarak yeni

yide bir ölçüde "rant"a dayanan kazançların kaynağına ilişkin uzantılara da sahiptir. Bu konu, gerek teorik gerekse ampirik açıdan, burada ele alınamayacak kadar karmaşık sorunlar içermektedir.

bir siyasal yapıya ve buradan türeyen farklı iktisat politikalarına olanak verecekti, ya da bunalımla birlikte «popülizm» de son bulacaktı. Bunlardan ikincisi gerçekleşti. (ss. 16-18)

Bu çözümleme gerekli bütünselliği kavrıyor göründüğü halde, Boratav'ın yukarıda değinilen «popülizm» tanımlaması ile bağlantılı olarak ögelerine ayrıldığında, bir takım sınırlamalar içerdiği anlaşılmaktadır. Farklı bir deyişle: Bu çözümlemenin bir ögesi «büyüme» sürecinde karşılaşılan güçlükler, diğer ögesi ise ekonomik bunalım karşısında gündeme gelen istikrar programının «parlamenter» bir sistem içinde uygulanmasının önündeki güçlüklerdir. (Ücretlerin «aşırı» yükselmesi savının *mantıksal olarak* bu çözümlemenin dışında kaldığını yineleyelim). Bu her iki ögenin de, Boratav'ın popülizmi kavramsal olarak tanımlayışında temel öneme sahip ögeler olduğu anlaşılmaktadır. «Açıktır ki popülist iktisat (ve bölüşüm) politikalarının oluşmasında, iktidara gelmeleri veya iktidardan uzaklaşmaları genel oy mekanizmasıyla gerçekleşen ve bu nedenle geniş halk kitlelerinin kısa dönemli ekonomik isteklerine duyarlı olmak zorunda olan büyük egemen sınıf partileri arasındaki rekabet rol oynayacaktır» (ss. 10-11) ve «1962-1976 yıllarında yıllık reel büyüme hızlarının ortalama olarak yüzde 7'ye çok yaklaştığı dikkate alınırsa, popülizmin işlerliği için gerekli ve uygun büyüme temposunun bu dönemde sağlandığı söylenebilir. Aşağıda da gösterileceği gibi, 1976 sonrasında büyüme hızının düşmesi, sadece ulusal ekonominin değil, popülizmin de bir model olarak bunalıma girdiğini simgeleyecektir.» (s. 12) Şimdi bu ögelere dayalı tanımlamanın sınırlarını göstermeye çalışalım.

Birincisi, genel oy mekanizmasına dayalı bir siyasal sistemin, popülizmin *nedeni* (veya nedenlerinden biri) olduğu ileri sürülemez. Bunun en açık kanıtı, popülizm içinde aşılamayan bir bunalımla karşılaşıldığında, popülizmle birlikte bu mekanizmaların da ortadan kalkmasıdır. Diğer bir deyişle, bu tür bir siyasal sistem, genel anlamıyla popülizmin sadece bir parçası, bir *unsurudur*. Üstelik, kendi başına yeterli ya da belirleyici bir unsuru da değildir. Popülizmin ekonomik ve siyasal açıdan sonunu belirleyen ve 1980 yılı içinde yer almış olan ekonomik-siyasal dönüşümün temel unsurlarının, günümüzde, oy mekanizmasına dayalı sivil demokrasiye geçildiği bir dönemde de sürdüğü görülmektedir.[4]

İkincisi, genel olarak «büyüme», popülizm açısından gerekli bir koşul olmakla birlikte, yeterli bir koşul değildir. Diğer bir deyişle, önemli olan, büyüme sürecinin niteliği ve ona temel oluşturan özgül sermaye birikim modelidir. Bu konuda verilebilecek temel bir örnek, Brezilya'nın ünlü «mucizevi» büyüme sürecinin, popülizmin sona ermesini izleyen otoriter bir

(4) Bu konuda bkz. Işıklı (1983).

rejim altında yer almış olmasıdır Gerçekte bu noktanın önemi, yine günümüzde demokrasiye geçiş ile ekonomik büyüme arasında birliktelik arayan yaygın eğilimler açısından, özellikle vurgulanmaya değer niteliktedir. Belirtmek gerekir ki, büyüme ile eşitlikçi bir gelir bölüşümünün (giderek demokratikleşmenin) bağlantılı sayılması, popülizmin *ideolojik* boyutunu vurgulayan bir yanılsamadır. Gerçekten «popülist» deneyimin özgüllüğünün böyle bir birlikteliği (toplumdaki değişik sınıfların ekonomik gelişmeden bir pay alarak toplumsal-siyasal sistem ile bütünleşmesini sağlamak yoluyla) «gelişme» ekseni etrafında yaratmış olması, bu birlikteliğin evrenselliği konusunda yanılgıya yol açmıştır.

Dolayısıyla popülizmin bu sınırlı ögeler ya da değişkenler çerçevesinde değil, daha önce de değinildiği gibi, çok boyutlu bütünselliği dikkate alınarak değerlendirilmesi gerekir. Bu yazıdaki tartışma açısından önemli olan nokta da, popülizm olgusunun çok-sınıflılığıdır. Örneğin yeniden Karacan'ın «eleştirileri»ne gelirsek, Karacan sözkonusu dönemde herşeyin emekçi sınıflar lehine işlemediğini göstermek kaygısıyla, sermayenin de çeşitli kolaylıklardan yaralanmış olduğunu belirtmektedir. (s. 86) Karacan'ın burada saydığı kolaylıkların çoğu (ucuz KİT ürünleri, ucuz döviz, ucuz faiz vs.) popülizm ile içiçe giden ikameci sınaileşmenin tipik unsurlarıdır. Bu sınaileşme modelinin bunalımını izleyerek gündeme getirilen «model» ise, en azından tekelleşmeye neden olmak yoluyla, sermayenin kendi içinde de çelişkileri yoğunlaştıran niteliklere sahiptir.[5] Nitekim bu yeni «model» ile popülizmin bir arada gidemeyişinin bir diğer nedeni de budur.

Popülizmin çok-sınıflı yapısı bu noktada özellikle belirmektedir. Gelir bölüşümünde belirli düzelmelerin sağlanmış olması, yukarıda değinildiği gibi, kendi başına, seçimlere dayalı bir siyasal sistemin ve/veya «büyüme»nin bir ürünü değil, iç pazara dönük üretim yapan sermaye ile bu sayede gelirlerinde belli bir artışa olanak bulan emekçi sınıfların çıkarlarının (sınırlı bir temelde de olsa) buluşmasının bir ürünüdür.

İşte popülizmin ideolojik boyutu, bu *sınırlı* temelin mutlak ve evrensel olarak algılanmasında belirmektedir. Bunun yarattığı yanılgıların ise özellikle siyasal düzlemde önemli sonuçları olmuştu. Bu çerçevede Prof. Boratav'ın şu sonuç cümlesi önemli bir noktayı dile getirmektedir: Popülizmin bir çöküntüyle ortadan kalkmış olmasında, «Türkiye gibi ülkelerde burjuvazinin, burjuva demokrasisi doğrultusundaki dönüşümleri sürükleyecek özellikler taşımamasının; bu işi yapmaya aday olabilecek

(5) Ancak, vurgulamak gerekir ki, bu model, ithal ikamesi ile karşılaştırıldığında, bir bütün olarak «sermaye»nin lehine, emekçi sınıfların da aleyhinedir.

diğer sınıfların ise, belki biraz da popülizmin etkisiyle, bu tarihî misyonu ifa edebilecek öznel koşulları bir türlü edinememelerinin rolü vardır.» (s. 18),

KAYNAKLAR

Boratav, K. (1983), «Türkiye'de Popülizm: 1962-76 Dönemı Üzerine Notlar», *Yapıt,* Sayı 46-1.

Gülalp, H. (1983), *Gelişme Stratejileri ve Gelişme İdeolojileri,* Yurt Yay., Ankara.

Işıklı, A. (1983), «Ekonomik Model ve Sosyal Haklar», *Nokta,* Sayı 41,5-11 Aralık, s. 22.

Karacan, N. (1983), «Türkiye'de Popülizm: 1962-76 Üstüne Bir Not», *Yapıt,* Sayı 47-2.

"Akdeniz Bölgesinde Alternatif Stratejiler" Kollokyumu Üzerine Notlar

Italya'nın Napoli kentinde 24-26 Ekim 1983 tarihleri arasında «Akdeniz Bölgesinde Alternatif Kalkınma Stratejileri: Ulus, Bölge ve Dünya Düzlemindeki Stratejiler Arasındaki İlişkiler» konusu üzerinde uluslararası bir kollokyum düzenlendi. Toplantı, Birleşmiş Milletler Eğitim ve Araştırma Enstitüsü (UNITAR), İtalya Dışişleri Bakanlığı Kalkınma İşbirliği Dairesi (DCS) ve Güney İtalya için Kalkınma Yardımı Enstitüsü (IASM) tarafından örgütlendi.

Bu toplantı aslında aynı tema üzerinde başlatılan daha geniş bir çalışma programının bir parçası ve ilk aşaması idi. Akdeniz'in göreli olarak gelişmiş (ve Türkiye'yi de içerecek biçimde tanımlanan) *Kuzeyi* ile daha geri kalmış (ve tüm Arap ülkelerini kapsayacak biçimde tanımlanan) *Güneyi* arasında ortak bir tarih mirasından, kültür alışverişinden ve sosyo-ekonomik etkileşmelerden kaynaklanan benzerliklerle uluslararası işbölümü, kolonyalizm ve emperyalizm olgularının yarattığı ekonomik farklılaşmaları *birlikte* dikkate alan bir yaklaşım izlemek koşuluyla, Akdeniz toplumları üzerine karşılaştırmalı bir incelemeye yönelmenin verimli sonuçlar verebileceği kanısı, hareket noktasını oluşturmakta idi. Napoli toplantısı Akdeniz ülkelerinin yirminci yüzyıldaki ulusal gelişme deneyimleri ile dünya ekonomisinin bunalımı içinde karşılaştıkları sorunla-

rın bir ilk bilançosunu yapmayı hedeflemekte idi; bu toplantıda ulaşılan sonuçlardan hareket edilerek bölgenin ortak sorunları ve «alternatifler» üzerinde bir dizi yeni araştırma ve «alternatifler» üzerinde bir dizi yeni araştırma ve tartışmanın başlatılması sözkonusu idi. Anti-kriz politikalar, tarımsal bunalım ve farklı işbirliği modelleri, geleceğe dönük çalışmaların ana eksenlerini oluşturacaktı.

Napoli kollokyumuna Türkiye'den Korkut Boratav, «Türkiye'de Kapitalizmin Gelişiminde Devletin Rolü» ve «İktisat Politikası Seçenekleri ve Dünya Ekonomisi: Türkiye'deki Tartışma Üzerine Bazı Düşünceler»; Çağlar Keyder, «Türkiye'nin Sanayileşmesinde Politikalar ve Çatışmalar, 1965-1980» ve (I. Wallerstein ve G. Arrighi ile birlikte) «1918 Sonrasında Kuzey Akdeniz Ülkelerinde Devlet Yapıları ve Ekonominin Gelişimi»; Şevket Pamuk, «Uluslararası İşbölümü Içinde Türkiye Ekonomisi: Tarihsel Bir Perspektif» ve (Paris VIII Üniversitesi öğretim üyesi) Yıldız Sertel, «Türkiye'de Bunalım ve Toplumsal Dönüşümler» konulu tebliğlerle katıldılar. Asaf Savaş Akat ise davetli olduğu halde gelemedi.

Elliyi aşkın tebliğ sahibi ve bir o kadar da tartışmacının katıldığı kollokyum, genel sunuşların yapıldığı ve komisyon raporlarının tartışıldığı ilk ve son seanslar dışında, komisyon çalışmaları içinde yürütüldü. «Ulusal Gelişme Stratejilerinin Bilançosu», «Tarımsal Gelişme Stratejileri ve Gıdada Bağımlılık», «Gelişme Modellerinin Krizi ve İntibak Mekanizmaları», «Akdeniz'de Kuzey-Güney İlişkileri: Ticaret, Göçler, Sermaye Hareketleri», «Dünya Sistemi İçinde Akdeniz ve Alternatif İşbirliği İlişkileri» temalarını tartışan beş komisyon oluşturuldu.

Genel bir değerlendirme yapılacak olursa, çok farklı siyasî ortamlardan gelen ve resmî sıfatlar taşımayan sosyal bilimcilerin alternatif işbirliği modellerini tartışmaya hazır ve hevesli olmadıkları görüldü. Akdenizin Kuzeyi ile Doğusu ve Güneyi arasında kolonyalizm ve emperyalizmin belirlediği bir geçmiş, bu türden bir «işbirliği» tartışması üzerinde ağır bir yük oluşturmakta; Portekiz'den Yunanistan'a kadar uzanan şeritte -Yugoslavya hariç- sosyalist partilerin iktidarda olması, bu yükü hafifletecek bir entellektüel ortam yaratacak bir «yeni faktör» olarak algılanmamaktadır. Buna karşılık geçmiş gelişme deneyimlerinin ve krizin yarattığı sorunların incelendiği komisyonlardaki tartışmalar ilginç, verimli ve renkli oldu. Bu konularda Akdeniz ülkeleri arasında ortak noktalar en az farklılıklar kadar çarpıcı bir biçimde ortaya kondu. Fransa ve kısmen İtalya dışlanırsa, Portekiz'den başlayarak Türkiye'yi içermek üzere doğuya uzanan bir Kuzey Akdeniz alt-bölgesinin, ortak bir inceleme alanı oluşturacak ekonomik benzerlikler taşıdığı. Yugoslavya dışlanırsa bu alt-bölgede faşizm, otoriter rejimler ve parlamenter demokrasi arasındaki geçişlerin sosyal bilimciler için çok zengin ve tahrik edici bir malzeme kü-

mesi oluşturduğu bir kez daha anlaşıldı. Öte yandan, Türkiye'den başlayarak Akdeniz'in güneyine uzanan ülkeler grubu arasında, ekonomik alanda kopuklukların değil, derece farklarından oluşan bir çeşitlenmenin söz konusu olduğu da ortaya çıkmaktadır. 1980'li yılların dünyasında Akdeniz'e ortak bir görüntü sağlayan diğer bir olgu, dünya ekonomik bunalımı karşısında, anti-popüler bir «kriz-yönetimi» işlevini kabul etmeye farklı dozlarda direnen siyasi iktidarların yaygınlığıdır. Bu, radikal, ilerici eğilimli sosyal bilimcilere, özellikle iktisatçılara geleneksel iktisat programlarına alternatif anti-kriz politikaları üzerinde çalışmak ve bu sorunsal çevresindeki ulusal deneyimleri birbirlerine aktarmak yönünde kuvvetli bir dürtü oluşturmaktadır. Kollokyum bu doğrultuda bir fikir alışverişini başlatmış, ancak bunun ötesinde fazla mesafe alamamıştır. Bu konunun geleceğe dönük acil bir gündem maddesi olarak görülmekte olması en azından umut vericidir.

Konferansta ortaya çıkan bir diğer gerçek, geleneksel-ortodoks sosyal bilimin sınırları dışında yer alan eleştirici ve yaratıcı bir bilimsel birikimin, Akdeniz'in her iki kanadında da kök salmış bulunduğu hususudur. Fransız ve Italyan sosyal biliminin bu alanda güçlü bir geleneğe sahip olduğu malûmdur. Sevindirici ve ilginç olan, diğer ülkelerde de benzer bir geleneğin oluşmakta olmasıdır. Gerçi, Güney Akdeniz'den gelen bazı iktisatçıların zayıf içerikli ve kolaycı bir «Üçüncü Dünya'cı» retoriğe kapılma ve belagati ciddi analize yeğleme eğilimleri bu olumlu tabloyu zaman zaman zedelemiş olabilir. Yine de, Mısır, Suriye ve Magrep'te Fransız ve bazen Anglo-Sakson sosyal biliminin en aydınlık boyutlarını özümlemiş yeni ve dinamik bir araştırıcı ve kuramcı kuşağın yetişmekte olduğu açıkça görülmektedir. Öte yandan, Akdeniz'in Kuzey kanadında İspanya, Portekiz ve Yunanistan'da çok canlı ve çok boyutlu bir sosyal bilim atmosferinin gelişmekte olduğunu, bu ülkelerden kollokyuma yapılan katkılar göstermiştir. Bu ülkelerde uzun dikta yıllarının sosyal bilimleri kurutamamış olduğunu görmek şüphesiz sevindirici ve öğretici bir saptama oluşturmaktadır.

ATİLLA ERALP

Uluslararası İşbölümü Azgelişmişliği Açıklar mı?

Haldun Gülalp, Gelişme Stratejileri ve Gelişme İdeolojileri *(Yurt Yayınları; Ankara, 1983). 167 Sayfa, 350 TL.*

—I—

Değişik Latin Amerika ülkelerinde II. Dünya Savaşı sonrası dönemde gelişme stratejileri üzerine zengin ve yaygın tartışmaların ve çalışmaların yapıldığını görüyoruz (Felix, 1964). Tartışmalar hemen savaş ertesi dönemde «yapısalcılık» ve «monetarizm» görüşlerinin önerdikleri «içe dönük kalkınma» ile «dışa yönelik kalkınma» stratejilerinden hangisinin Latin Amerika toplumlarında geçerli olacağı ile başladı. İthal ikameciliğe ağırlık veren görüş, 1950'lerde ECLA'nın (Latin Amerika Ekonomik Komisyonu) yükselmesi ve önerdiği ithal ikameci kalkınma stratejisinin birçok Latin Amerika hükümeti tarafından uygulanmaya konulması ile etkinlik kazandı. Bu stratejinin 1960'larda başlayan krizi ise, bir yandan daha radikal «bağımlılık tezleri»ne, diğer yandan «ihracata yönelik strateji» yi savunan «yeni monetarist» görüşlerin ortaya çıkmasına yol açtı. Latin Amerika ülkelerinde strateji tartışmalarının ithal ikameciliğin kriziyle birlikte önemli ölçüde yoğunlaştığını ve bu tartışmalar içinde gelişme stratejisi-siyasi rejim ilişkilerinin artan bir önem kazandığını gözlemekteyiz (Collier, 1979).

Türkiye'de ise, ekonomik gelişme üzerine olan tartışmalarda ve teorik çalışmalarda odak noktası, uzun bir süre «geliş-

me stratejisi» olmamış; tartışmalar uzun bir süre liberalizm-devletçilik ekseni üzerinde yürümüştür. 1950'lerde bu eksenin «liberalizm» tarafı etkiliyken, 1960'larda planlama ve «devletçilik» kısmının ağır bastığını görüyoruz. Böyle bir eksenin etkili olmasında, Gülalp'in kitabında önemle üzerinde durduğu «Kadrocu tezler»in Türkiye'nin düşünce hayatındaki devamlılığının büyük yeri vardır. Latin Amerika'da uygulanan çeşitli stratejilerin, örneğin ithal ikameciliğinin arkasında «yapısalcılık» gibi sistematik teoriler oluşurken, Türkiye'de ithal ikameciliğinin uygulamaya konulduğu dönemde yaygın ve sistematik teorik bir uğraş görememekteyiz.

Strateji üzerine tartışmalar ve çalışmalar, Türkiye'de ithal ikameciliğinin kriziyle birlikte ağırlık kazanıyor. Artan bir şekilde liberalizm-devletçilik ekseniyle içiçe olarak, ithal ikameciliği-ihracata yönelme stratejileri tartışılmaya başlanıyor. 25 Ocak kararlarının yürürlüğe konması ve yeni bir stratejiye geçişin başlaması, bu tartışmaları hızlandıran bir olaydır. Tartışmalarda ve çalışmalarda dikkatimizi çeken önemli bir özellik, bunların hızla güncelleşmesidir. Güncelleşme içinde «taraf tutma» ağırlık kazanmış; ithal ikameciler ve ihracata yönelik stratejiyi savunanlar şeklinde taraflar oluşmuştur. Bu hızlı «taraf tutma» içerisinde ekonomik stratejilerin nasıl çalışacağı gözardı edilmekte ve «polemiksel hava» egemen olmaktadır.

Bu ortam içinde oluşan değişik yaklaşımlara baktığımızda, ekonomik stratejileri bağımsız değişken olarak görmenin değişik şekillerinin etkili olduğunu görmekteyiz (Ebiri, 1979, 1980; Boratav, 1979). İhracata yönelmeyi savunan görüş, bu stratejiyi hükümetler tarafından her zaman uygulanabilir ve hattâ uygulanması gereken tek strateji olarak görüyor. Bu anlamda ihracata dönük model mutlaklaştırılmakta, zamandan ve mekândan bağımsız hale getirilmektedir. İthal ikameciliğini savunan görüş ise, azgelişmiş ülkelerin sanayileşmesinin serbest pazar ekonomisi içinde olamayacağını ve ithal ikamesinin sanayileşmenin gelişeceği korumacılığı sağladığı için gerekli olduğunu vurguluyor. Böylece sanayileşmenin ancak devlet müdahalesi ile serbest pazar ekonomisinden uzaklaşılarak ve azgelişmiş ülkelere «kabul ettirilmeye» çalışılan «evrensel işbölümüne» karşı çıkılarak sağlanacağı savunuluyor. Dikkatimizi çeken, bu görüşün II. Dünya Savaşı sonrası dönemde önemi gitgide artan sermaye hareketleri serbestliği olgusunu ve bunun azgelişmiş ülkelerdeki etkisini gözardı etmesidir. Bunun sonucu, ithal ikameci kalkınma stratejisi ile uluslararası üretici sermayenin iç pazara yönelmesi arasında sanki hiçbir ilişki yokmuş gibi davranılmaktadır (Eralp, 1982). Belli bir «müdahalecilik», sanayileşmeyi sağlayıcı tek araç olarak görülüp âdetâ tabulaştırılıyor.

Ekonomik stratejiler üzerine tartışmalar ve çalışmaların geliştiği düşünce ortamının dikkatimizi çeken diğer bir özelliği, Latin Amerika ülkeleri ile benzerlikler ve farklılıkların bu konularda düşünenler üzerinde ağırlığını hissettirmeye başlamasıdır. Birçok çalışmada, açıkça belirtilmeden, Türkiye'deki ekonomik gelişmelere Latin Amerika modellerinden yaklaşılması sözkonusu oluyor. Bu çerçevede, sistematik çalışmalarla gelişme stratejilerine «karşılaştırmalı» bakmanın gerekliliği ortaya çıkıyor.

Gülalp'in çalışması, yukarıda ana hatlarını çizmeye çalıştığımız düşünce ortamı içinde oluşmuştur. Gülalp, strateji çalışmalarında daha ileri bir aşamaya gidebilmek için kendisine iki hedef çizmiş. Birincisi, taraf tutma yaklaşımlarını eleştirerek ve aşarak, değişik stratejileri «anlamaya» yönelmek; anlamak için ise önemli değişkenleri saptamak ve daha tutarlı bir çerçeve oluşturmak. İkincisi, bu çerçeveyi «karşılaştırmalı bir çözümleme» üzerine oturtmak, böylece daha «evrensel» bir modele gitmeye çalışmak. Bu bağlamda, Gülalp hem Latin Amerika hem de Türkiye'deki ekonomik stratejiler üzerinde çalışanların ortak yanılgılarını ve tutarsızlıklarını sergiliyor.

Gülalp'in temel sorununu böylece gelişme stratejileri üzerine daha tutarlı bir çerçeve geliştirmek olarak belirleyebiliriz. Türkiye'deki strateji çalışmalarına yöneltiği eleştirinin temelinde yatan fikir, bu çalışmaların devleti bağımsız, sistemin dışında bir olgu gibi algılamaları. Gülalp bu çalışmaları şu noktalarda eleştiriyor :

— *Devleti ve onun politikalarını (stratejiler gibi), sınıflardan, sermaye birikimi süreçlerinden ve uluslararası işbölümünden bağımsız görüyorlar.*

— *Bu görüşün temelleri, Kurtuluş Savaşı ile Devletçilik ilişkisini bağlantılı gören Kadrocu tezlerden kaynaklanıyor.*

— *Bu bağlantıyı kurmak, anti-emperyalist bürokrasi kavramına ağırlık vermeyi ve onu sistem dışında görmeyi gerektiriyor.*

— *Bu tezler, sonraki gelişme stratejileri çalışmalarını da etkiliyor ve yanılgıların temelini oluşturuyor.*

Son kitabı (1983), Gülalp'in çalışmalarında belli bir aşamayı, sentezi yansıtıyor. Bundan önceki çalışmalarında dikkatimizi çeken birbiriyle bağlantılı iki sorun alanı vardı. Birinci sorun alanı, odak noktasını bağımlılık teorilerinin oluşturduğu azgelişmişlik teorileri idi (Gülalp, 1979; 1981). Bu çalışmalarında Gülalp bağımlılık teorilerinin yapısalcılıkla birlikte düşünülmesini; çünkü bağımlılık kuramının yapısalcılık sorunsalından ayrılamadığını öne sürüyordu. Her iki yaklaşım tarzının da temelde ülkeleri çözümleme birimi olarak aldıklarını ve dünya sistemini metropol-uydu biçiminde kavramsallaştırdıklarını belirtiyordu. İki yaklaşım da Gülalp'e göre devleti sistem dışı bir araç olarak görüyor ve devlet müdahaleciliğine

dayanan değişik stratejiler öngörüyorlardı. Böylece her iki yaklaşım tarzı da milliyetçi-devletçi-gelişmeci çizgide buluşuyordu. Gülalp'in sonraki çalışmalarındaki sorun alanı, Türkiye'deki gelişme stratejileridir. Bu çalışmalarında da Gülalp devlete sistem dışıymış gibi yaklaşan yukarıdaki görüşlerin eleştirisini tekrarlamış ve gelişme stratejilerinin uluslararası işbölümü ve sermaye birikimi süreçleri tarafından belirlendiğini göstermeye çalışmıştı.

Yeni çalışmasında Gülalp, hem gelişme teorilerini, hem de gelişme stratejilerini Latin Amerika deneyimi ile birlikte ele almaktadır. Böylece Türkiye'deki gelişme stratejilerini Latin Amerika ile karşılaştırırken, daha önceki çalışmalarında üzerine eğildiği Latin Amerika azgelişmişlik teorilerine Türkiye'dekileri (Kadrocu tezleri ve devamlarını) da ekleyip, bu değişik çalışmalar arasındaki benzerlikleri göstermeye çalışmaktadır. Ayrıca, ekonomik strateji-siyasal rejim ilişkileri üzerine bazı genel gözlemlerini sunmaktadır.

Bu çalışmasında Gülalp kendisine iki amaç belirliyor. Birinci amacı, Türkiye tarihinin yeniden yorumlanması. Böylece gelişme stratejileri, Gülalp'in yaklaşımı içinde gelişme tarihinin yeniden yazılması gibi oldukça iddialı bir amaç bağlamında ele alınıyor. Gülalp'in çalışması yeni bir tarih çalışması üzerine dayanmıyor. Aksine, Türkiye tarihinin yeniden yorumlanmasını mevcut bilgi birikimi ile yapacağını öne sürüyor. İkinci amacı, «Kadroculuk» ve devamı olan görüşlerin eleştirilmesi. Gülalp'e göre Türkiye'deki görüşlerin tutarsızlığını, özellikle devlet müdahaleciliği ve devletin algılanış biçimi ile Türkiye'nin uluslararası işbölümündeki konumunun algılanış biçimi meydana getiriyor. Daha tutarlı bir çerçeve oluşturmak için bu iki alana eğilmek gerektiğini öne sürüyor.

Dönemleme, Gülalp'in çalışmasında «karşılaştırmalı çözümleme» metodunun temelini oluşturmaktadır. İlk olarak, Latin Amerika gelişme tarihinin bu konuyla uğraşanlar tarafından üç ana döneme ayrıldığını belirliyor :

«a) Öncelikle ticaret ve tarım sermayesi birikimine dayalı ihracat ekonomisi dönemi; b) öncelikle iç pazara dönük sanayi sermayesi birikimine dayalı ithal ikameci dönem; c) iç pazarın değişik biçimlerde uluslararası rekabete açıldığı ve genellikle ihracata dönük sanayi sermayesi birikiminin önceliği aldığı ithal ikamesi sonrası dönem» (*s. 10-11*). Latin Amerika tarihinden çıkarılan bu dönemleme üzerine, Gülalp temel hipotezlerinden birini oturtuyor: Türkiye'nin gelişme tarihi de, bazı farklarla, bu dönemlemeye uymaktadır.

Gülalp'in ikinci temel hipotezi: Latin Amerika kökenli bağımlılık tezlerinin, özünde Kadro'cu tezlerden farklı olmadığıdır. Gülalp'e göre her iki teorik yaklaşımın da ortak ideolojik kökenleri şunlar . *Milliyetçilik, devletçilik* ve *gelişmecilik*. Bu üç ideoloji arasında ayrıca organik ilişkiler de bulunuyor. Gü-

lalp, bu görüşlerin çalışmada eleştireceği temel savlarını şöyle belirliyor :

1. «*Azgelişmiş ülkeler için gelişmenin ancak kapitalist dünya sisteminden bağımsız olarak gerçekleşebileceği görüşü*» (s. 11-12).

2. «*Azgelişmiş ülkelerde bunu gerçekleştirmeyi amaçlayacak (ya da sağlayabilecek) bir toplumsal sınıf olmadığı için bu görevi ancak devletin üstlenebileceği görüşü*» (s. 12).

Gelişme stratejileri, Gülalp'in yaklaşımı içinde, o döneme egemen olan sermaye birikimi süreçleri tarafından belirlenmekte; sermaye birikimi süreci ise içteki sınıf yapısı ve buna uyumlu olarak dünya sisteminin gerektirdiği uluslararası işbölümüne katılım biçimi tarafından belirlenmektedir.

—II—

Gülalp'in çalışması iki ana bölümden oluşmaktadır. «Azgelişmişlik ve Gelişme Stratejileri» başlıklı birinci kesimde odak noktası, Türkiye gelişme tarihinin Latin Amerika ile karşılaştırmalı olarak yeniden yazılmasıdır. İkinci ana bölüm ise «Azgelişmişlik ve Gelişme İdeolojileri» ana başlığını taşımaktadır. Bu kısım, Gülalp'in ikinci sorun alanı olan Türkiye'deki ve Latin Amerika'daki gelişme teorilerinin eleştirilmesi ve bunların teorik ve ideolojik kökenlerinin belirlenmesi üzerinde odaklaşıyor.

«Azgelişmişlik ve Gelişme Stratejileri» bölümünün önemli bir kısmı Türkiye ve Latni Amerika tarihlerinin karşılaştırmalı olarak anlatılmasına ayrılmış. Bu anlatım içinde *uluslararası işbölümü* kavramı egemendir. Bu kavramın Gülalp için önemini şu genel belirlemede görmekteyiz :

«*Kapitalizmin uluslararası bir sistem olarak gelişimi, sözkonusu işbölümünün tarih boyunca girdiği biçimler ve geçirdiği aşamalarla doğrudan ilintilidir*» (s. 18).

Uluslararası işbölümünden Gülalp'in ne anladığını incelediğimizde, şu tanımı görüyoruz :

«*Sanayi devrimini gerçekleştiren ülkelerle gerçekleştirmemiş (ya da gerçekleştirmeleri engellenmiş) ülkeler arasında yer alan bu işbölümünde: birinci grup ülkeler sınai ürünlerinin üreticisi ve ihracatçısı, ikinci grup ülkeler ise sınai ürünlerin pazarı ve ilksel ürünlerin (ucuz hammadde ve yiyecek maddeleri) sunucusu konumuna girmişlerdir*» (s. 17). Gülalp'in azgelişmişliği isbölümüne dayanarak tanımladığını görüyoruz : «...ürünler düzeyinde tanımlanan işbölümü toplumsal yapılar düzeyinde de bir farklılaşma anlamına gelir» (s. 17). Böyece oluşan «çağdaş» azgelişmişliğin başlangıç tarihimi. Gülalp sanayi devrimi olarak görüyor. Sanayi devriminden sonra «...sistemin pazarlarını dünya ölçeğinde genişletme zorunluluğu uluslar-arasında düzenli bir işbölümünün oluşmasına yol açmıştır» (s. 17). Rç.FE

Sanayi devriminden sonra oluşan bu işbölümü, 1929 Dünya Bunalımına kadar sürüyor. Büyük Bunalımdan sonra yeni bir işbölümü ortaya çıkıyor. Üretken sermayenin uluslararasılaşması ile azgelişmiş ülkeler belli bir sanayileşme sürecine giriyorlar ve bu ülkelerle gelişmiş kapitalist ülkeler arasında yeni bir *işbölümü* oluşuyor.

Gülalp'e göre, Latin Amerika için azgelişmişlik tarihinin başlangıcı, 1850 yılları. Bu tarihin öneminin ülkelerin siyasal bağımsızlıklarını kazanmalarından geldiğini görüyoruz. Latin Amerika'daki azgelişmişlik ile siyasal bağımsızlık arasındaki ilişki irdelenmeden hızla geçiliyor. Türkiye içinse bu değişkenin öneminin olmadığını anlıyoruz, çünkü azgelişmişliğin başlangıç tarihi burada 1838. Gülalp hem Latin Amerika'nın hem de Türkiye'nin bu ilk dönemde ihracat ekonomisi ile dünya ekonomisine katıldıklarını ve «serbest ticaret» politikası izlediklerini belirtiyor. Bu benzer yapılar I. Dünya Savaşına kadar sürmektedir. Gülalp, I. Dünya Savaşının Latin Amerika ve Türkiye üzerinde farklı etkileri olduğunu öne sürüyor: «Türkiye'nin bu dönemdeki en önemli özgüllüğü siyasal yapıdaki değişimdir» (s. 21). Gülalp'in bu özgüllüğün altını çizmesi belirsiz kalmaktadır. Çünkü bu olay Gülalp'e göre «ne amacı ne de sonucu açısından Türkiye'nin uluslararasında sahip olduğu yeri değiştirmeye yönelik olmamıştır» (s. 22). Dolayısıyla, önemli bir dönüşüm değildir: işbölümü aynen devam etmektedir. Burada yine Gülalp'in uluslararası işbölümüne verdiği önemin açık bir örneğini görmekteyiz.

Gülalp'e göre esas dönüşüm (uluslararası işbölümündeki dönüşüm), Büyük Bunalım ile birlikte olmuştur. Büyük Bunalım ile Latin Amerika toplumlarında sanayi sermayesi gelişir ve toplumsal egemenliğe artık ortaktır (s. 25). Gülalp, Türkiye'deki gelişmelerin de özünde Latin Amerika ülkelerine benzediğine inanıyor. Kriz ortamında Türkiye'de de sınai sermaye birikimi gereği ortaya çıkıyor. Yalnız, Türkiye'deki dönüşüm sürecini Latin Amerika ülkelerinden farklı kılan ve ondan sonraki gelişmeleri de etkileyen önemli bir unsur «...sanayi burjuvazisinin henüz var olmayışı(nın), devletçiliği zorunlu kılmasıdır» (s. 28). İki dünya savaşı arasındaki dönemde bu temel farklılıktan dolayı Türkiye'de dönüşüm gerçekleşmeyince, Türkiye ve Latin Amerika ülkelerinde İkinci Dünya Savaşının etkileri de farklı oluyor. Latin Amerika ülkelerinde sanayi burjuvazisi güçlü olduğundan, savaştan çıkıldığında ithal ikameci stratejide bir devamlılık sözkonusudur. Türkiye ise savaş yıllarından «...farklı biçimde ticaret sermayesi ve toprak sahiplerinin daha da güçlenerek çıkmalarını yaşıyor» (s. 37). Böylece sanayi sermayesi yokluğunda, güçlenen kesimler farklıdır; bundan dolayı da ithal ikameci birikim tarzında Türkiye'de bir kesinti vardır ve «...savaş sona erdiğinde Türkiye'nin izleyeceği yolun Latin Amerika'nınkinden farklı olması ortaya

çıkıyor» (s. 37). Dikkatimizi çeken, Gülalp'in bu kısım boyunca Latin Amerika ve Türkiye arasındaki benzerlikleri belirlerken uluslararası işbölümü kavramını temel aldığı, farklılıkların analizine yönelirken ise içteki sınıf yapısına önem verdiğidir. Farklılık olarak gördüğü en temel unsur, içteki sınıf yapısı içindeki sanayi sermayesinin konumudur. Fakat uluslararası işbölümü ile içteki sınıf yapısı arasındaki ilişkiler, Gülalp'in analizinde oldukça genel düzeyde ve belirsiz kalmaktadır :

«Bu işbölümünde yer alan ülkelerin içsel yapıları, uluslararası sistemin hem belirleyici hem de belirleneni olduklarına göre, içinden geçilen aşamalar her iki grup ülkenin içsel yapısının evrimi ve gelişimi sürecinde geçirdiği aşamalarla bağlantılı olarak izlenebilir» (s. 18).

Savaş sonrası dönemde, A.B.D. hegemonyasının şekillendiği dünya sistemine azgelişmiş ülkelerin farklı katılım şekilleri sözkonusu olabilmekte; geleneksel dışa yönelik strateji ile ithal ikameci strateji birarada yer alabilmektedir. Ama Gülalp'e göre bu farklılık uzun dönemde yine kalıcı değildir :

«Savaş Sonrası dönemde uluslararası işbölümünü belirleyen bu yapıya (ithal ikameci birikim süreci) farklı bir yoldan da olsa Türkiye'nin evrildiği görülmektedir» (s. 44). Uluslararası işbölümü ağırlığını yine hissettiriyor ve kısa bir zaman içinde Latin Amerika ülkeleri ve Türkiye ortak bir sermaye birikim sürecine giriyorlar.

Gülalp, II. Dünya Savaşı sonrası dönemin analizinde, dünya sisteminin hiyerarşik yapısını önemli bir unsur olarak analiz içine katmakta, Türkiye'nin izlediği ekonomi politikalarının A.B.D. hegemonyasına paralel gittiğini vurgulamaktadır. Bu unsur özellikle Türkiye analizinde önem kazanıyor; Latin Amerika ülkeleri üzerindeki belirlemelerinde aynı şeyi göremiyoruz. Böylece uluslararası işbölümünün çağdaş azgelişmişliğin temel belirleyicisi olmasının yanısıra, dünya sisteminin hiyerarşik örgütlenişinin de etkili olduğunu anlıyoruz. Ama, uluslararası işbölümü ile dünya sisteminin hiyerarşik örgütlenişi arasındaki ilişkiler oldukça belirsiz kalmaktadır.

Gerek Latin Amerika'da, gerekse Türkiye'de ithal ikameci strateji, Gülalp'e göre, iç pazar sınırlarına geldikçe ve döviz darboğazı belirdikçe krize giriyor. Bunların aşılması ise sermaye birikim sürecinin ihracata dönük olmasını gerektiriyor. Böylece yeni bir uluslararası işbölümü ve azgelişmiş ülkelerin dünya sistemine yeni katılım biçimleri ortaya çıkıyor (s. 56).

Gülalp bu noktaya kadar genel bir Latin Amerika modelinden bahsederken, bu noktada Latin Amerika ülkeleri arasında farklılıklar çiziyor. Bunalıma düşülen tarihlerdeki dünya ekonomisinin koşullarının Latin Amerika ülkelerini değişik şekillerde etkilediğini öne sürüyor. Dünya ekonomisinin genişleme sürecinde olmasının Brezilya'ya belli avantalar sağladığını ve sanayi ürünleri ihracatına yönelmesini kolaylaştırdığını belirt-

tikten sonra, diğer Latin Amerikan ülkelerinin aynı dönüşümü gerçekleştiremediğine dikkati çekiyor. Örneğin yazara göre Şili ve Arjantin'de Brezilya'dan farklı olarak dünya krizinin etkisi altında sanayileşmenin terkedilmesi ve «dünya sistemine geleneksel katılım biçiminin» ortaya çıkması sözkonusu. Böylece, Brezilya «tipik olmayan» bir örnek olarak kalmıyor mu? Ortak süreçten bahsetmek nasıl mümkün oluyor? Bu noktada daha genel bir soru geliyor akla: IMF'nin anti-sanayiciliği doğrulanmıyor mu?

Ihracata yönelik stratejilerde de Türkiye, yine bazı farklarla, Latin Amerika ülkelerini takip ediyor. Türkiye'nin de bunalıma benzer çözümler bulmaya çalıştığını belirten yazara göre, kendi özgül koşullarından ve bunalıma düştüğü andaki dünya koşullarının farklılığından ötürü, Türkiye'nin bunalımdan çıkış biçimi farklı olabilecektir.

Bu kısmın son bölümünde Gülalp, analizindeki odak noktasını değiştirerek, ekonomik stratejilere «tekabül eden» siyasi rejimleri belirlemeye çalışmaktadır. Önceki bölümlerde, gelişme tarihini gelişme stratejileri açısından dönemlemişti. Burada, bu dönemlerin aynı zamanda sırasıyla oligarşik yönetim, popülist yönetim ve otoriter yönetim olmak üzere farklı siyasal rejimlerle de nitelenebileceğini öne sürmektedir (s. 69). Böylece ekonomik stratejilerin, daha genel olarak sermaye birikimi süreçlerinin, siyasi rejimleri belirlediğini anlıyoruz. Gülalp bu konudaki düşüncelerini şöyle açıklıyor :

«Genel bir tanımlama ile devletin işlevi ve konumunun içteki sınıf yapısı ve dünya sistemine katılım biçimi tarafından belirlenen sermaye birikim sürecinin gereklerini yerine getirmek olduğu ileri sürülebilir» (s. 73).

Burada, Gülalp'in yaklaşımına ilişkin, önemli ipuçları görüyoruz. Uluslararası işbölümü ve içteki sınıf yapısı, sermaye birikimi sürecini; ortaya çıkan sermaye birikimi süreci ise, devletin işlevi, konumu ve politikalarını belirliyor. Bundan dolayı, Gülalp'e göre «Türkiye'nin gelişme tarihindeki dönüm noktası Kurtuluş Savaşı değil, 1930 Bunalımıdır» (s. 74). Zira, Latin Amerikan ülkeleri 1920'lerin başında bir kurtuluş savaşı geçirmedikleri halde, Türkiye gibi 1930'larda içe dönük bir sanayileşme stratejisi benimsemişlerdir.

Gülalp'in, uluslararası işbölümünü temel almasına rağmen, otoriter rejimlerin ortaya çıkışında yabancı sermayeye ağırlık vermediğini görüyoruz. Türkiye örneğinin yabancı sermaye ögesinin çok da önemli olmayabileceğini gösterdiğini vurgulayarak, yabancı sermayeye ağırlık veren görüşleri eleştiriyor (s. 79). Türkiye'de Latin Amerika'daki kadar ağırlıkta yabancı sermaye olmadan da aynı tip siyasi rejim evriminin görüldüğünü (otoriter rejimlere doğru) öne sürüyor. Böylece, Gülalp, bu bölüm boyunca Latin Amerika ve Türkiye'deki siyasi rejimlerde de benzerlikler olduğunu göstermeye çalışıyor.

Dikkatimizi çeken, Gülalp'in analizinin özellikle popülist rejim ve otoriter rejim üzerinde odaklaşmasıdır. Oligarşik siyasal rejim gözardı edilmekte; Latin Amerika ve Türkiye bu çerçevede karşılaştırılmamaktadır. Gülalp'in burada Türkiye ve Latin Amerika ülkeleri arasındaki farklardan önemli birisi olan toprak sahiplerinin yapısını ve etkinliğini dikkate almadığını görüyoruz. Bütün çalışma boyunca Latin Amerika ve Türkiye'nin tarım yapıları nedense analize katılmıyor.

«Azgelişmişlik ve Gelişme İdeolojileri» başlıklı ikinci ana bölüm, «Türkiye Üzerine Kadrocu Tezler» ve «Latin Amerika Üzerine Bağımlılık Tezleri» başlıklı iki alt kısımdan oluşmaktadır. Bu iki alt kısımda Gülalp'in temel amaçları şunlardır :

1. *Kadrocu tezlerin teorik temellerini ve ideolojik uzantılarını göstermek.*
2. *Türkiye üzerine günümüzde yazılan birçok şeyin, ekonomik strateji üzerine olanlar da dahil olmak üzere, Kadrocu tezlerden kaynaklandığını ortaya koymak.*
3. *Latin Amerika'da gelişen «bağımlılık tezleri»nin «yapısalcılık» görüşünden kaynaklandığını ve bu sorunsalı aşamadığını göstermek.*
4. *Kadrocu tezler ile Latin Amerika'daki bağımlılık tezlerinin aynı teorik ve ideolojik temellere dayandığını öne sürmek.*

Gülalp önce Türkiye'de günümüzde etkin olan çeşitli «teorik» yaklaşımları ele alıyor: Avcıoğlu, Cem, Trimberger, Boratav, Kongar gibi. Bu görüşlerin özünde Kadrocu tezlere dayandığını, temel kavramlarını ve belirlemelerini inceleyerek «Türkiye'nin gelişme tarihinin yorumlanışında anti-emperyalizm ile aydınlar ya da bürokratlar iktidarı kavramlarının birlikteliğini» öne sürmektedirler (s. 47).

Gülalp, bu noktada günümüzdeki görüşlerin temeli olan Kadrocu yaklaşımın analizine ağırlık veriyor. Kadrocuların Kurtuluş Savaşı ile Devletçilik uygulamasını birlikte düşündüklerini; buradan, anti-emperyalizm (bağımsızlık) ile gelişmenin olanaklı olduğu sonucuna vardıklarını belirtiyor. Türk devrimini sınıflararası bir çelişkinin ürünü değil de uluslararası bir çelişkinin ürünü olan bir ulusal kurtuluş hareketi olarak gördüklerinden, aydınlar kadrosunun öncülüğünde gelişmenin olacağına inandıklarını vurguluyor. Böylece Devletçilik uygulaması Kadrocu yorum içinde Gülalp'e göre «kavramsal ve ideolojik bir evrenselleştirmeye» ulaşmaktadır.

Son olarak Gülalp, Kadrocu görüşlerin Türkiye ile sınırlı olmayıp evrensel özelliklere sahip olduğunu ileri sürmektedir. Bu düşünce son bölümde, Latin Amerika'daki «bağımlılık tezleri»nin analizi ile açılıyor. Burada ilk olarak incelenen, yapısalcılık yaklaşımı. Gülalp, bu yaklaşımın dünya sistemindeki ülkeler arasındaki ilişkileri temel analiz birimi olarak aldığını; azgelişmiş ülkelerin gelir kaybının temel nedenini dış ticaret olarak gördüğünü; böylece dış ticarette korumacı önlemleri

ve genelde de ithal ikameci sanayileşmeyi savunduğunu anlatmaktadır. İthal ikameci strateji bunalıma girdikçe, Gülalp'e göre yapısalcılık da bunalıma düşmüştür. Bu bunalıma tepki olarak bağımlılık okulu çıkmıştır, ama «...bu radikal görünümlü çözüm de, gerçekte yapısalcı teorinin sorunsalı içinde kalınarak ulaşılmış bir sonuçtur» (s. 125). Bağımlılık yaklaşımında yine «...'uluslar' içlerinde çıkar çelişkisi barındırmayan bir birim olarak belirtmekte ve bu birimler açısından 'gelişme' amacı veri olarak alınmaktadır» (s. 135). Kapitalizmin gelişme dinamiği yine bir metropol-uydu sistemine dayandırılmaktadır. Böylece bu görüş Gülalp'e göre görünürde sosyalizm alternatifini savunsa da bu oluşumu küçük burjuva aydınlar önderliğinde görmektedir. Bundan dolayı, «...Kapitalizmin gelişmesi açıdan eleştirilmesi, sosyalizmin de bir yandan 'milliyetçi' öte yandan da 'voluntarist' değerlendirmesine yol açmaktadır» (s. 136). Böyle bir anlayış içinde ise kapitalizmin kendi içinde taşıdığı sermaye birikimi yadsınmaktadır ve bu Gülalp'e göre önemli bir yanlıştır :

«Kapitalizmin üretici güçleri geliştirme eğilimi, kendine özgü sınıfsal yapısından kaynaklanan sermaye birikim mekanizmasına bakarak anlaşılmalıdır» (s. 138).

Gülalp'in ikinci ana kısmına egemen olan önemli sorun alanı, teori-ideoloji ilişkisidir. Hem Kadrocu tezlerin, hem de bağımlılık görüşlerinin teorik temellerini ortaya çıkarırken en önemli amacı, «bu teorik temellerin ne tür ideolojik uzantılara sahip olduğu ya da ne tür ideolojik çerçeve içinde yer aldığının gösterilmesidir» (s. 88). Gülalp, her iki teorinin de «milliyetçilik», «devletçilik» ve «gelişmecilik» gibi ideolojilere oturduğunu öne sürüyor (s. 118). Dikkatimizi çeken, Gülalp'in analizinde teori-ideoloji ilişkisinin bir teorik sorun olarak görülmemesidir. Teori ve ideoloji arasında Gülalp'in nasıl bir fark gördüğü belirsiz kalmakta; gelişme teorilerinin gelişme ideolojilerine eşit olduğu örtülü bir şekilde varsayılmaktadır.

—III—

Gülalp'in yaklaşımı, Latin Amerika ülkelerine Türkiye temel alınarak bakışın ağırlıkta olduğu bir yaklaşımdır. Bir dipnotta (s. 10), Latin Amerika örneğinden söz ederken kıtadaki tüm ülkeleri kapsayan bir modelin varlığının kastedilmediğini belirtmesine rağmen, genelde Brezilya üzerine dayalı homojen bir Latin Amerika modeli, «karşılaştırmalı çözümlemesinin» temelini oluşturmaktadır. Latin Amerika literatüründe dikkatimizi çeken, gitgide bu ülkeler arasındaki özgül farkların tartışıldığıdır (Collier, 1979). Yeni tarihî bilgilerin ışığında bu çalışmalar, ülkelerin içsel yapıları ve uluslararası sisteme katılımları arasında önemli farklar olduğunu göstermektedirler. Bu farklılıkların gözardı edilmesi, Gülalp'in analizi içinde

Türkiye'deki süreçleri anlamak için «genel» bir Latin Amerika modelinin kullanılması gibi bir durumu ortaya çıkarmaktadır. Latin Amerika-Türkiye karşılaştırmasında Gülalp çok hızlı bir şekilde genellemelere gitmekte ve genelde azgelişmiş ülkelerde *ortak, evrensel* süreçlerin egemen olduğunu öne sürmektedir. Latin Amerika ve Türkiye arasında zaman zaman farklar olduğunu belirtse de, bu farkların kısa dönemli, yanı önemsiz kalmaları dikkatimizi çekmektedir. Dolayısıyla, Gülalp'in yaklaşımında *ortaklıkları* ve *benzerlikleri* saptamak, daha egemen olan bir bakıştır (s. 10). Uluslararası işbölümünün belirleyiciliği içinde iç yapılardan doğan farklar analiz içinde kaybolmakta; bunlar tarihin önemsiz ayrıntılarını teşkil edip esası hiçbir şekilde değiştirmemektedirler. Bu çerçevede Gülalp'in analizinde uluslararası işbölümünün belirlediği «yapı» her zaman daha önemli olarak dikkatimizi çekerken, içsel yapılar «konjonktür» üzerine bilgi verme işlevi görmektedirler. Bundan dolayı da içsel yapılar üzerindeki analizleri tarihî bir zenginlikten yoksundur. Evrensel sonuçlara gitmek için daha çok somut tarihî bilgiye gerek varken, Gülalp bunu gözardı etmektedir. Örneğin Latin Amerika'nın «ihracat ekonomisi»nin tarihi gözardı edilmekte, Latin Amerika ile Osmanlılardaki toprak yapılarının etkisi analize girmemekte ve büyük toprak sahiplerinin «ihracat ekonomisini» şekillendirmedeki etkinliği ve önemi kaybolmaktadır. Yine, Latin Amerika'nın sömürge geçmişinin önemi ve Osmanlılarda böyle bir sömürge geçmişi olmamasının tartışması bile yapılmamaktadır.

Latin Amerika'daki bağımlılık tezleri ile Türkiye'deki Kadrocu tezler karşılaştırılırken de, *farklı* konjonktürlerdeki görüşlerin karşılaştırılması sözkonusudur. Türkiye'de 1930'larda Kadrocu görüşler gelişirken, Latin Amerika ülkelerinde neler oluyordu? Bu konu, çalışma içinde çok hızlı geçilmektedir. Gülalp Latin Amerika'da da bu dönemde benzer görüşlerin geliştiğini, fakat bu görüşlerin «ideolojik» yönünün ağır bastığını belirtmektedir (s. 119). Bu görüşlerin teorik içeriğe kavuşmaları, ancak II. Dünya Savaşından sonra olabilmiştir. Halbuki, bu görüşler Türkiye'de 1930'larda teorik içeriğe kavuşuyorlar. Böylece Gülalp'in analizinde, gelişme stratejilerinde Türkiye Latin Amerika'yı takip ederken, azgelişmişlik teorilerinde Türkiye'nin önde gittiğini görmekteyiz. Bu çerçevede Gülalp'in çalışması bile, belli bir özgüllüğün analizinin önemini göstermiyor mu?

Gülalp'in yaklaşımında dikkatimizi çeken diğer bir özellik, devamlı olarak belirleyici aranmasıdır. Bir olgunun ne olduğunu sorduğumuzda, bunun belirleyiciler aracılığıyla tanımlandığını görmekteyiz. Örneğin stratejiler, birikim süreçleri tarafından belirlenmektedir. Birikim sürecini Gülalp'in nasıl tanımladığına baktığımızda, yine onun da başka şeyler tarafından belirlenen bir olgu olduğunu anlıyoruz: içteki sınıf yapısı

ve uluslararası işbölümü. Uluslararası işbölümü esas belirleyici olarak karşımıza çıkmakta; zira uluslararası işbölümü, önemli olan benzerlikleri yaratan süreçtir. Gülalp «Türkiye, bazı farklarla, Latin Amerika ülkelerini takip etmektedir» şeklindeki önemli hipotezini açıklarken, uluslararası işbölümünün yarattığı benzerlikleri temel alıyor. Bazı farkları yaratan ise içteki sınıf yapılarıdır, özellikle Türkiye'de Latin Amerikan ülkelerine göre sanayi sermayesinin daha geç gelişmesidir. Sanayi sermayesi geliştikçe farklar daha da kayboluyor ve benzerlikler ağırlık kazanıyor.

Belirleyiciler hiyerarşisi içinde devletin işlevi, konumu ve politikaları da sermaye birikim süreçlerine göre oluşmaktadır. Bu yaklaşım içinde böylece devlet, «artakalan» ve «çıkarılan» bir kategori olarak karşımıza çıkıyor. Devlet, sorun edilmeyen, sermaye birikimi süreçleri tarafından belirlenen işlevleri yerine getirmek üzere varolan bir araç olarak görülüyor. Siyasi alan da ekonomik gelişmelerin bir zaman aralığı ile yansıdığı bir alan olarak ele alınıyor. Özellikle devletle ilgili analizleri, Gülalp'in yaklaşımının ekonomik bir determinizme yöneldiğini göstermektedir. Siyasal rejim üzerine analizleri, bu yaklaşımın en belirgin örneklerini teşkil ediyor. Gülalp, ekonomik stratejileri dönemledikten sonra, siyasi rejimleri bunlara göre dönemlemekte ve ekonomi kstratejilere «tekabül eden» siyasi rejimler aramaktadır.

Gülalp'in ekonomik değişkenlere ağırlık vermesinin kaynağını, bizce uluslararası işbölümü kavramına verdiği önem ve bu kavramı tanımlaması teşkil etmektedir. Belirttiğimiz gibi Gülalp, azgelişmişliği işbölümüne dayanarak tanımlamakta ve toplumsal yapılar arasındaki farklılaşmanın da *ürünler* düzeyinde farklılaşmadan kaynaklandığını öne sürmektedir.

Gülalp, yaklaşımına temel olan uluslararası işbölümü ve sermaye birikimi süreçleri gibi kavramların, bağımlılık yaklaşımındaki benzer kavramlardan farklarını açıkça ortaya koymamaktadır. Bilindiği gibi, çeşitli yapısalcı ve bağımlılık yazarları da azgelişmişliği işbölümüne göre tanımlıyorlar. Gülalp, çalışması boyunca bu kavramların merkezî olarak yer aldığı yapısalcı ve bağımlılık teorilerini eleştirerek bunların tutarsızlıklarını vurgulamıştır. Bu yaklaşımlardaki temel sorunun, ülkelerin çözümleme birimi olarak ele alınmasından ve dünya sisteminin metropol-uydu biçiminde kavramsallaştırılmasından kaynaklandığını öne sürmüştür .Hernekadar, bağımlılık kavramının eleştirisinin dünya sistemi kavramının yadsımasını gerektirmediğini, dünya sistemi kavramsallaştırılırken sisteme katılan ülkelerin içsel yapılarının incelenmesi gerektiğini belirtiyorsa da, kullandığı uluslararası işbölümü kavramı ile eleştirdiği bağımlılık sorunsalından nasıl farklılaştığını açıklıkla görememekteyiz. Temelde, uluslararası işbölümü kavramı, ülkeleri çözüm birimi olarak alan, ülkeler arasındaki ilişkilere ağır-

lık veren yaklaşımların sorunsalı içinde yer alan bir kavramdır. Bunları aşmaya çalışırken Gülalp'in bu kavrama merkezî bir yer vermesi çelişki yaratmaktadır. Ayrıca, Frank ve Wallerstein'in son çalışmalarının gösterdiği gibi bağımlılık yaklaşımı da içsel yapılara gittikçe önemli bir yer vermektedir. Daha da önemlisi, Gülalp'in analizinde, belirlemeye çalıştığımız gibi, içsel yapılar o kadar da önemli ve belirleyici olmamaktadır.

Gülalp'in önemli sorularla başlattığı çalışması, yukarıda belirttiğimiz iç çelişkilerinden dolayı, kendisine girişte çizdiği Türkiye tarihinin yorumlanmasında yeni ve daha tutarlı bir çerçeve oluşturmak amacına ulaşmakta sorunlarla karşılaşmaktadır. Günümüzün düşünce ortamının sorunları (determinizm gibi), Gülalp'in çalışmasına önemli ölçüde girmektedirler. Böylece, kitabının en önemli katkısı olan, günümüzdeki düşünce ortamının şekillenmesinde geçmişteki Kadrocu yaklaşımların etkisini göstermesi, kendi düşünce ortamının şekillendiği günümüzdeki çerçeveleri sorgulamaması ile tıkanmaktadır.

KAYNAKLAR

Boratav, K. (1979), «IMF'nin Niyetleri ve Ithal İkamesi», *Milliyet,* 27 Ağustos.

Collier, D. (1979), ed. *The New Authoritarianism in Latin America.* Princeton: Princeton University Press.

Ebiri, K. (1979), «Niyet Mektupları ve Türkiye'nin Niyetleri», *Milliyet,* 18 Ağustos.

Ebiri, K. (1980), «Turkish Apertura», *ODTÜ Gelişme Dergisi,* 7 (3-4), s. 204-253.

Eralp, A. (1982), «Türkiye'de İzlenen İthal İkameci Kalkınma Stratejisi ve Yabancı Sermaye», *ODTÜ Gelişme Dergisi,* 1982 Özel Sayı ss. 613-633.

Felix, D. (1964), «Monetarists, Structuralists and Import-Substituting Industrialization: A Critical Appraisal» in Baer W. and Kerstenetzky, I. (ed.) *Inflation and Growth in Latin America,* Homewood, Illinois: Richard D. Irwin, Inc. pp. 370-400.

Gülalp, H. (1979), *Yeni Emperyalizm Teorilerinin Eleştirisi* İstanbul, Birikim Yayınları.

Gülalp, H. (1980), «Türkiye'de İthal İkamesi Bunalımı ve Dışa Açılma», *ODTÜ Gelişme Dergisi,* Cilt 7, Sayı 1-2.

Gülalp, H. (1981), «Frank and Wallerstein Revisited: A Contribution to Brenner's Critique», *Journal of Contemporary Asia,* vol. 11, no. 2.

Gülalp, H. (1983), *Gelişme Stratejileri ve Gelişme İdeolojileri.* Yurt Yayınları, Ankara.

UYGUR KOCABAŞOĞLU

"Osmanlı Tarihi" Yazarlarını Yazmak

M. Orhan Bayrak, «Osmanlı Tarihi» Yazarları (Biyografi ve Bibliyografi) *(Osmanlı Yayınevi; İstanbul, 1982). 248 Sayfa, 450 TL.*

M. Orhan Bayrak, eserine «Kim bir mü'minin tarihini yazarsa sanki ona hayat vermiş gibidir» diyen Hadîs-i Şerifle başlamış ama, mü'minlerin yanısıra kimi gayri-müslim tarihçileri de ele almak suretiyle, Sezar'ın hakkını Sezar'a, İsa'nın hakkını İsa'ya vermeği ihmal etmemiş. Yazar, önsözde, Osmanlı devletinin «Savaş, siyaset, sanat ve uygarlık tarihlerine ait eserler yazmış olan bu Türk ve yabancı tarihçileri 'OSMANLI TARİHİ Yazarları' adında ansiklopedik bir eserde toplamış bulunuyorum» diyerek konusunu ve amacını belirlemiş oluyor. Yazarın bu girişimini alkışlamak gerek. Ortaya koyduğu eser, Franz Babinger'in *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri* adlı kitabıyla birlikte, yayın hayatımıza hemen hemen aynı tarihlerde kazandırılmış iki temel başvurma kaynağından birisi olmaya adaydı*. *Adaydı,* diyoruz, Çünkü çalışmanın aşağıda değinmeğe çalışacağımız önemli boşlukları, yöntemsel ve teknik hataları, bizi bu nitelemeye zorluyor.

M. Orhan Bayrak'ın üstlendiği işin ne denli güç ve o ölçüde yararlı olduğu açıktır. Üstelik yazarın da bunun farkında olduğu anlaşılıyor. M. Orhan Bayrak'ın çabası aslında çok saygıdeğer, ama ortaya koyduğu ürün de o ölçüde eleştiriye müstahak. Bu yazıda, kitaba, yöntem, teknik ve içerik açısından

* Babinger'in 1927 yılında yayınlanan eseri, Prof. Dr. Coşkun Üçok'un titiz çalışması sonucu, Bayrak'ın kitabından kısa bir süre sonra Kültür ve Turizm Bakanlığı yayınları arasında çıktı: Franz Babinger, **Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri** (Çev. Coşkun Üçok, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara 1982), 502 sayfa, 300 TL.

kimi eleştiriler yöneltilecek. Yapılan eleştirilerin ve işaret edilen noksanların tüketici olmak gibi bir iddiası yok ve olamaz. Çünkü, hiçbir boşluk bırakmayan, tüketici bir eleştiriye ne bu yazının sınırları elverir ne de bizim kişisel olanaklarımız.

«EKLENTİ BİLGİLER»

Bayrak'ın kitabı, aslında içiçe girmiş birden fazla kitap ya da kitapçıktan oluşuyor. Yazar, kitabının ilk bölümünde A'dan Z'ye Osmanlı tarihi yazarlarını verdikten sonra, «Ek Bilgiler» adlı bir bölümde, Türk Tarih Kurumu Yayınları'ndan, eski Osmanlı gazetelerine değin çeşitli konuları on başlık altında toplayarak bilgi vermiş**. Ek bilgi, adı üzerinde yeni birşeyler söyleneceği zaman sözkonusu olur. Başka yerlerde daha fazlasını ve daha doğrusunu bulabileceğiniz bilgileri ek bilgi sayamazsınız. Örneğin yazar, «Osmanlı Devlet Sâlnameleri» adı altında verdiği «ek bilgi»de, 1847-1910 yılları arasında 64 adet Devlet Sâlnamesi yayınlandığını söylüyor ve bunların dökümünü veriyor. Oysa yazar, başka yere değil de İslâm Ansiklopedisi'nin «Sâl-name» maddesine baksaydı, 1263-1334, yani milâdî 1847-1917 tarihleri arasında 68 adet «Sâl-name-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye» yayınlandığını saptamış olurdu.

Ek bilgiler adı altında verilen bilgilerden Osmanlı Vakanüvislerinin adlarını ve görev sürelerini içeren liste ile, Vakanüvis Tarihleri dışındaki bilgilerin, zaten bu kitapta yeri olmamak gerekirdi. Çünkü, her biri ayrı bir kitap konusu olabilecek konular. birkaç satırla geçiştirilemezdi. Nitekim yazarın verdiği ek bilgiler, «ek bilgi» gibi değil de «eklenti bilgi» gibi kalıvermiş. Örneğin, «Süreli Tarihî Dergiler» başlığı altında, «Mecmua-i Maarif» için verilen şu bilgi, hiç verilmese de olurdu gibi geliyor insana: «1867-1876 yılları arasında yayınlandı. Kurucusu Filip'tir» (s. 242).

Aynı yetersizlik öteki konular için de sözkonusudur. El Yazması Kitapların Bulunduğu Kütüphaneler başlığı altında Türkiye'den 28, yabancı ülkelerden 22 kütüphane zikredilmiş. Oysa yabancı kütüphaneler arasında, el yazmalar bakımından zengin Sovyetler Birliği'ndeki Moskova ve Leningrad Devlet Kütüphanelerinin adı bile geçmiyor. Buralarda bulunan Osmanlı tarihi ile ilgili yazmalar ne olacak, diye soruyor insan.

Öte yandan. böylesine geniş konuları, alel-acele geçiştirmeğe çalışınca, pek çok yanlış yapılması da kaçınılmaz olmuş. Es-

** On başlık altında ele alınan konular şunlar : 1. Osmanlı Vakanüvisleri, 2. Osmanlı Vakanüvis Tarihleri, 3. El Yazması Kitapların Bulunduğu Kütüphaneler, 4. Osmanlılarda Basılan İlk Kitaplar, 5. Osmanlı Seferetnameleri, 6. Osmanlı Devlet Sâlnameleri, 7. Tarih-I Osmanî Encümeni Yayınları, 8. Türk Tarih Kurumu Yayınları, 9. Tarihî Osmanlı Gazeteleri, 10. Süreli Tarihî Dergiler.

Osmanlı tarihi yazarı değil midirler? Bu örnekler de çok, hem de pek çok artırılabilir.

ki Matbuat Umum Müdürlüğü'nün çıkardığı *Aym Tarihi* dergisi, «resimli aylık bir dergi» (s. 245) oluvermiş. «Mecmua-i Ebuzziya'da Ahmet Refik Altınay'ın yazıları çıktı» denmiş; sanki başkalarının yazıları çıkmamış gibi. Bu örnekler artırılabilir. Oysa bütün bu aceleciliklerden ve sonuçlarından kaçınılabilirdi.

TARİH YAZARLARINA GELİNCE :

Kitabın asıl konusunu, önce yöntem ve yaklaşım açısından, sonra da teknik açıdan ve içerik yönünden eleştirmek gerekecek. Bayrak'ın Çalışmasına yöntem açısından yöneltilebilecek ilk eleştiri şu olabilir: Yazar, başlangıcından günümüze ve A' dan Z'ye, üstelik yerli ve yabancı Osmanlı tarih yazarlarını kapsamayı amaçlamış. Çalışmanın evreni böylesine geniş tutulunca, ister istemez önemli boşluklar ortaya çıkıyor. Örneğin, kitapta 18 yabancı Osmanlı tarihçisinin adı geçiyor. Aralarında ölmüş olanlar da var, çağdaş olanlar da. Seçimin ve dolayısıyla bu listeye alınmayanların nedenini anlamak olanaksız. Örneğin, *Reform In The Ottoman Empire, 1856-1876* adlı dev yapıtın ve başka özgün çalışmaların sahibi Roderic H. Davison bu listede niçin yoktur? *The First Ottoman Constitutional Period* adlı kitabın yazarı Robert Devereaux'yu, Osmanlı tarihi üzerine altı kitabı yayınlanmış olan James Lewis Farley'i, *Osmanlı Devleti'nin Doğuşu* (1947), *Menteşe Beyliği* gibi kitapları Türkçe olarak yayınlanmış Paul Wittek'i, Ubicini'yi Osmanlı tarih yazarı saymayacak mıyız? Bu örnekler çok artırılabilir.

Orhan Bayrak, eski ya da çağdaş tarihçiler arasında da bir ayrım yapmıyor. İçlerinden bazıları çoktan ölmüş olsa da***, Bayrak'ın kitabında yer alan, yaşayan yerli tarihçilerin de neye göre seçildikleri anlaşılmıyor. Bayrak'a göre, M. Şakir Ülkütaşır, Feridun Fasıl Tülbentçi, Mithat Sertoğlu, ve Tahsin Yılmaz Öztuna Osmanlı tarih yazarıdırlar. Buna diyecek birşey olamaz. Peki, ya *Divan-ı Hûmayun, Osmanlı Devleti'nde Rüşvet, Osmanlı Devletinde Siyaseten Katl*, vb. kitapların yazarı Ahmet Mumcu; *Tanzimattan Sonra Mahalli İdareler, Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu, Türkiye İdare Tarihi*, vb. kitaplarla 20'yi aşkın orijinal makalenin yazarı İlber Ortaylı; *31 Mart Olayı, Jön Türkler ve İttihat Terakki, İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele* adlı kitapların yazarı Sina Akşin,

*** Kitap 1982 yılında yayınlanmış. Aynı yıl ölen Enver Ziya Karal'ın öldüğü, kitapta belirtiliyor. Oysa daha önce ölen Ekrem Hakkı Ayverdi, Mustafa Cezar, İbrahim Hakkı Konyalı, Feridun Fazıl Tülbentçi'nin ölmüş olduklarına dair herhangi bir not düşülmemiş.

Çalışmaya, yöntem açısından yöneltilebilecek bir başka eleştiri de şudur: Yazar, Amerika'yı ikinci kez, üstelik de birincisinden daha geri bir düzeyde keşfetmeğe çalışmaktadır. Yani, Babinger'in *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri* adlı çalışmasında yer alan pek çok yazarı kendi kitabına geçirirken, Babinger'den daha az bilgi vermekte, ondan daha az titiz davranmaktadır. Üstelik, Babinger kaynaklarını büyük bir dikkatle açıklarken, M. Orhan Bayrak buna da gerek görmemektedir. Oysa yazar, çalışmasını Babinger'in bıraktığı yerden sürdürse, onun noksanları tamamlasa ya da, daha önce derlenmiş bilgileri tam olarak kitabına aktarsa gerçekten çok yararlı bir iş yapmış olurdu. Böylelikle, «ansiklopedik» bir başvurma kaynağını kütüphanemize kazandırmış olabilirdi.

BİRAZ DA TEKNİK VE İÇERİK

Osmanlı Tarihi Yazarları kitabını, şöyle baştan sona karıştırdığımızda, bu tür bir başvurma eserinde olmaması gereken yanlışlıklar, atlamalar, bilgi noksanları ile karşılaşıyorsunuz.

Kimi yazarların eski harflerle yayınlanmış eserlerinden söz edilmekte, oysa bunların daha sonra yeni harflerle yapılmış baskıları unutulmaktadır. Birkaç örnek verelim : *Tevkii Abdurrahman Paşa Kanunnâmesi*'nden 1915 yılında *Milli Tetebbular Mecmuası*'nda söz ediliyor, daha sonra aynı eserin Adalet Bakanlığı yayınları arasında yeni harflerle çıkmış olmasından söz edilmiyor. Basiretçi Ali'nin, *İstanbul'da Yarım Asırlık Vakayii Mühimme*'si 1909'daki ilk baskısından sonra Sander Yayınları tarafından 1976 yılında yeni harflerle ve Prof. Dr. Tarık Zafer Tunaya'nın önsözüyle bir kere daha basılmıştı. Kitapta, okuyucu açısından bulunması ve okunması daha kolay olan bu çalışmadan hiç söz edilmiyor. Aynı şekilde, Şehbenderzade Ahmet Hilmi'nin, 1910 yılında ilk kez yayınlanan iki ciltlik *Tarih-i İslâm* adlı yapıtı daha sonra tam üç kere basılmıştı. Bu yeni baskılardan da hiç söz edilmiyor. Şeref Han Bitlisi'nin *Şerefnâme*'si M. Emin Bozarslan tarafından yeni harflere çevrilmiş ve Ant Yayınları'nca yayınlanmıştı. Bu örnekler de artırılabilir.

Bayrak'ın çalışmasında, Osmanlı tarihi yazarlarının yapıtları konusunda da eksiklikler var. Örneğin Ahmet Cevdet Paşa'nın eserleri arasında, bugün piyasada yeni harflerle bulunan ve 1977 yılında Üçdal Neşriyat tarafından yayınlanan *Hâtem'ül Enbiya (Son Peygamberler)* adlı yapıtından M. Orhan Bayrak hiç söz etmiyor. Bu tür kapsamlı çalışmalarda eksikler, yanlışlar olması bir ölçüde doğaldır. Ne var ki, hiç değilse okuyucunun bugün kitapçı vitrinlerinde bulabileceği eserlerin atlanmaması gerekirdi.

Çalışmada kaynak gösterilmemesi, dizin olmaması ve çoğu

kez eserlerin bibliyografik yönlerinin bile doğru dürüst yazılmamış olması karşısında ise, söyleyecek söz bulamıyoruz.

ATLANAN YAZARLAR

Bayrak'ın çalışmasında yalnızca kimi tarihçilerin kimi eserleri atlanmakla kalmıyor, tarihçilerin kendileri de atlanıyor. Bu isimler arasında öyle bazıları vardır ki, insan, ister istemez, «acaba ben mi bulamadım» diye kuşkuya düşmektedir. *Maarif Tarihi, Mecelle-i Umur-u Belediyye* gibi *dev* eserler başta olmak üzere pek çok kitabın yazarı Osman Nuri Ergin'i Bayrak'ın kitabında bulamazsınız.

Ülkemizin pek nadir bulunan «ciddi» basın tarihçilerinden birisi olan Selim Nüzhet Gerçek'i de Bayrak'ın kitabında bulmak mümkün değil. Basın tarihçisi olarak tanınan ve çok sayıda kitabı bulunan Ebubekir Hazım Tepeyran da yok. Bu arada, *Türkiye Teracim'i Ahval Ansiklopedisi* (1929) nin yazarı Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri Sözlüğü*'nün yazarı Mehmet Zeki Pakalın mıdır? Bu Mehmet Zeki'nin başka bir Mehmet Zeki olması mümkün...

Mecelle, «Kötü örnek, örnek olmaz» der. Doğrudur ama, yayın hayatında da «Gresham Kanunu» yürürlüktedir. Yani kötü yayın iyi yayını kovar. Böylesine gerekli ve yararlı bir çalışmada büyük bir titizlik göstermek, eksik ve yanlışları asgari düzeyde tutmak gereklidir. Bu alandaki boşluğun bu tür «dikkatsiz» bir çalışmayla doldurulması, başka sakıncaları yanında bu alana uzun süre el atılmaması sonucunu doğurur. M. Orhan Bayrak'ın amacını çok saygıdeğer, ama ortaya koyduğu çalışmayı biraz «yetersiz» bulduğumuz için, gözümüze çarpan kimi noktalara değindik. Herşeye karşın yazara, girişiminden dolayı yine de teşekkür borçluyuz.

BÜYÜTEÇ

Türkiye'nin haftalık tek ekonomi dergisi

Her hafta 52 sayfa
Zengin içerik
Seçkin imzalar

Dünya ve Türkiye ekonomisine Büyüteç'le bakın

Örnek sayı isteyin
PK. 135 Kavaklıdere — ANKARA

YAZI KURULUNUN NOTU

Yapıt'ta yayımlanması önerilen yazıların, geniş marjlı ve çift aralıklı olarak, özenle yazılmış iki daktilo nüshası Yazı Kuruluna gönderilmelidir. Mümkün olduğu ölçüde, dergimizde benimsenmiş bulunan dipnot sistemi kullanılmalı; yani ana metnin sonuna eklenecek ayrı bir Kaynaklar listesinin yazar soyadı itibariyle alfabetik sıraya göre içereceği kitap veya makalelerin herbiri, dipnotlarda, yazarının soyadı ile yayım tarihinin bileşiminden oluşan bir kod ile anılmalıdır. Öte yandan, dipnotların ve tabloların ayrı yapraklarda verilmesi; başka bir deyişle, daktilo metnin sayfa dipleri veya içlerine yerleştirilmemiş olmaları zorunludur. Yazarlardan, doğum tarihlerini, varsa akademik geçmişlerini ve şimdiye kadarki çalışmalarını içeren kısa bir yaşam öykülerini de makaleleriyle birlikte iletmeleri rica olunur. Dergiye verilen yazıları değerlendirerek yayımlanıp yayımlanmamasına veya yazarından bazı düzeltme, ekleme ya da kısaltmalar istenip istenmemesine karar verecek olan, Yazı Kuruludur. Yapıt'a kabul edilen katkılar için daima telif ücreti ödenecek ve bu makale veya çevirileri daha sonra başka yerlerde yeniden yayımlamak hakkı katkı sahiplerinde kalacak; yayımlanmayan yazılar ise yazarları tarafından posta pulu önceden yollanmak kaydıyla geri alınabilecektir.

DOST KİTABEVİ Merkez: Konur Sk. No:4, Kızılay – ANKARA
Şube: Zafer Çrş. No:13 Y.Şehir – ANKARA

YAYINLARIMIZ

• DİYALEKTİK DÜŞÜNCENİN TARİHİ •
Selâhattin HİLAV (çıkıyor)
• TALAT PAŞA •
Tevfik ÇAVDAR (çıkıyor)
• RASTLANTI VE ZORUNLULUK •
Jacques MONOD
Çev. Vehbi HACIKADİROĞLU
• BRECHT ESTETİĞİ VE SİNEMA •
Mutlu PARKAN
• SATRANÇTA AÇILIŞLAR VE AÇILIŞ TUZAKLARI •
E.SNOSKO – BOROWSKY
Çev. Erol MİNTAŞ
• HÜZNÜN İSYAN OLUR •
Ahmet TELLİ
• TOPLUMSAL TARİH ÇALIŞMALARI •
Çağlar KEYDER
• BİZANS TOPLUMSAL VE SİYASAL DÜŞÜNÜŞÜ •
Ernest BARKER
Çev. Mete TUNÇAY
• ORTAÇAĞ KENTLERİ •
Henri PIRENNE
Çev. Şadan KARADENİZ
• FEODAL TOPLUMDAN YİRMİNCİ YÜZYILA •
Leo HUBERMAN
Çev. Murat BELGE
• PSİKANALİZİN BUNALIMI •
Erich FROMM
Çev. Bedirhan ÜSTÜN – Cengiz GÜLGEÇ
• YAPISALCILIK •
Jean PIAGET
Çev. Füsun AKATLI
• MÜZİK VE YABANCILAŞMA •
Ünsal OSKAY
• ESTETİZE EDİLMİŞ YAŞAM •
Walter BENJAMIN
Çev. Ünsal OSKAY
• PSİKANALİZ AÇISINDAN EDEBİYAT •
FREUD – JUNG – ADLER
Çev. Selâhattin HİLAV
• DENEYSEL TİYATRO – İKİ OYUN •
Bertolt BRECHT
Çev. Kaya ÖZTAŞ
• KARANLIĞIN YÜREĞİ •
Joseph CONRAD
Çev. Sinan FİŞEK
• DÜŞKÜN •
Thomas MANN
Çev. Nasuh BARIN
• TAZİYE •
Murathan MUNGAN